

Sumari

M. GRÀCIA SEGUÍ PUNTAS. <i>Estudi epidemiològic de la leishmaniosi a l'illa de Menorca</i>	153
J.M. VIDAL HERNÁNDEZ. <i>Consideracions entorn d'una polèmica il·lustrada</i>	179
TOMÀS VIDAL BENDITO. <i>La población balear contemporanea</i>	219
PERE MELIS PONS. <i>Paraules en un món sense paraules</i>	247
CRISTINA ANDREU ADAME. <i>Donación de una galera al Museo de Menorca</i>	259
J. SIMÓ GORNÉS, JOAN C. DE NICOLÁS. <i>Notícia d'una nova taula d'altar paleocristiana localitzada a Menorca</i>	267
RESSENYA CULTURAL	281
- <i>In memoriam Josep Cardona Mercadal</i>	
- <i>Cent anys de premsa periòdica menorquina</i>	
- <i>Presentació de «No cregui el que diuen de mi» a Barcelona</i>	
- <i>No cregui el que diuen de mi, Joan Pons</i>	
- <i>Petita història de l'Enciclopèdia de Menorca amb motiu de la presentació del tom d'Economia</i>	
- <i>Vida cultural de l'Ateneu</i>	
- <i>Activitats realitzades per l'Institut Menorquí d'Estudis</i>	

ESTUDI EPIDEMIOLÒGIC DE LA LEISHMANIOSI A L'ILLA DE MENORCA (*)

M. GRÀCIA SEGUÍ PUNTAS (**)

1. INTRODUCCIÓ

La leishmaniosi és una parasitosis produïda per diferents espècies de flagel·lats del gènere *Leishmania*. En el focus leishmaniòtic de la zona mediterrània occidental l'espècie responsable és *Leishmania infantum* que presenta un cicle biològic diheteroxè (figura 1), és a dir, que requereix de dos tipus d'hoste per a completar-se: un hoste vertebrat que normalment és el ca i eventualment l'home, i un hoste invertebrat o vector, paper que corre a càrrec de les femelles de dos espècies de flebotoms: *Phlebotomus perniciosus* i *Phlebotomus ariasi* (GÁLLEGO, 1987).

La mateixa espècie *Leishmania infantum* és la responsable tant de la leishmaniosi canina en els cans com de les dues formes de leishmaniosi humana: la leishmaniosi cutània o «botó d'Orient» i la leishmaniosi visceral o «Kala-azar» segons que l'afecció quedi localitzada en el lloc de la picadura o visceralitzi a òrgans interns: fetge, melsa i medul·la òssia. Mentre que per als

(*) Aquest treball és un resum del que obtingué el premi Dr. Orfila de l'Ateneu de Maó (1991).

(**) Doctora en Farmàcia. Laboratori de Parasitologia de la Facultat de Farmàcia. Barcelona.

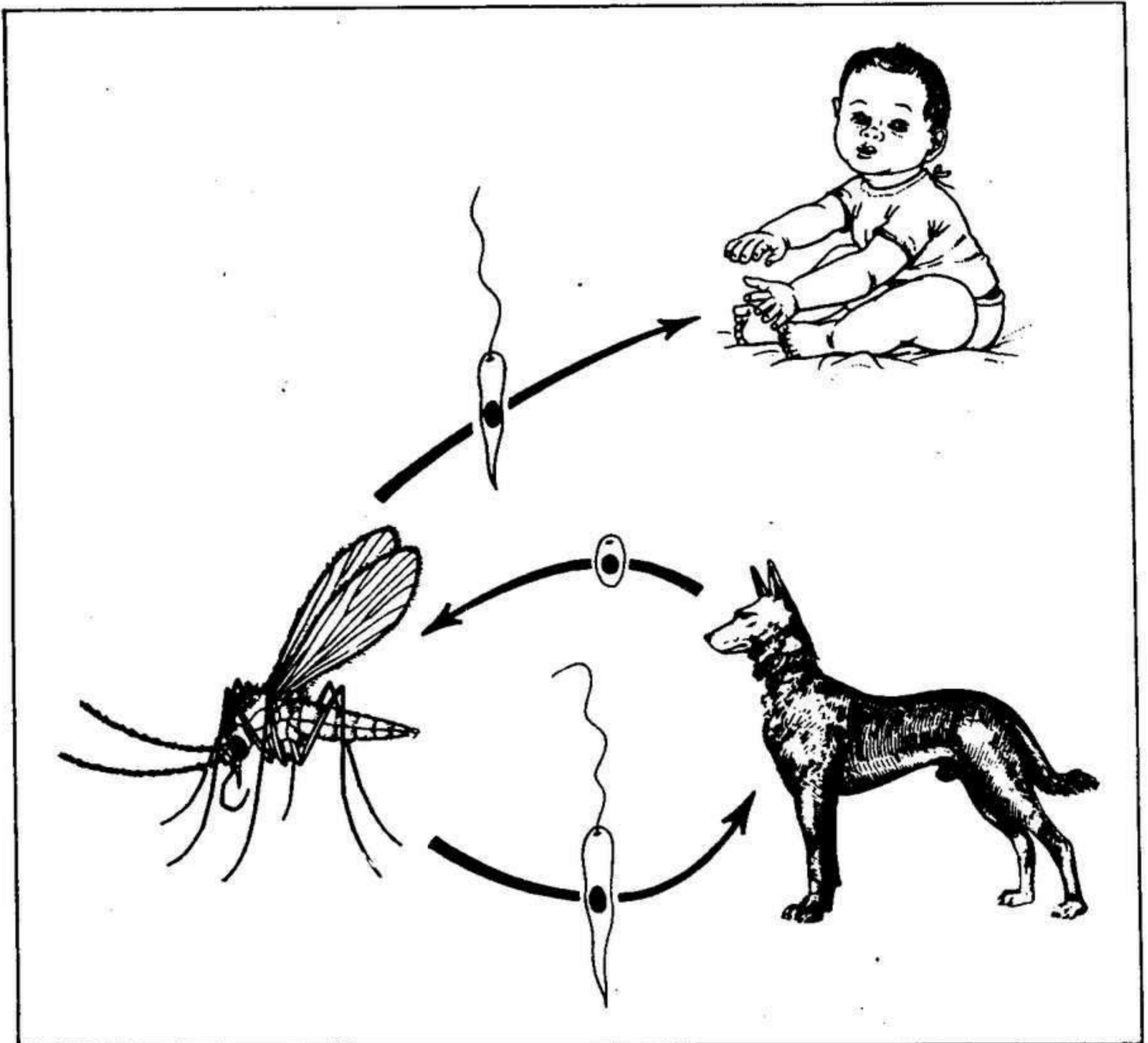

Figura 1. Cicle biològic de *L. infantum* en el focus mediterrani occidental.

humans es coneix un tractament efectiu (antimoniat de meglumina: Glucantime), sempre que s'apliqui el més prest possible, no passa el mateix amb els cans que presenten una afectació conjunta de pell, mucoses i òrgans interns que durant un cert temps es manté de forma subclínica fins que es manifesta i passa a forma crònica. El tractament, en el seu cas, només produeix una millora temporal seguida de noves recaigudes.

La malaltia, que es trobava en franca regressió des dels anys 50, recentment ha sofert una reactivació deguda a diversos factors que ha motivat l'inici d'estudis epidemiològics tant a nivell local com general. L'OMS inclogué la malaltia en el «Programa d'investigacions i ensenyaments sobre malalties tro-

picals» (1977) i la CEE en el programa «La ciència i la tècnica al servei del desenvolupament».

L'illa de Menorca es troba situada en el centre del focus leishmaniòsic de la conca mediterrània occidental, caracteritzat per una baixa incidència de leishmaniosi humana i una elevada prevalença de leishmaniosi canina. No obstant això, no hi havia cap estudi referit a l'illa i aquest fou el motiu de realitzar aquest treball.

2. OBJECTIU I PLA DE TREBALL

L'objectiu es dirigí, doncs, al coneixement global, tot aprofitant el fet insular, del possible focus leishmaniòsic establert a l'illa de Menorca analitzant tots els factors implicats: home, reservori caní i vector.

El pla de treball es concretà en els punts següents:

- Enquesta retrospectiva de la leishmaniosi humana per a detectar els casos apareguts en els darrers anys.
- Enquesta serològica d'una mostra representativa de cans, mitjançant una tècnica serològica, que permetés la detecció no solament dels casos clínics sinó també dels subclínics, i posterior estudi parasitològic dels cans positius.
- Enquesta entomològica, és a dir inventari qualitatiu i quantitatiu de les diverses espècies de flebotoms presents.

Ben prest es va veure que, tot i la presència de tots els factors implicats, la malaltia no era present a l'illa; per això l'objectiu es dirigí llavors a saber la causa de la falta d'activitat del focus.

Finalment, el coneixement de tots aquests factors hauria de permetre la definició d'unes normes preventives per tal d'evitar la introducció de la leishmaniosi a Menorca en el cas que es confirmés la seva absència, o de controlar qualsevol focus que pogués aparèixer per petit que fos. Aquestes mesures podrien ser de fàcil aplicació tenint en compte que Menorca és una illa relativament petita, a la qual només pot accedir-se per vies aèria o marítima i que compta amb unes autoritats sanitàries autonòmiques que han de ser les primeres interessades a dur-les a la pràctica.

3. ENQUESTA RETROSPECTIVA DE LA LEISHMANIOSI HUMANA

En relació a les Illes Balears, la primera descripció d'un cas de kala-azar infantil es deu als doctors CERVERA i DARDER, que l'any 1926 comprovaren la presència del paràsit en una biòpsia hepàtica d'un fillet de 7 anys resident a Palma de Mallorca.

Posteriorment s'anaren citant casos esporàdics fins que l'any 1982 la leishmaniosi s'inclogué en el «Sistema de declaració obligatòria de malalties d'Espanya», fet que permeté de tenir una estadística oficial.

Com es pot observar a la figura 2, s'ha passat d'una mitjana de dos casos entre els anys 1982 a 1987 a una de 8-11 casos en l'actualitat, tots ells a les illes de Mallorca i Eivissa.

La prova que aquests casos no representen més que una petita part de la realitat l'hem tinguda en obtenir informació que, en els diferents hospitals de Mallorca i Eivissa, s'han donat almenys una trentena de casos que no han estat declarats oficialment, a part dels casos de leishmaniosi cutània que ni tan sols arriben als hospitals (ALTÉS et al., 1989; ALVAR i BENITO, 1989; COLOMBÀS i ROMAN, comunicació personal).

Respecte de Menorca, podem dir que, a l'hospital, només es recorden dos casos i tots dos probablement importats:

* El juliol de 1983, una dona de 23 anys, menorquina d'origen i resident a Almeria, fou diagnosticada de leishmaniosi visceral per observació del paràsit en medul·la òssia. Va rebre tractament fins que retornà al seu lloc de residència (GARCÍA GASULLA, comunicació personal).

* Aproximadament l'any 1985, un home jove que havia residit durant un cert temps a la regió valenciana fou diagnosticat de leishmaniosi cutània per una lesió al coll i tractat localment fins a la total curació (MATOS, comunicació personal).

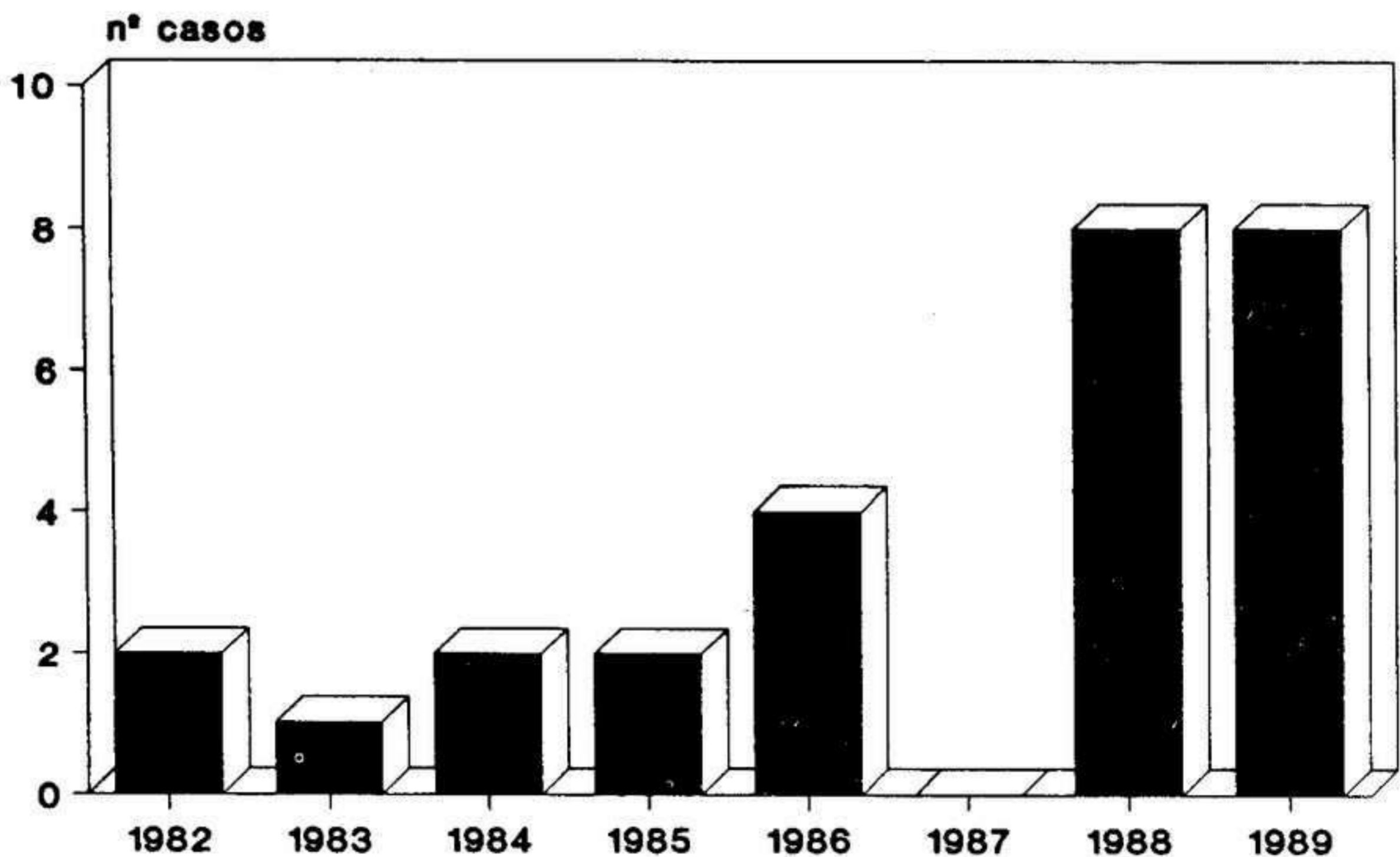

Figura 2. Evolució de les declaracions de leishmaniosi humana a Balears.

4. LA LEISHMANIOSI CANINA. ENQUESTES SEROLÒGICA I PARASITOLÒGICA

Per a la determinació de la prevalença de la zoonosi a l'illa es dugué a terme una enquesta serològica entre la població canina aprofitant la campanya de vacunació antiràbica als diferents municipis i la col·laboració de diverses consultes veterinàries privades.

4.1. Material i mètodes

4.1.1. Mostres analitzades

En total es van analitzar 813 mostres: 751 procedents de cans presumptament sans de la campanya de vacunació antiràbica i 62 de cans sospitosos procedents de les consultes veterinàries. El període de recollecció fou del mes de febrer de 1989 fins al juny de 1990.

Les mostres s'obtingueren per punció de la vena radial. La sang sencera es va absorbir en rectangles de paper de filtre que es deixaren assecar completament a temperatura ambient abans d'introduir-los en envasos de plàstic per a conservar-los en congelador a -20°C .

4.1.2. Determinació del títol d'anticossos antileishmania

En el moment de l'anàlisi, s'obtingueren discs de 6 mm de diàmetre perforant la zona central de la taca de sang seca. A continuació, cada un d'aquests discs s'eluí durant 30 minuts, a temperatura ambient i amb agitació mecànica, en 250 μl de tampó i es considerà que l'eluit corresponia a una dilució sèrica aproximada de 1/100 (FISA et al., 1987).

Per a la determinació del títol d'anticossos s'utilitzà la tècnica Dot-ELISA descrita per PAPPAS et al. (1983) amb algunes modificacions per a la seva adaptació a l'aparell de microfiltració Bio-Dot. És una tècnica sensible, específica i reproduïble que, sense necessitat de gran utilatge de laboratori i amb una gran facilitat de realització, s'ha demostrat excel·lent per a ser utilitzada en campanyes epidemiològiques, tant per a la leishmaniosi com per a altres infeccions parasitàries (FISA et al., 1987; PORTÚS et al., 1987; SERRA et al., 1987).

La tècnica es troba esquematitzada a la taula 1.

4.1.3. Estudi parasitològic

Per a l'aïllament del paràsit es procedí al cultiu en medi NNN d'una biòpsia obtinguda per punció del gangli popliti en condicions de màxima asèpsia, segons la tècnica descrita per LANOTTE et al. (1974), i posteriorment a l'observació directa del paràsit per tinció de Giemsa.

TAULA 1

TÈCNICA DE DOT-ELISA PER A LA DETECCIÓ D'ANTICOSSOS ANTILEISHMANIA

1. Fixació de l'antigen en la membrana de nitrocel·lulosa: promastigots formolats d'una soca autòctona. *L. infantum*. Z. 1.
2. Bloqueig de la membrana: TST-llet descremada.
3. Incubació del sèrum: dilucions seriades a partir de l'eluit de la mostra de sang.
4. Adició del conjugat: proteïna-A-peroxidasa.
5. Adició del substrat enzimàtic: sol. extemporània de metanol/cloronaftol i H₂O₂ 30%.
6. Parada de la reacció: aigua corrent.
7. Lectura: observar l'aparició de taques color blau.

TAULA 2

RESULTATS DE L'ENQUESTA SEROLÒGICA PER A LA LEISHMANIOSI CANINA

	TOTAL	NEG. <1/100	POC SIGNIF. 1/100-1/200	LEISH. EVOL. >1/400
cans sans	751	741	8	2
cans sospitosos	62	53	3	6
prevalença (%)		97,7	1,4	0,98

4.2. Resultats i discussió

4.2.1. Enquesta serològica

Els resultats obtinguts, presentats a la taula 2, ens indueixen a considerar que Menorca és una *zona no endèmica de leishmaniosi canina* pels següents motius:

* La prevalença d'animals amb títols indicatius de leishmaniosi en evolució (> 1/400) és només del 0,98% referit al total de cans analitzats.

* La prevalença d'animals amb títols poc significatius (1/100-1/200) no representa més que el 1,4%, a diferència de zones endèmiques on aquests poden arribar a superar el 50% (FISA et al., 1990).

* Cap dels vuit cans amb resultat positiu d'anticossos era autòcton de l'illa sinó que es tractava de cans importats amb un temps variable de residència a Menorca. Tots ells procedien de zones amb focus de leishmaniosi ben establerts: Barcelona, Madrid, Palma i Badajoz.

Aquests resultats contrasten fortament amb els de Mallorca on, en una enquesta recent realitzada per MATAS i ROVIRA (1990), el 14,4% dels cans analitzats resultaren ser portadors d'anticossos antileishmania, i amb la d'Eivissa on, encara que sense quantificar, s'estima superior al 10% (VIDAL i PEREIRA, comunicació personal), així com amb la de moltes àrees insulars o continentals de tota la conca mediterrània occidental on són habituals prevalences superiors al 10% (CASTILLO HERNÁNDEZ et al., 1985; BOTET et al., 1987; PORTÚS et al., 1987; REYES MAGAÑA et al., 1988).

4.2.2. Estudi parasitològic

L'estudi parasitològic només es va poder dur a terme en tres dels vuit cans serològicament positius i només en un d'ells s'obtingué creixement en el cultiu.

La identificació de l'aïllat per anàlisi electroforètica dels enzims es va fer al «Centre de referència per al diagnòstic de la leishmaniosi» de la Universitat de Montpeller i resultà ser una soca de *Leishmania infantum zimodema 1* idèntica a la quasi totalitat de soques aïllades de ca en la nostra zona mediterrània i, segons les nostres informacions, a Espanya (PORTÚS et al., 1986; ALVAR i ORTIZ, 1987) (REYES MAGAÑA et al., 1988).

5. ESTUDI DEL VECTOR: ENQUESTA ENTOMOLÒGICA DELS FLEBOTOMS

Com ja s'ha dit al començament, el vector de la leishmaniosi són les femelles de diferents espècies de flebotoms (dípters, nematocers). Es tracta d'uns insectes petits (aprox. 2 mm) i de costums nocturns cosa que fa que passin pràcticament desapercibuts.

Per a desenvolupar-se requereixen unes condicions d'humitat i temperatura adequades així com absència de vent que els impedeixi el vol. Les femelles, per a la maduració dels ous, necessiten una aportació proteica suplementària que obtenen per la ingestió de sang de diferents rèptils i mamífers.

De les nou espècies de flebotoms conegudes a Espanya, només es consideren vectors provats de la leishmaniosi les espècies *Phlebotomus ariasi* i

Phlebotomus perniciosus, per tant només aquestes dues tindran importància epidemiològica.

L'enquesta entomològica de l'illa de Menorca es va dur a terme en tres fases distintes, tant per la durada i mètode de captura utilitzat com per la seva finalitat:

- La primera fase tenia com a objectiu confirmar la presència i conèixer la distribució dels flebotòmids de l'illa: espècies presents, repartiment geogràfic i densitat.

- A la segona fase es va fer un seguiment anual de les captures per a determinar la seva fenologia, és a dir, el seu període d'activitat.

- Finalment es va fer una campanya de captures en viu per a poder determinar les preferències alimentícies de les femelles.

5.1. Metodologia

5.1.1. Mètodes de captura

Primera fase: Campanya d'estiu

Del 4 de juliol al 2 de setembre de 1988 es van prospectar 54 estacions representatives dels distints biotops, distribuïdes per tot el territori insular (figura 3). La tècnica de captura utilitzada fou la dels «papers adhesius» (RIOUX et al., 1967) que utilitza fulls de paper de 20x20 cm xopats d'oli de ricí i introduïts en forats, esquerdes i altres llocs apropiats a les condicions de vida dels flebotoms. En el nostre cas els papers es mantingueren en el seu lloc de quatre a sis dies i, posteriorment, es recuperaren els flebotoms amb un pinzell amb alcohol i es conservaren en vials amb alcohol de 70° C fins al moment de l'estudi.

Segona fase: Campanya anual

Durant tot un any, a partir del 8 d'abril de 1989, es prospectaren només dues estacions (Sa Teulera i Sa Penya de s'Índio) seleccionades en la fase anterior per la seva riquesa en flebotoms. La tècnica de captura fou la dels «papers adhesius» recanviats cada quinze dies en el mateix lloc.

Tercera fase: Campanya de captures en viu

Del 30 de juliol al 18 de setembre de 1989, es prospectà fonamentalment l'estació de Sa Teulera utilitzant «trampes lluminoses CDC» provistes d'un llum per a atreure els flebotoms i d'una hèlix aspiradora per a dipositar-los al fons d'una bossa de tul. Les trampes es mantenien tot el vespre a l'exterior. Al matí es congelaven els espècimens capturats.

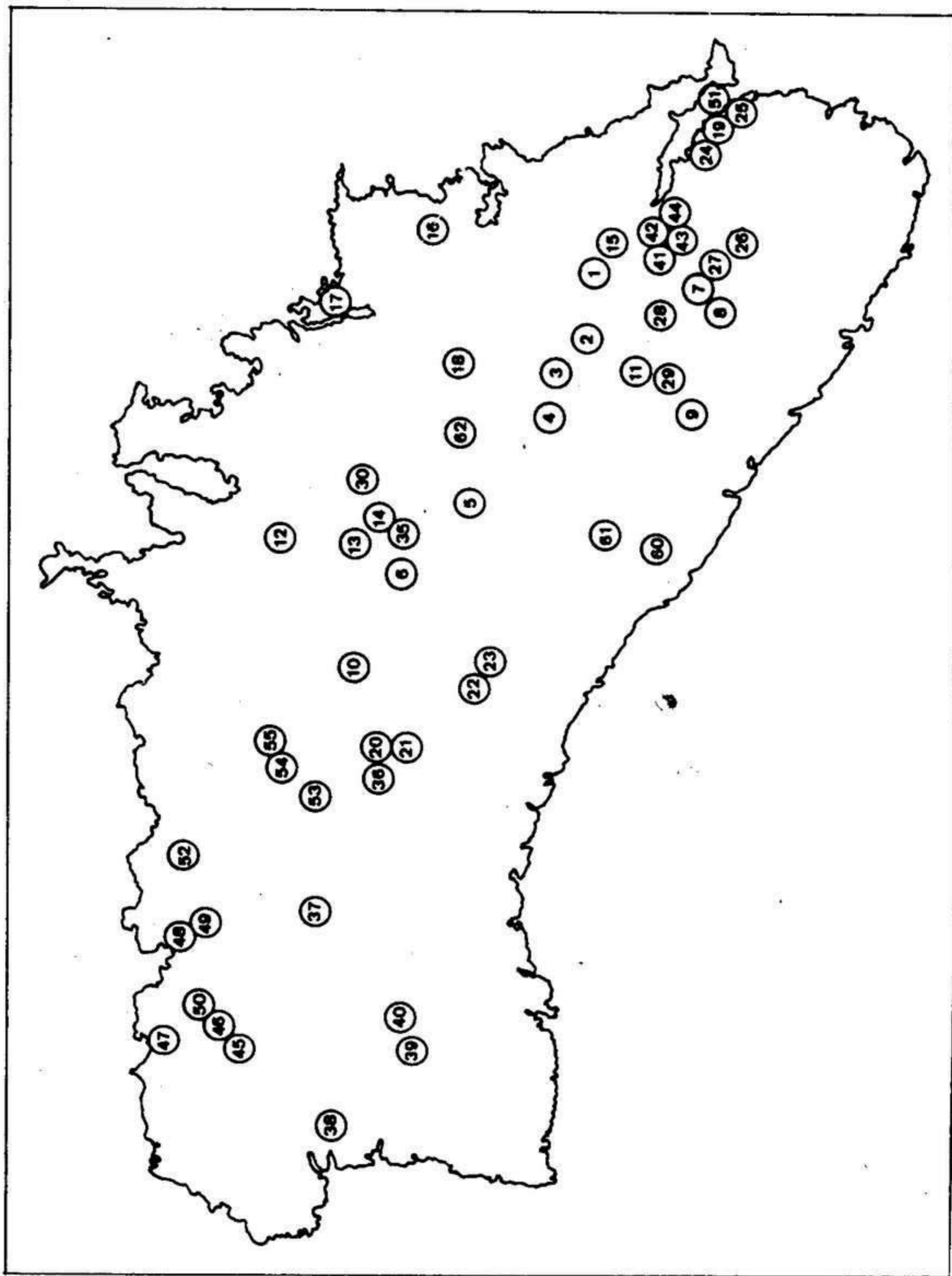

Figura 3. Distribució de les estacions de captura de flebotoms.

5.1.2. Muntatge i identificació

Cada un dels flebotoms recuperats es muntà sota lupa i en posició adequada, en líquid de Hoyer que provoca una clarificació suficient per a una posterior identificació mitjançant l'observació microscòpica de la genitèlia externa en els mascles i del cibari, la faringe i les espermoteques en les femelles, segons la clau d'identificació confeccionada per GÁLLEGO et al. (1991).

5.1.3. Estudi de la ingesta de sang

Aquest estudi és de gran importància en l'epidemiologia de les malalties transmeses per vectors hematòfags ja que permet conèixer quines són les espècies de les quals s'alimenten, dada fonamental per a determinar la seva capacitat vectorial.

Per a la seva determinació es desenvolupà una tècnica ELISA/Avidina-biotina de competició que unís l'elevada especificitat de l'ELISA de competició a l'efecte amplificador del sistema Avidina-biotina i permetés així detectar el petit volum de sang (inferior a 0,5 mg) present en els flebotoms.

L'anàlisi es realitzà a partir de flebotoms triturats i eluïts en tampó que s'enfrontaren a antisèrums de les següents espècies animals: home, ca, cavall, ratolí, rata, colom, moix i bou.

TAULA 3

TÈCNICA D'ELISA/AVIDINA-BIOTINA DE COMPETICIÓ PER A LA DETERMINACIÓ DE LA SANG INGERIDA PELS FLEBOTOMS

1. Adsorció de l'anticòs a la microplaca: antisèrum fraccionat d'una de les espècies a analitzar.
2. Bloqueig dels pous: TST-llet descremada.
3. Reacció-competició: dilucions seriadades del flebotom eluït + sèrum biotinitzat.
4. Addició del conjugat: Avidina-peroxidasa.
5. Addició del substrat enzimàtic: solució extemporània de DMAB-MBTH i H₂O₂ 30%.
6. Parada de la reacció: SO₄H₂.
7. Lectura: observar disminució DO respecte dels controls negatius.

TAULA 4
RESULTAT DE L'ENQUESTA ENTOMOLÒGICA
DELS FLEBOTOMS

FASE	<i>S. minuta</i>	<i>P. perniciosus</i>	<i>P. sergenti</i>	TOTAL
1	2.887 (74,9%)	756 (19,6%)	208 (5,5%)	3.851
2	3.867 (65,7%)	2.028 (34,3%)	1 (0,02%)	5.896
3	52 (19,0%)	220 (80,6%)	1 (0,4%)	273
TOTAL	6.806 (67,9%)	3.004 (30,0%)	210 (2,1%)	10.020

La tècnica, que es descriu esquemàticament a la taula 3, demostrà una sensibilitat capaç de detectar aproximadament 1 ng de sang ingerida fins a 30 hores després de la ingestió i una elevada especificitat capaç d'impedir reaccions creuades entre les diferents espècies animals analitzades.

5.1.4. Climatologia del període d'estudi

Donat que el comportament dels flebotoms ve determinat per les condicions meteorològiques del moment, durant tota l'època de captures es van registrar les dades més significatives (KILLICK-KENDRICK, 1983) i que per a la fase de captures anual són les següents:

- * Temperatures extremes: 4,6°C de mínima i 33,4°C de màxima.
- * Precipitació total: 588 l/m².
- * Vent superior a 55 km/h: 38 dies (ratxa màxima: 87 km/h), direcció predominant: 1er. quadrant.
- * Humitat relativa mitjana a les 0,0 h: 84,2%, mantenint-se pràcticament durant tot l'any per damunt del 80%.

5.2. Resultats i discussió

5.2.1. Riquesa específica

El nombre d'espècies que componen la població de flebotoms de l'illa és, com es pot veure a la taula 4, només de tres, enfront de les nou presents a Espanya.

Aquestes tres espècies són les mateixes que LLADÓ i ROTGER (1990) han capturat recentement a l'illa de Mallorca.

Des del punt de vista epidemiològic, només té interès *Phlebotomus perniciosus* per ser el vector provat de *Leishmania infantum* en aquesta zona.

Sergentomyia minuta es descarta pel seu caràcter herpetòfil i *Phlebotomus sergenti* per sa baixa densitat i també perquè el seu paper vectorial sembla estar limitat a *Leishmania tròpica* que no és autòctona d'aquesta àrea.

5.2.2. Associacions

A la majoria d'estacions s'han capturat dues espècies conjuntament, essent la més habitual l'associació *S. minuta*-*P. perniciosus*. En segon lloc, s'han trobat cada una de les espècies per separat i, només en el 14,4% dels mostratges, les captures han estat triples.

5.2.3. Abundància relativa

L'espècie més abundant ha estat *S. minuta*; li segueix *P. perniciosus*, i en tercer lloc, es troba *P. sergenti* (taula 5). L'abundància d'una o altra espècie ve molt condicionada pel mètode de captura utilitzat, per les característiques de l'estació i per l'època de captura.

L'abundància relativa dels flebotoms menorquins, referida a la campanya d'estiu, és molt semblant a l'obtinguda per LLADÓ I ROTGER (1990) a Mallorca i a la d'altres zones del mediterrani occidental on es localitzen focus de leishmaniosi canina (RIOUX et al., 1972-a; MORILLAS MÁRQUEZ et al., 1983-a; LUCIENTES, 1986; BOTET et al., 1989).

5.2.4. Freqüència

És la relació entre el número de mostratges on ha estat present una espècie i el número total de mostratges (VATTIER-BERNAD i TROUILLET, 1983). Per tant, a la nostra població, *P. perniciosus* és l'espècie més freqüent encara que *S. minuta* sigui més abundant (taula 5).

5.2.5. Densitat

La densitat global obtinguda a la campanya d'estiu és de 76 flebotoms

TAULA 5			
RESULTATS DE L'ENQUESTA D'ESTIU			
	<i>S. minuta</i>	<i>P. perniciosus</i>	<i>P. sergenti</i>
abundància (%)	74,9	19,6	5,5
freqüència (%)	56,5	67,7	22,6
densitat (fleb/m ²)	57,0	14,9	4,1

per m² de trampa adhesiva, variant dintre de límits molt amplis, des de 0 fins a 650, segons les estacions i dates de captura (taula 5).

5.2.6. Relació amb el tipus de zona

La zona rural ha estat la més amplament mostrejada. És on s'han capturat el 96% dels flebotoms i s'ha assolit una densitat mitjana de 87 fleb/m². En les zones urbanes i marítimes analitzades, les densitats obtingudes han estat molt baixes perquè les larves de l'insecte no suporten el sòl salat ni les condicions d'urbanització contínua (MOUTOU, 1983).

5.2.7. Distribució per municipis

La major densitat de flebotoms s'ha obtingut a Mercadal amb una mitjana de 130 fleb/m², cosa que sembla normal tenint en compte que aquest municipi correspon a la zona central de l'illa on abunden els vessants («laderas») que són llocs privilegiats per al desenvolupament dels flebotoms (RIOUX et al., 1980).

5.2.8. Relació amb l'orientació de les estacions de captura

Les captures màximes s'aconseguien, com era d'esperar, en estacions orientades a l'oest i sudoest, això és, en direcció contrària als vents del primer quadrant (tramuntana) que són els predominants a l'illa.

5.2.9. Distribució altitudinal

La màxima densitat de flebotoms s'ha obtingut en altituds compreses entre 100 i 150 m, fonamentalment amb *S. minuta* ja que tant *P. perniciosus* com *P. sergenti* han presentat la màxima densitat entre 0 i 50 m.

5.2.10. Fenologia de *Sergentomyia minuta*

Aquesta espècie apareix a primers de maig i desapareix a mitjans desembre. Presenta tres màxims de densitat: el primer, a primers de juny i els dos altres més importants corresponen a finals de juliol i de setembre, en els quals s'aconsegueixen densitats superiors a 250 fleb/m² (figura 4).

Els tres màxims estan separats entre si per períodes de vuit setmanes, pel que es considera que es tracta de generacions successives (MARTÍNEZ ORTEGA, 1984; BETTINI et al., 1980).

La fenologia obtinguda és molt similar a la de Mallorca (LLADÓ i ROTGER, 1990) i a la d'altres zones càlides espanyoles (MORILLAS MÁRQUEZ et al., 1983-a; LUCIENTES, 1986; MARTÍNEZ ORTEGA, 1986; ENCINAS GRANDES et al., 1988).

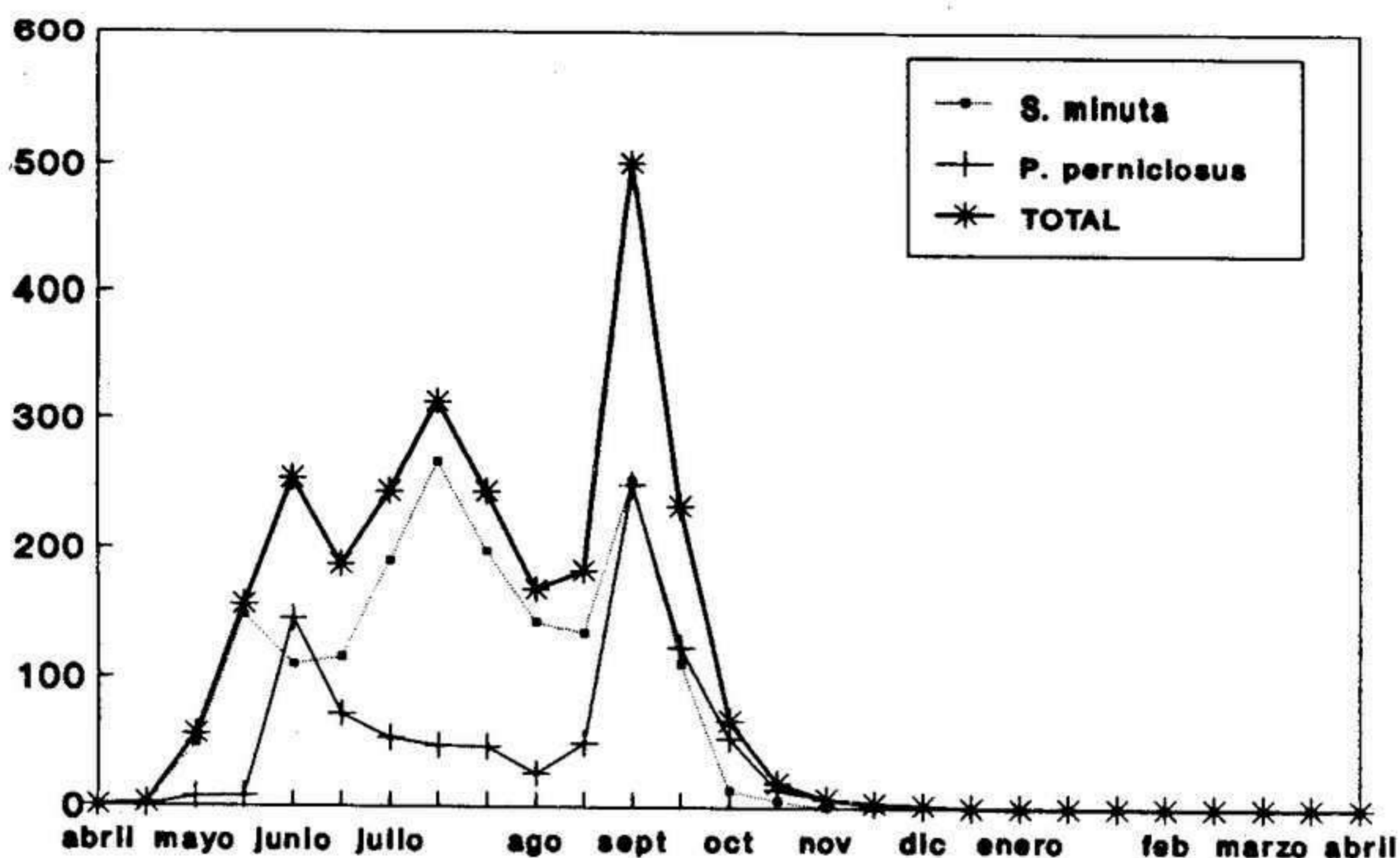

Figura 4. Evolució de les captures de *S. minuta* i *P. perniciosus*.

5.2.11. Fenologia de *Phlebotomus perniciosus*

Aquesta espècie presenta un període d'activitat que va de finals d'abril a mitjans desembre. Presenta dos màxims de densitat, el primer a mitjans juny i l'altre molt més acusat a finals de setembre, coincidint amb el de *S. minuta* i arribant a una densitat similar (249 fleb/m²) (figura 4).

Aquest comportament, similar al de Mallorca (LLADÓ i ROTGER, 1990) i d'altres zones espanyoles (MORILLAS MÁRQUEZ et al., 1983-a; MARTÍNEZ ORTEGA, 1986) sembla deure's al fet de no tolerar bé les temperatures elevades, la qual cosa evita una onada d'emergència a l'època més calorosa.

L'estudi fenològic de *P. perniciosus* i, més concretament, a l'estació de Sa Teulera, ha demostrat que a Menorca existeixen biotops adequats per a la proliferació d'aquest vector: durant 6 mesos (de maig a novembre) la densitat d'aquest flebotom es manté en uns nivells mitjans o alts, comparables als que present en zones endèmiques de leishmaniosi i on *P. perniciosus* es considera el responsable de la vehiculació.

5.2.12. Relació amb la climatologia

La presència de flebotoms va estar relacionada amb temperatures mínimes superiors a 7°C i màximes per damunt dels 20°C. El període de més calor coincidí amb la baixada estival màxima de la densitat de flebotoms. No

TAULA 6

**RESULTATS DE L'ESTUDI DE LA INGESTA DE SANG
DE *P. PERNICIOSUS***

Espècie animal	Casos positius	percentatge
home	5	45,5
ca	3	27,3
cavall	0	—
ratolí	1	9,1
rata	0	—
colom	0	—
moix	1	9,1
bou	1	9,1

es va poder estimar la influència del vent en la població de flebotoms de l'illa però, sens dubte, aquesta ha de ser important.

5.2.13. Estudi de la ingesta de sang

El 42% dels exemplars de femelles de *P. perniciosus* estudiats donaren resultat positiu respecte d'algun dels antisèrums analitzats (veure la taula 6). Aquests resultats, tot i ésser molt limitats en nombre, subratllen la importància vectorial dels flebotoms, concretament de *P. perniciosus*, en relació a l'epidemiologia de la leishmaniosi en demostrar les seves preferències pels humans i els cans.

5.2.14. Presència de parasitismes

Durant el procés d'identificació dels flebotoms capturats vam poder observar que alguns d'ells estaven parasitats. Això va fer que procedíssim a un estudi exhaustiu per a determinar la seva naturalesa.

Els paràsits identificats foren dos protozous: Adelina, *Adelina riouxi* (figura 5), i Gregarina, *Ascogregarina sp.* (figura 6), i un nematode, *Mastophorus muris* (figura 7), tots ells ja citats a la zona mediterrània occidental (GOLVAN et al., 1963; RIOUX et al., 1972-b; KILLICK-KENDRICK et al., 1976; MORILLAS MÁRQUEZ et al., 1983; RIOUX et al., 1984; LUCIEN-TESS, 1986; MARTÍNEZ ORTEGA I CONESA GALLEGU, 1987).

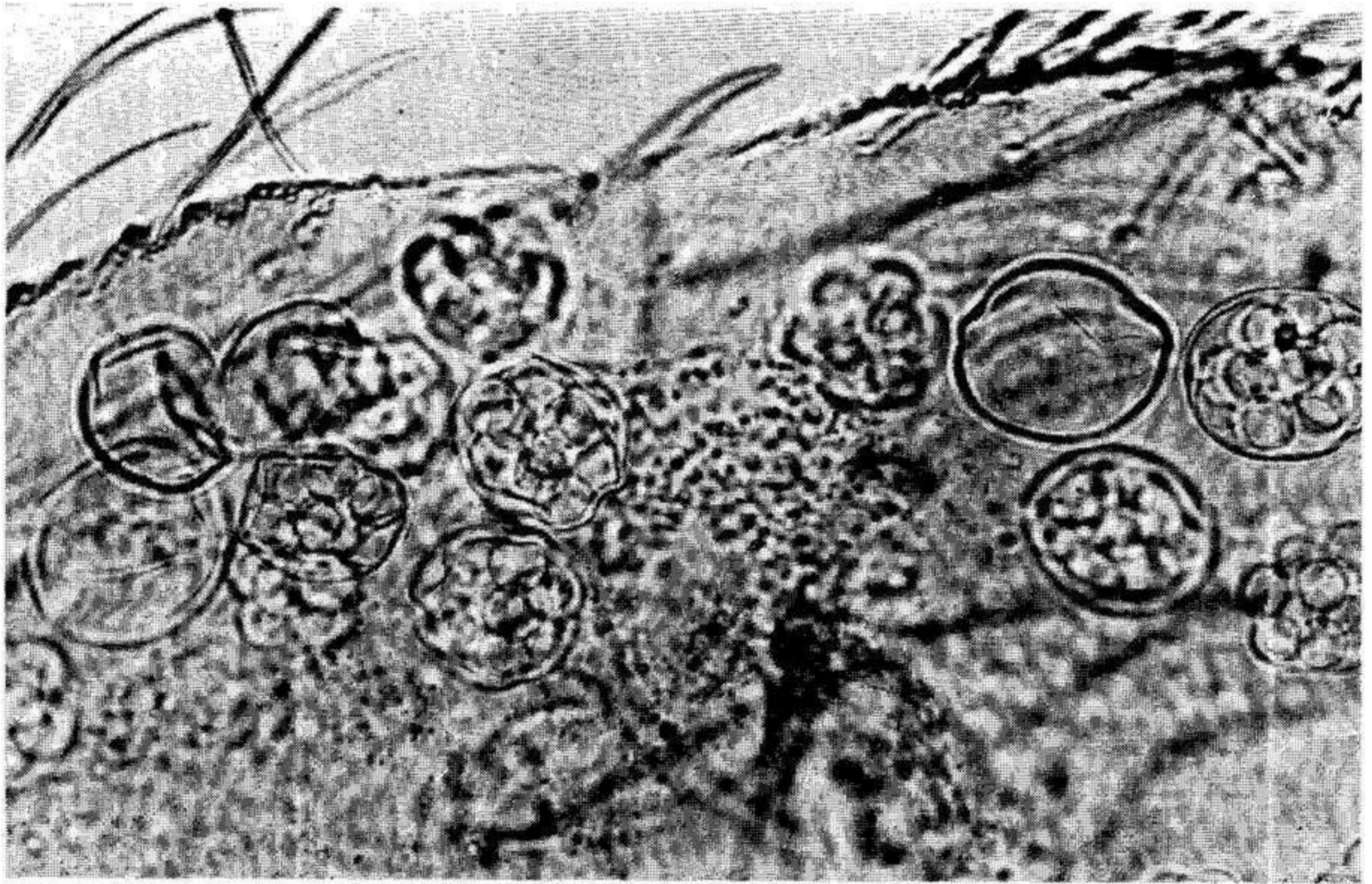

Figura 5. Parasitisme per *Adelina riouxi* en *Sergentomyia minuta*.

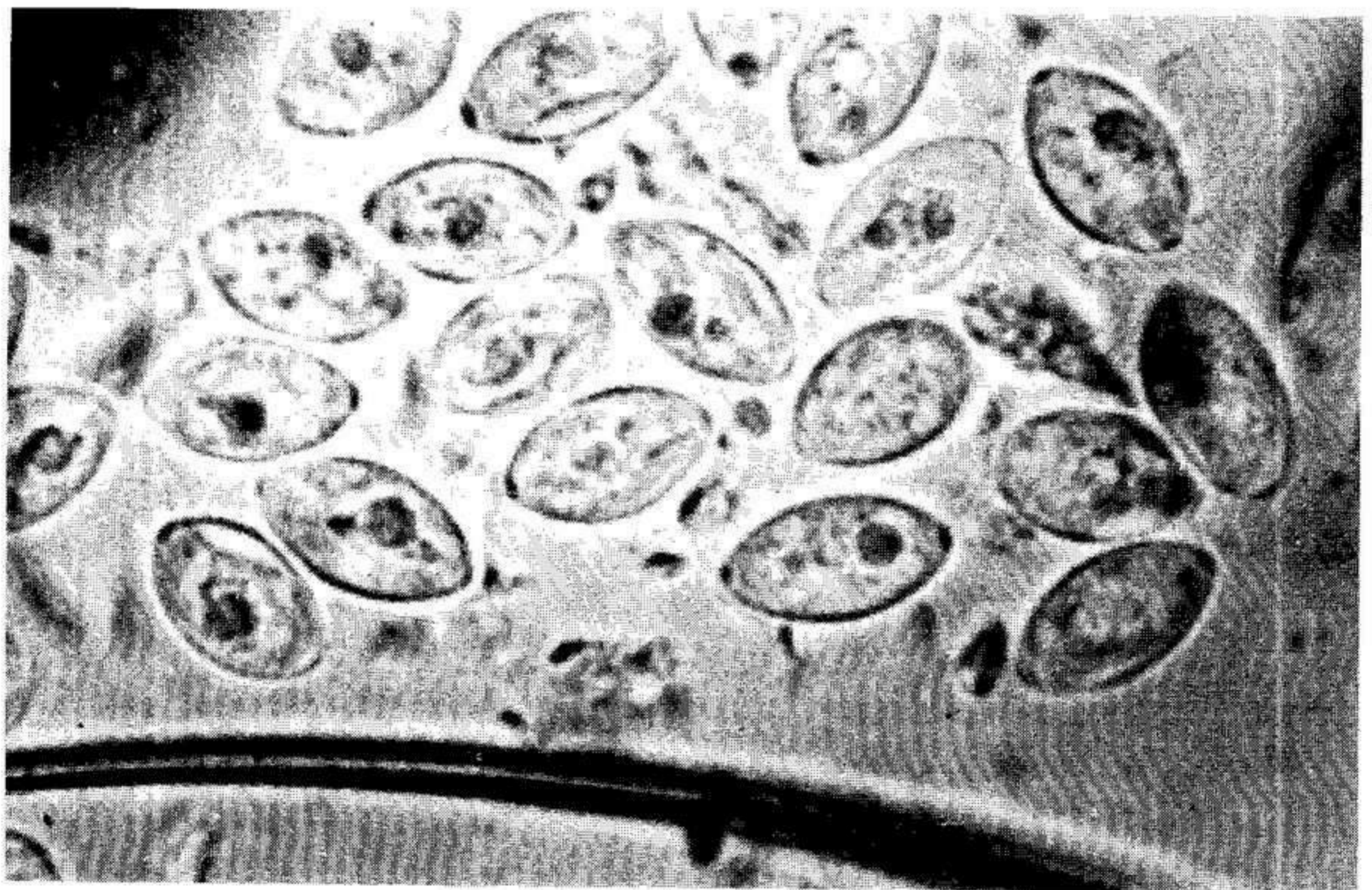

Figura 6. Parasitisme per *Ascogregarina* sp. en *Phlebotomus perniciosus*.

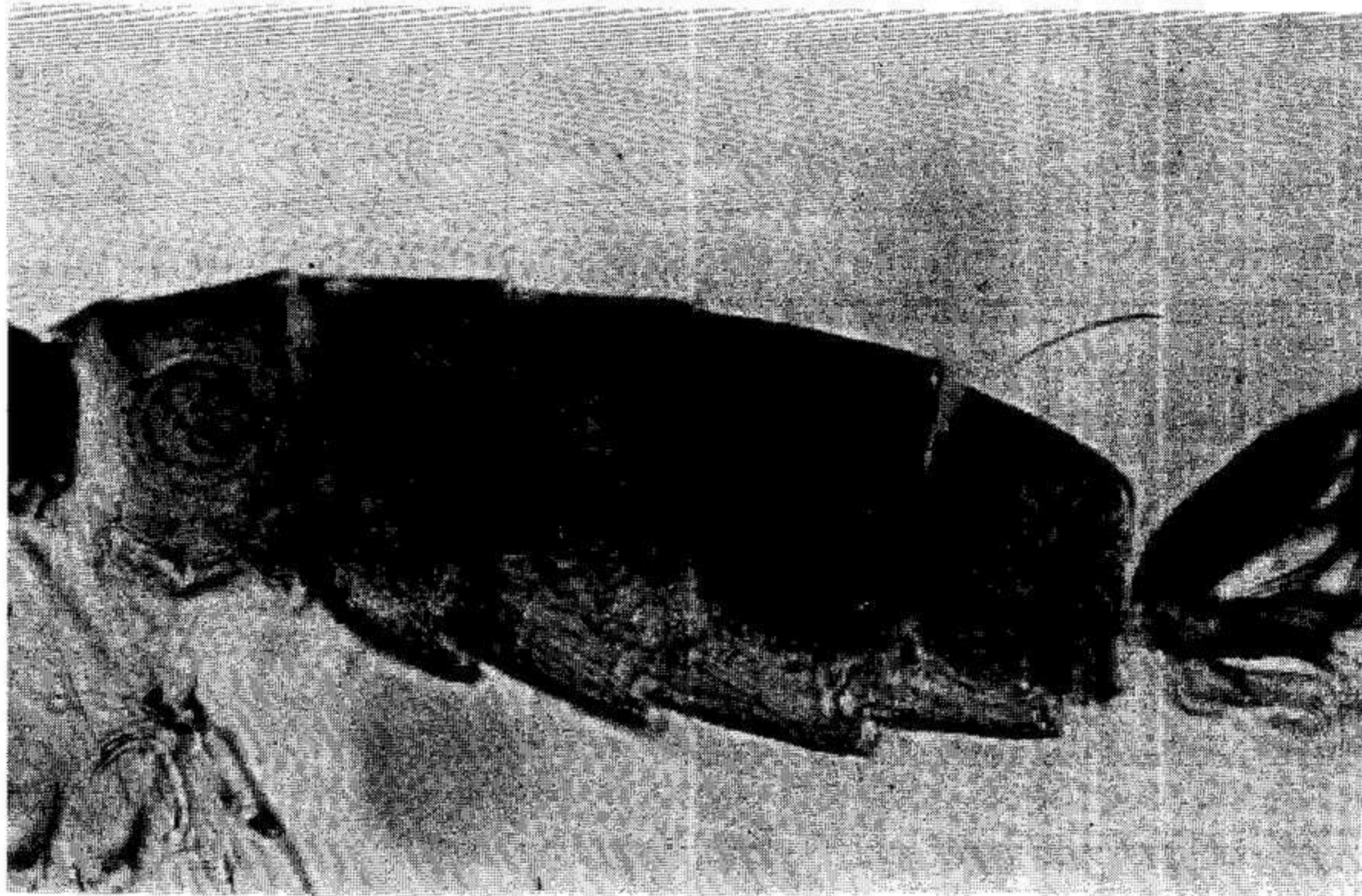

Figura 7. Parasitisme per *Mastophorus muris* en *Phlebotomus perniciosus*.

6. DISCUSSIÓ GLOBAL I CONSIDERACIONS EPIDEMIOLÒGIQUES

Després de l'estudi parcial de cada un dels apartats, farem una valoració global dels resultats obtinguts.

6.1. Menorca

El territori objecte del nostre estudi, l'illa de Menorca, posseeix unes condicions climàtiques —climes subhúmit càlid i temperat (GUIJARRO, 1986)— adequades per al desenvolupament dels flebotoms com s'ha pogut demostrar en les campanyes de captura efectuades. Aquestes condicions són similars a les de gran part de l'illa de Mallorca on és ben conegut el focus leishmaniòsic allí establert (LLADÓ i ROTGER, 1990; MATAS i ROVIRA, 1990).

L'únic factor estudiat que pot presentar interferències importants en l'evolució dels flebotoms és el vent que obstaculitza el delicat vol d'aquests insectes.

6.2. Vector

Les campanyes de captura efectuades a l'illa, que han permès l'anàlisi de

10.020 flebotoms, han demostrat la presència, entre d'altres espècies sense interès epidemiològic pel que fa a *L. infantum*, de *P. perniciosus*, vector provat de la leishmaniosi a les àrees circumdants a l'illa (RIOUX et al., 1986).

El període d'elevada activitat d'aquesta espècie (de maig a octubre) i la densitat màxima assolida (456 fleb/m²) permeten adjudicar a *P. perniciosus* la qualificació de «vector potencial» de la leishmaniosi a l'illa.

Segons els estudis efectuats, podria establir-se com a «període d'alt risc epidemiològic» l'època compresa entre mitjans setembre i mitjans octubre. Com a «àrea de risc epidemiològic» hauria de prendre's, en principi, tota la zona interior de l'illa.

6.3. La leishmaniosi canina

La leishmaniosi canina està amplament estesa per tota la comunitat de les Illes Balears, però no ha pogut demostrar-se la presència actual d'un focus a l'illa de Menorca ja que tots els casos detectats a l'enquesta serològica eren probablement importats.

El fet que Menorca sigui una illa impossibilita l'arribada de flebotoms infectats (exceptuant la remota possibilitat d'arribar en avió) des de Mallorca i encara més des de la Península, degut a les condicions de vol d'aquests insectes, pel que sembla que l'única possibilitat d'introducció de la *Leishmania* és mitjançant l'entrada de cans parasitats a l'àrea de Menorca colonitzada per *P. perniciosus*.

La creació d'un focus autòcton podria estar afavorida, en primer lloc, per la importació de cans, principalment dins d'un context d'increment de zones residencials, amb el consegüent augment de la població canina i el perill que suposa que molts d'aquests cans siguin importats de zones on la malaltia és endèmica (MANSUETO et al., 1981).

En segon lloc, hem de considerar el mateix increment de zones urbanitzades que, de fa uns anys, està canviant el paisatge de les illes. En efecte, les zones de vivendes unifamiliars envoltades de jardins i de murs més o menys alts ofereixen unes condicions excel·lents per al desenvolupament dels flebotoms (RANQUE et al., 1977; MARTÍNEZ CRUZ, 1989).

6.4. La leishmaniosi humana

La leishmaniosi humana, igual que la leishmaniosi canina, està amplament estesa per les Illes Balears però no ha pogut demostrar-se la seva presència actual o històrica a l'illa de Menorca, on solament s'han reportat dos casos presumiblement importats en els darrers anys (1).

(1) No podem deixar de ressenyar aquí que, una vegada finalitzat aquest estudi, s'ha diagnosticat un nou cas de leishmaniosi visceral (març 1991) en un home que no ha abandonat l'illa en

L'increment del nombre de casos que s'està produint a Mallorca i Eivissa pot estar afavorit per diversos factors que també intervindrien a Menorca en el cas que s'introduís la malaltia:

En primer terme, degut al caràcter oportunista de la infecció, tenint en compte que les Balears ocupen el quart lloc quant a taxa de sida a Espanya i sabent que, en certs llocs, del 35 al 50% dels malalts adults de leishmaniosi visceral són malalts de sida i el 2-3% dels pacients amb sida presenten leishmaniosi visceral (ALTÉS et al., 1989; ALVAR et al., 1989; MARTY et al., 1989).

En segon terme, per l'increment dels moviments poblacionals en ésser les Illes una regió eminentment turística on els turistes i els seus animals de companyia poden resultar infectats amb leishmaniosi després de passar les vacances en aquesta zona mediterrània. Segons la bibliografia consultada, almenys tres turistes procedents de Singapur, Anglaterra i Escòcia han adquirit una leishmaniosi visceral a Mallorca, així com també un alemany a Eivissa (WEATLEY et al., 1983; TAY et al., 1986; BOMMER et al., 1988; KINMOND et al., 1989).

L'evolució de Menorca, similar a la de les altres illes de l'arxipèlag quant a presència de població immunodeficient, gran aflluència turística i increment de la població canina i de les zones residencials, permet de predir una ràpida expansió de la malaltia en el cas que s'establís un focus de leishmaniosi canina per causa de la introducció de cans afectats i la presència del flebotom vector (BLANC et al., 1982).

Considerant, doncs, el ca com a principal responsable de la introducció de la leishmaniosi en un nou focus, ens inclinam a pensar que la causa més probable de la inexistència de leishmaniosi a l'illa és l'insuficient nombre de cans infestats que, per ara, han arribat a Menorca. No es pot descartar, de tota manera, la influència negativa d'algun dels factors que incideixen en la capacitat vectorial dels flebotoms.

7. NORMES PREVENTIVES

Com a conseqüència de tot el que acabam de dir, proposam unes normes preventives per tal d'evitar la introducció de la leishmaniosi a l'illa de Menorca:

1. Campanya d'educació sanitària dirigida a la població en general, que

els darrers vuit anys. Sembla prematur voler donar una explicació per a aquest cas aïllat, essent més convenient, per ara, procedir a un seguiment d'aquest i a un estudi de les condicions que han propiciat la seva aparició.

subratlli, entre d'altres aspectes, el paper del ca com a reservori d'aquesta parasitosis i la possibilitat de la seva transmissió als humans.

2. Declaració de tots els casos de leishmaniosi, tant si es tracta de processos autòctons com importats.

3. Anàlisi serològica sistemàtica dels cans importats.

4. Control de tots els cans afectats, tant importats com autòctons. Aquest control hauria de ser diferent segons l'estat clínic del ca:

- Eutanàsia per als polisimptomàtics.
- Tractament amb antimonials dels oligo i asimptomàtics.

5. Tractament local de les caneres amb insecticides, principalment a l'estiu.

6. Anàlisi sistemàtica d'infecció per *Leishmania* en tots els pacients immunodeprimits, fonamentalment aquells que presentin quadres de pirèxia prolongada, no solament amb proves serològiques, que podrien ser negatives per falta de resposta d'aquests pacients, sinó també per investigació directa del paràsit.

8. AGRAÏMENTS

Aquest treball no hagués estat possible sense la col·laboració de moltes persones a les quals vull expressar el meu agraïment.

En primer lloc a la Dra. M. Portús, directora de la meva tesi doctoral, al Dr. J. Gállego, a la Dra. M. Gállego, i al Dr. J. Botet i altres membres del Laboratori de Parasitologia pel seu ajut en el treball de laboratori.

També vull agrair la col·laboració desinteressada de tots els veterinaris de l'illa, a A. Seguí i a tota la meva família per l'obtenció de mostres i la realització del treball de camp.

I a tots els qui, directa o indirectament, han intervingut en la seva realització.

9. BIBLIOGRAFIA

- ALTÉS, J.; SALAS, A.; RIERA, M.; UDINA, M.; GALMÉS, A.; BALANZAT, J. BALLESTEROS, A.; BUADES, J.; SALVÀ, F.; VILLALONGA, C. (1989). *Visceral leishmaniasis another VIII-associated opportunistic infection? Report of 8 cases and review of the literature*. Vth Intern. Conf. AIDS, 24 p.
- ALVAR, J.; BENITO, A. (1989). *Leishmaniosis mucocutánea por L. infantum: caracterización bioquímica del aislado*. VI Congr. Nac. y I Congr. Ibér. Parasitol.: 288.

- ALVAR, J.; BLÁZQUEZ, J.; NÁJERA, R. (1989). *Association of visceral Leishmaniasis and human immunodeficiency virus infections*. J. Infect., Dis., 160: 560-561.
- ALVAR, J.; ORTIZ, M. (1987). *Caracterización isoenzimática de cepas de Leishmania aisladas en la provincia de Madrid*. Revista Ibérica Parasitología vol. extra.: 45-50.
- BETTINI, S.; CONTINI, C.; ATZENI, M.C.; TOCCO, G. (1986). *Leishmaniasis in Sardinia I. Observations on a larval breeding site of Phlebotomus perniciosus, Phlebotomus perfiliewi perfiliewi and Sergentomyia minuta (Diptera: Psychodidae) in the canine leishmaniasis focus of Soleminis (Cagliari)*. Ann. Trop. Med. Parasitol., 80: 307-315.
- BLANC, C.; LAUNAIS, B.; MASSIP, P.; PRIS, J. (1982). *Premier cas «attendu» de kala-azar Aveyronnais (ou de l'intérêt de l'épidémiologie en parasitologie)*. Rev. Med. Toulouse, 18: 319-321.
- BOMMER, W.; CHRISTOPHEL, E.M.; KABOTH, U.; KORTENACKER, I.; KUHLENCORD, A.; KRUGER, N.; MERGERIAN, H.; SPROTTE, U.; (1988). *Imported visceral and cutaneous leishmaniasis*. Mitt. Osterreich. Gesell. Tropen. Parasitol., 10: 115-124.
- BOTET, J.; GÁLLEGO, M.; PORTUS, M. (1989). *Estudio preliminar sobre la distribución y fenología de los flebotomos en Barcelona*. VI Congr. Nac. y I Congr. Ibér. Parasitol.: 200.
- BOTET, J.; SERRA, T.; PORTUS, M.; MORA, R.; GÁLLEGO, M. (1987). *Incidencia de la leishmaniosis en el área de Barcelona*, Rev. Ibér. Parasitol., vol. extra: 51-54.
- CASTILLO HERNÁNDEZ, J.A.; SÁNCHEZ ACEDO, C.; GUTIERREZ GALINDO, J.; LUCIENTES CURDI, J.; ESTRADA PEÑA, A.; GALMES FEMENÍAS, M. (1985). *Estudio epidemiológico de la leishmaniosis canina en la provincia de Zaragoza*. I Congr. Nac. Parasitol.: 31.
- CERVERA DESTIN, E.; DARDER, E. (1926). *Un caso de kala-azar infantil en Baleares*. Arch. Cardiol. Hematol., 7: 140-142.

- ENCINAS GRANDES, A.; GÓMEZ BAUTISTA, M.; MARTÍN NOVO, M.; SIMÓN MARTÍN, F. (1988) *Leishmaniasis in the province of Salamanca, Spain. Prevalence in dogs and seasonal dynamics of vectors*. Ann. Parasitol. Hum. Comp., 63: 387-397.
- FISA, R.; GÁLLEGO, M.; PORTÚS, M.; MORA, R. (1987). *La técnica «Dot-ELISA» proteína A-peroxidasa y su utilización en el estudio seroepidemiológico de los reservorios de Leishmania*. V. Congr. Nac. Parasitol: 297-298.
- FISA, R.; GÁLLEGO, M.; PORTÚS, M.; GÁLLEGO, J. (1990). *Evolución de la leishmaniosis canina, a través de su seguimiento serológico*. Congr. Zoon.: 179.
- GÁLLEGO BERENGUER, J. (1987). *Aspectos bio-ecológicos de las leishmaniosis, con especial referencia a las formas autóctonas*. Expoaviga. Jornada sobre pequeños animales: 17-28.
- GÁLLEGO, J.; BOTET, J.; GÁLLEGO, M.; PORTÚS, M. (1991). *Los flebotomos de la España peninsular e islas Baleares. Identificación y corología. Comentarios sobre los métodos de captura*. Libro homenaje al Prof. F. Martínez Gómez (en prensa).
- GOLVAN, Y.J.; RIOUX, J.A.; CHABAUD, A.G. (1963). *Infestation spontanée de Phlébotomes par le Spiruride Mastophorus muris (Gmelin)*. Ann. Parasitol. Hum. Comp., 38: 934.
- GRADONI, L.; GRAMICCIA, M.; MANCIANTI, F.; PIERI, S. (1988). *Studies on canine leishmaniasis control. 2. Effectiveness of control measures against canine leishmaniasis in the Isle of Elba, Italy*. Trans. R. Soc. Trop. Med. Hyg., 82: 568-571.
- GUIJARRO, J.A. (1986). *Contribución a la bioclimatología de Baleares. Tesis doctoral*. Univ. Illes Balears.
- KILLICK-KENDRICK, R. (1983) *Investigation of phlebotomine sandflies vectors of leishmaniasis. Indo-UK workshop on leishmaniasis*. Rajendra Memorial Research Institute for Medical Sciences (Patna): 72-83.
- KILLICK-KENDRICK, R.; LEANEY, A.J.; MOLYNEUX, D.H.; RIOUX, J.A. (1976). *Parasites of Phlebotomus ariasi*. Trans. R. Soc. Trop. Med. Hyg., 70: 22.

- KINMOND, S.; GALEA, P.; SIMPSON, E.M.; PARID, S.K.; GOEL, K.M. (1989). *Kala-azar in a Scottish child*. Lancet (Brit. Ed.), 2 (8658): 325 (abst.).
- LANOTTE, G.; RIOUX, J.A.; CROSET, H.; VOLLHARDT, Y. (1974). *Écologie des leishmanioses dans le sud de la France. 7. Dépistage de l'enzootie canine par les méthodes immunosérologiques*. Ann. Parasitol. Hum. Comp., 49: 41-62.
- LLADÓ VILLALONGA, M.T.; ROTGER SUREDA, M.J. (1990). *Estudio del flebotomo como vector de la leishmaniosis en la isla de Mallorca*. Conselleria Sanitat i Seguretat Social del Govern Balear, 14: 109 p.
- LUCIENTES CURDI, J. (1986). *Contribución al conocimiento de la leishmaniosis visceral canina en Zaragoza: Estudio biológico y ecológico de las poblaciones de los flebotomos vectores*. Tesis doctoral. Fac. Veterinaria. Univ. Zaragoza, 499 p.
- MANSUETO, S.; GIALLOMBARDO, G.; MICELI, M.D.; QUARTARARO, P. (1981). *Indagini epidemiologiche sulla leishmaniosi in Sicilia occidentale. Il focolaio canino dell'isola di Ustica. Primi rilievi*. Riv. Parassitol., 42: 433-441.
- MARTÍNEZ CRUZ, M.S. (1989). *Estudio serológico de la leishmaniosis canina*. Tesis doctoral. Fac. Veterinaria. Univ. Murcia. 306 p.
- MARTÍNEZ ORTEGA, E. (1984). *Fenología de Sargentomyia minuta en el sureste de la Península Ibérica*. Bol. Assoc. Esp. Entomol., 8: 35-39.
- MARTÍNEZ ORTEGA, E. (1986). *Los flebotomos del sureste de la Península Ibérica*. Tesis doctoral. Fac. Biología. Univ. Murcia, 258 p.
- MARTÍNEZ ORTEGA, E.; CONESA GÁLLEGO, E. (1987). *Parasitismo de P. perniciosus por Adelina*. Rev. Ibér. Parasitol., 47: 201-205.
- MARTY, P.; PESCE, A.; FUZIBET, J.G.; BERNARD, E.; BERTRAND, F.; SAINT-PAUL, M.C.; GARI-TOUSSAINT, M.; LE FICHOUX, Y. (1989). *Aspects biocliniques de la leishmaniose viscerale chez les sideens*. Bull. Soc. Fr. Parasitol., 7: 159-161.

- MATAS MIR, B.; ROVIRA ALOS, J.; (1990). *Estudio epidemiológico de la leishmaniosis canina en la isla de Mallorca*. Publ. Conselleria Sanitat i Seguretat Social del Govern Balear, 13: 110 p.
- MORILLAS MÁRQUEZ, F.; GUEVARA BENÍTEZ, D.C.; ÚBEDA ONTIVEROS, J.M.; GONZÁLEZ CASTRO, J. (1983-a). *Fluctuations annuelles des populations de phlébotomes (Diptera, Phlebotomidae) dans la province de Grenade (Espagne)*. Ann. Parasitol. Hum. Comp., 58: 625-632.
- MORILLAS MÁRQUEZ, F.; ROMERO RODRÍGUEZ, J.; ÚBEDA ONTIVEROS, J.M.; GONZÁLEZ CASTRO, J.; GUEVARA BENÍTEZ, D.C. (1983-b). *Parasitismo de flebotomos españoles (Diptera, Phlebotomidae) por Adeleidae (Protozoa, Coccidia)*. Rev. Ibér. Parasitol., 43: 333-339.
- MOUTOU, F. (1983). *La leishmaniose en tant qu'exemple de méthodologie en épidémiologie*. Epidemiol. Santé Animale, 4: 5-16.
- PAPPAS, M.G.; HAJKOWSKI, R.; HOCKMEYER, W.T. (1983). *Dot enzyme-linked immunosorbent assay (Dot-ELISA): a micro technique for the rapid diagnosis of visceral leishmaniasis*. J. Immunol. Meth., 64: 205-214.
- PORTÚS, M.; FISA, R.; SERRA, T.; GÁLLEGO, M.; MORA, R. (1987). *Estudios seroepidemiológicos sobre la leishmaniosis canina en Cataluña*. Med. Vet., 4: 569-575.
- PORTÚS, M.; FISA, R.; SERRA, T.; RIERA, C.; MUÑOZ, C.; PRATS, G. (1987). *Las técnicas de IFI y Dot-ELISA en el diagnóstico y control del kala-azar autóctono*. V. Congr. Nac. Parasitol: 277-278.
- PORTÚS, M.; RIOUX, J.A.; GÁLLEGO, J.; LANOTTE, G.; PRATLONG, F.; MORENO, G. (1986). *Les leishmanioses en Catalogne (Espagne). À propos de l'identification enzymatique de neuf souches d'origine humaine et canine*. Coll. Intern. CNRS: Taxon. Phylog. Leishmania: 433-438.
- RANQUE, J.; QUILICI, M.; DUNAN, S. (1977). *Les leishmanioses de la région provençale. Considerations épidémiologiques et écologiques*. Coll. Intern. CNRS: Ecologie Leishmanioses, 239: 285-293.

- REYES MAGAÑA, A.; MORILLAS MÁRQUEZ, F.; VALERO LÓPEZ, A.; GONZÁLEZ CASTRO, J.; BENAVIDES DELGADO, I.; SANCHIS MARIN, M.C. (1988). *Encuesta sobre la leishmaniosis canina en las comarcas naturales de la provincia de Granada (Sur de España)*. Rev. Ibér. Parasitol., 48: 233-240.
- RIOUX, J.A.; BELMONTE, A.; MAAZOUN, R. (1984). *Présence en France continentale d'Adelina riouxi Levine, 1977 (Coccidia-Adeleidae)*. Ann. Parasitol. Hum. Comp., 59: 635.
- RIOUX, J.A.; GOLVAN, Y.J.; CROSET, H.; HOUIN, R.; JUMINER, B.; BAIN, O.; TOUR, S. (1967). *Écologie des Leishmanioses dans le sud de la France. I. Les Phlébotomes. Échantillonnage. Ethologie*. Ann. Parasitol. Hum. Comp., 42: 561-603.
- RIOUX, J.A.; GUILVARD, E.; GÁLLEGO, J.; MORENO, G.; PRATLONG, F.; PORTÚS, M.; RISPAIL, P.; GÁLLEGO, M.; BASTIEN, P. (1986). *Phlebotomus ariasi et Phlebotomus perniciosus vecteurs du complexe Leishmania infantum dans un même foyer*. Coll. Intern. CNRS: Taxon. Phylog. Leishmania: 439-444.
- RIOUX, J.A.; KILLICK-KENDRICK, R.; PERIERE, J.; TURNER, D.P.; LANOTTE, G. (1980). *Écologie des leishmanioses dans le sud de la France. 13. Les sites de «flanc de coteau», biotopes de transmission privilégiés de la leishmaniose viscérale en Cévennes*. Ann. Parasitol. Hum. Comp., 55: 445-453.
- RIOUX, J.A.; LEGER, N.; HOUIN, R.; LANOTTE, G.; DENIAU, M.; TASEI, J.P. (1972). *Premiers resultats d'une enquête épidémiologique sur la leishmaniose en Corse*. Corse Mediterr. Med., 18: 89-100.
- RIOUX, J.A.; LEGER, N.; MANIER, J.F.; CROSET, H. (1972). *Adelina sp., parasite de phlebotomes*. Ann. Parasitol. Hum. Comp., 47: 347-350.
- SERRA, T.; FISA, R.; PORTÚS, M.; CANUT, L.; GÁLLEGO, M. (1987). *Estudio comparativo de las técnicas de IFI, ELISA y Dot-ELISA en el diagnóstico de la leishmaniosis canina*. V. Congr. Nac. Parasitol.: 299-300.

- TAY, H.H.; GUAN, R.; KUEH, Y.K.; ZAMAN, V.; CHEAH, J.S. (1986). *Kala-azar in a Singaporean*. Singapore Med. J., 27: 344-346.
- VATTIER BERNARD, G.; TROUILLET, J. (1983). *Phlébotomes du Mayombe Congolais. Etude phénologique*. Ann. Parasitol. Hum. Comp., 58: 391-401.
- WHEATLEY, T.; SACKS, S.; FLEMANS, R.J.; RUBENSTEIN, D. (1983). *Visceral leishmaniasis; a rare imported disease*. J. Infect., 7: 166-167.

CONSIDERACIONS ENTORN D'UNA POLÈMICA IL·LUSTRADA

JOSEP M. VIDAL HERNÁNDEZ (*)

ELS DOCUMENTS

L'any 1814 Joan Ramis i Ramis, ja vell i revestit de la màxima autoritat en el món cultural menorquí —i també en el no cultural gràcies als seus càrrecs administratius— publica l'obra titulada *Specimen animalium, vegetabilium et mineralium in insula Minorica frequentiorum ad normam Linnaeani systematis exaratum* a la impremta de Pere Antoni Serra de Maó. Aquesta obra, un llibret de 60 pàgines, recull una llista de gairebé 700 noms d'altres tantes espècies naturals, agrupats segons la divisió clàssica dels regnes animal, vegetal i mineral, i figurant, junt amb els noms llatins, els corresponents noms vulgars disposats en una columna paral·lela.

L'origen d'aquest treball era, segons explica l'autor en el mateix inici del llibret, un encàrrec que li féu la Real Academia de la Historia l'any 1887. Aquest encàrrec fou motivat per la tramesa prèvia a l'esmentada Real Academia del manuscrit de la seva obra *Resumen topográfico e histórico de Menorca 1787*, en el qual figurava una relació de més de 500 noms llatins de plantes i animals amb el títol de *Catalogus Plantarum, Arborum, Arbusculorum, Piscium, Avium, Animalium terrestriun et Insectorum In Insula Minorica frequentiorum 1787*. El secretari de la Real Academia José Miguel de Flórez, a una carta datada el 22 d'agost de 1787, a la vegada que assabenta Ramis d'haver rebut el manuscrit, li prega que afegixi als noms llatins dels vegetals, peixos, aus i altres animals, que figuren al seu catàleg, «los vulgares lemosinos».

(*) Físic. Secretari General de l'Institut Menorquí d'Estudis.

Aquesta feina, degué finalitzar-la Ramis l'any següent i així sabem que la Real Academia, a través del mateix acadèmic José Miguel de Flórez, li féu arribar, amb carta datada el 27 de juny de 1789, acusament de recepció de la llista de noms sol·licitada i la felicitació de la corporació pel seu treball.

Malgrat els termes encomiàstics d'aquesta felicitació, l'obra de Ramis contenia diversos errors i inexactituds. Aquest autor no era naturalista, ni de bon tros, i açò es féu patent al seu treball. Havia errors en la identificació d'espècies existents a l'illa i en les denominacions vulgars que atribuïa a algunes d'elles. També inclogué a la llista espècies exòtiques, tant d'animals com de vegetals, que mai haurien pogut trobar-se entre la flora i fauna il·lenques.

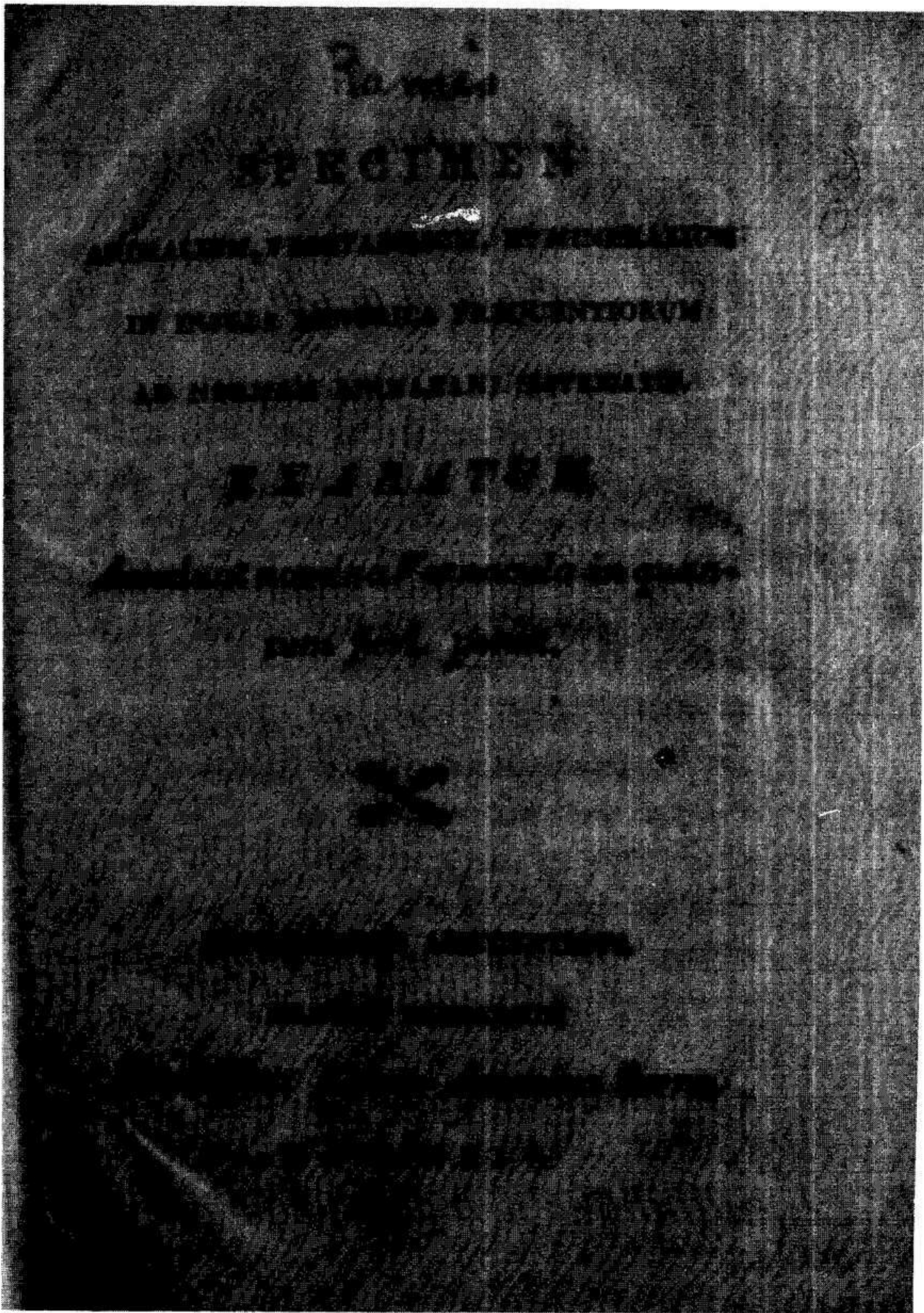
L'obra romangué inèdita durant molt de temps, però l'any 1814, per motius desconeguts (1), es decidí a donar-la a impremta i sortí al carrer amb el nom esmentat de *SPECIMEN animalium, vegetabilium, et mineralium in insula minorica frequentiorum ad norman linnaeani systematis EXARATUM Accedunt nomina Vernacula in quantum fieri potuit*, i dedicada al comte de Campomanes. De fet no era el mateix treball, presentat a la *Real Academia de la Historia* sinó una nova versió, ja que hi augmentà el nombre d'espècies citades i a més afegí les del món mineral, que no apareixien en el primitiu catàleg.

Poc temps després, pel mes de març de 1815, el metge Rafael Hernández Mercadal publica un llibret de curta extensió en el qual posava de manifest els principals errors comesos per Ramis en el seu *Specimen...* El títol complet d'aquesta publicació, tal com figura a la portada, és el següent: *REFLEXIONES SENCILLA E INPARCIALES AL Impreso intitulado Specimen Animalium, Vegetabilium, et Mineralium ad norman Linneani systematis, publicado en Mahón Por el Dr. D. Juan Ramis, Letrado, Academico, natural de esta Ciudad, y anunciado en el Diario de Menorca de 18 de Diciembre, con el nombre de Ensayo Latino Menorquin sobre los tres Reynos de la Historia Natural de Menorca.*

La resposta no es féu esperar. Ramis al cim de la seva carrera, convertit en una institució vivent de la cultura menorquina de l'època, no podia tolerar que un «jove» metge acabat de doctorar (2) s'atrevisís a posar en dubte els seus

(1) Tal vegada, segons pensen alguns autors, l'animés a dur a terme aquesta publicació el fet que el seu treball titulat *Temps y paratjes de Menorca en que es mes gustós y saludable, o daños respectivamente, el peix y marisc que se aporta per vendre en la pescateria de Mahó*, publicat l'any 1811 en forma d'un fulletó sense firma, tingués un èxit notable.

(2) El qualificatiu és d'Hernández Sanz, tal com se'l troba a unes notes bibliogràfiques publicades a la *Revista de Menorca* (v. nota 6), relatives a les obres de Ramis. El seu origen cal cercar-

Portada del llibre de Ramis «*Specimen animalium vegetabilium, et mineralium...*» Biblioteca Pública de Maó.

coneixements, encara que fos en camps dels quals sabia poca cosa. Així el mateix any 1815 surt de la impremta de Pedro Antonio Serra un llibret titulat: *CONTEXTACION de Don Juan Ramis y Ramis Abogado de los Reales Consejos y Académico de la Real de la Historia, al papel que con el título de Reflexiones sencillas é imparciales, salió á luz en esta Ciudad en Marzo último, impreso en Casa de la Viuda é hijos de Fábregues*. En aquesta obra, i al llarg de 44 pàgines, Ramis intenta, amb major o menor fortuna com veurem més endavant, justificar els errors que li són atribuïts pel seu interlocutor, i sobretot intenta, i açò sí que ho aconsegueix com també veurem, embolicar la troca desviant totes les qüestions interposades contra ell cap a camps que li siguin més favorables.

Hernández en un principi no cregué necessari respondre a l'escrit de Ramis, o almenys així ho afirma ell mateix, però en rebre notícies que el seu silenci era atribuït a la seva ignorància es decidí a preparar una contestació adequada titulant-la *Respuesta justificativa de lo contenido en la Contextacion que Don Juan Ramis y Ramis se dignó publicar contra las Reflexiones que hizo a Su Specimen*. Nogensmenys la publicació d'aquesta obra fou desautoritzada pels revisors d'impremta de l'època, i no arribà a veure la llum pública. Hernández hagué de conformar-se a enquadrar el seu manuscrit junt amb els altres opuscles en un volum titulat *Disputa del Dr. Rafael Hernandez M.co con El Dr. Don Juan Ramis Letrado individuo de la Real Academia de la Historia Matritense año 1814*, que formà part de la biblioteca Hernández Sanz. Aquest volum es troba actualment a la biblioteca del llegat Hernández Mora, el qual l'any 1924 havia publicat a la Revista de Menorca l'única versió impresa de la *Respuesta justificativa...* d'Hernández Mercadal (3).

NOTÍCIES DE LA POLÈMICA

La primera referència a la polèmica, la trobam en el judici crític que escriu l'acadèmic Mariano Lafuente Poyanes, designat Censor General de les Obres de Ramis per la Real Academia de la Historia, el qual en el seu informe referit a l'*Specimen...* diu:

«Esta obra le produjo la impugnación de un médico de la Isla llamado Dn. Rafael Hernández en la que con poco decoro le arguye

lo possiblement en el llenguatge emprat pel mateix Ramis a la seva *Contextacion*. Amb tot cal assenyalar que el «jove» Hernández Mercadal, en el moment de la polèmica, tenia ja 36 anys i en feia vuit que s'havia doctorat a Montpeller.

(3) Joan Hernández Mora, *El final de una polémica*, «Revista de Menorca», tom. XIX, 5a. època, febrer 1924, pp. 23-52, Maó.

la inexactitud en su clasificación y de haber adoptado para ella el sistema de Linneo que de 20 años acá estaba abandonado, según dice, por todos los naturalistas de buen gusto. A este folleto, que también inserta Ramis en sus obras, satisfizo con otro que intituló *Contestación a las reflexiones sencillas que D. Rafael Hernández, etc., en que con moderación satisface a cuanto se le opondrá desplegando mucha erudición y conocimientos en la Historia natural y de los Autores antiguos y modernos que han tratado de ella* (4).

Una altra referència a aquesta polèmica es troba a la introducció històrica que fa J.J. Rodríguez Femenies a la seva *Florula de Menorca* (5). Aquest autor diu, referint-se a l'obra de Ramis que motiva la polèmica:

«(...) es de escasa importancia, consiste en una simple lista de las especies, con expresión de su respectivo nombre vulgar, conteniendo no pocas inexactitudes en su determinación, y reuniendo el inconveniente de enumerar con las plantas espontáneas y sin distinción alguna, todas las cultivadas, así de aplicación a la economía doméstica como las de mero adorno».

A continuació cita la impugnació d'Hernández, la resposta de Ramis i la contraresposta del primer, i acaba amb un judici que es pretén imparcial:

«Lastima es, en verdad, que estos dos compatriotas, amantes ambos de la ciencia, no aunaran sus esfuerzos para explorar la vegetación de la isla, en vez de gastar su tiempo en polémicas completamente estériles».

A principis del segle XX trobam una altra referència a diversos articles d'Hernández Sanz i molt especialment al que dedica a estudiar la bibliografia de Ramis (6). Segons aquest autor:

«El doctor Ramis era un historiador, no un naturalista; no es de extrañar, pues, que este estudio sea, a más de deficiente, equivocado».

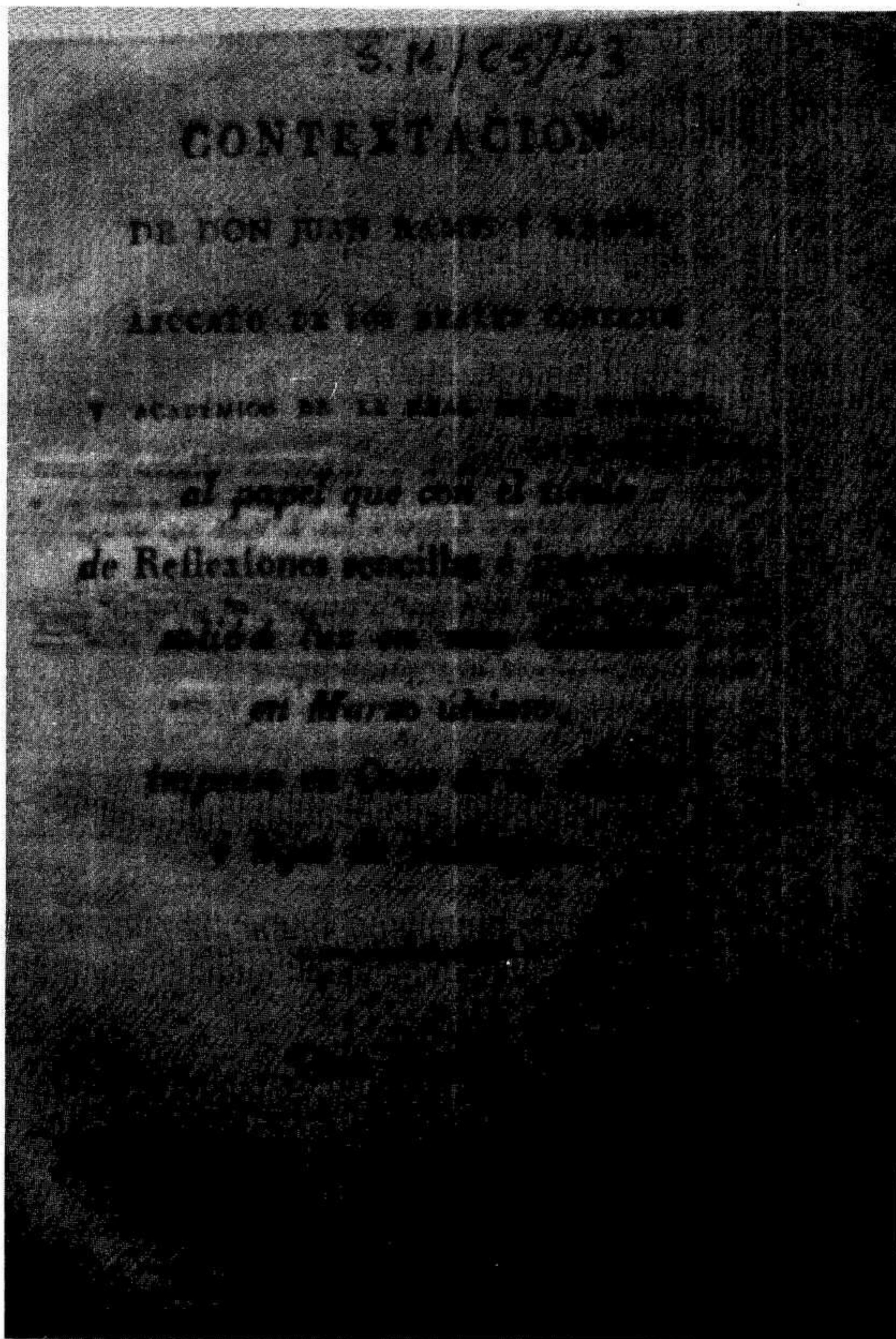
A continuació referint-se a l'opuscle d'Hernández Mercadal afegeix:

«Esta obra (...) fué impugnada por el doctor en medicina don Rafael Hernández Mercadal, naturalista distinguido (...) en un folleto (...) de cuyas censuras pretende defenderse el doctor Ramis en otro escrito (...)».

(4) Reproduit per José Gella Iturriaga a un estudi preliminar inclòs a Juan Ramis y Ramis, *Resumen topográfico e histórico de Menorca, Manuscrito de 1787*. Madrid 1989.

(5) J.J. Rodríguez Femenies, *Florula de Menorca*, Maó, 1904.

(6) F. Hernández Sanz, *Notas bibliográficas. Obras publicadas por el doctor don Juan Ramis y Ramis*, «Revista de Menorca», pp. 259-263, 289-285, 315-327, 342-358, 1912.

Portada de la contesta de Joan Ramis: «Contextación...» Biblioteca Pública de Maó.

Més endavant, quan fa el comentari a la *Contextacion...*, encara afegeix:

«En esta obra (...) se entretiene el doctor Ramis en defenderse en vano de las faltas descubiertas en las Reflexiones a su Specimen por el doctor Hernández Mercadal».

Un altre comentari sobre la polèmica, l'inserta Hernández Mora com a presentació de l'edició que fa del darrer document de la disputa (7), la *Resposta justificativa...* d'Hernández Mercadal. En aquest article el seu autor repeteix algunes de les observacions dels autors citats més amunt, i, en particular, s'estranya de les de Rodríguez Femenies. Diu textualment:

«No comprendemos como un hombre del criterio de Rodríguez Femenías haya podido escribir semejantes palabras pues debía saber tan bien como nosotros que Ramis era un señor muy ducho en leyes y en latín pero completamente falto de preparación para estudios de esta índole».

Finalment trobem referències d'aquesta polèmica en un treball de Josep M. Camarasa (8), el qual fa patent l'interès i la singularitat d'aquesta discussió. Segons aquest autor:

«la vivacitat de la polèmica menorquina pot sorprendre si s'oblida l'alt nivell cultural i econòmic de la Menorca de la fi del segle XVIII i dels primers anys del XIX, pràcticament fins a 1820. Tanmateix precedeix en poc altres manifestacions en la progressiva introducció del mètode natural a la botànica dels Països Catalans».

LA IMPUGNACIÓ D'HERNÁNDEZ MERCADAL

A l'inici de l'opuscle *Reflexiones sencillas e imparciales...*, el mateix autor ens assabenta de les seves intencions a l'hora de decidir-se a donar-lo a impremta.

«No es para agraviar, diu Hernández, ni para quitar el ánimo de escribir á mis conciudadanos, amigos y conocidos, que tomo la pluma poco exercitada en estas operaciones; pero lo hago para corregir equivocaciones, que admitidas entre ciertos individuos, pueden en algún modo perjudicar la sociedad, originando á los hombres mil estorvos, á causa de su facil credulidad (...)».

(7) J. Hernández Mora, op. cit.

(8) Josep M. Camarasa, *Notes per una història de la botànica als països catalans. I. La introducció del mètode natural (1789-1843)*, «Collectanea botanica», vol. 14, pp. 119-132, Barcelona, 1983 (Aquest mateix autor posteriorment s'ha ocupat amb major extensió de la polèmica a: Josep M. Camarasa, *Botànica i botànics dels països catalans*, Barcelona, març 1989).

Un poc més avall justifica la seva pretensió de corregir l'obra de Ramis amb les següents paraules:

«Tal vez se presumirá que decorado de vana presunción podré haber caído en el principio de la ignorancia, y sin fundamento sólido, algo vacilante, me habré constituido censor, faltando los conocimientos para tan brillante empresa. Persuadido, pero, que se se lee con atención todo mi discurso, que tengo el honor de presentar al público, se dirá que mi refutación es un edificio fundado en las sólidas, é inmutables bases de sustentación, nacidas de un análisis exacto del Specimen (), acompañado de madurez y reflexión».*

En darrer terme, abans d'entrar en matèria, fa referència a una circumstància personal sense citar-la explícitament, assabentant els lectors

«(...) que en Mahon no faltan sugetos que poseen catalogos, donde en plantas solas se cuentan mas de quinientas individualizadas, sin mencionar las demas producciones en toda clase de Historia Natural de esta Balear» (9).

I conclou amb la següent aclaració:

«No se piense que cuando hablo de plantas, sean de las traídas del extranjero y después naturalizadas en esta Isla; las mas numerosas son propias y naturales de este Pais».

Respecte de les crítiques a la informació continguda a l'*Specimen...* de Ramis, Hernández comença amb una impugnació de tipus més tost teòric. Consisteix a observar que:

«(...) Ramis admite tres reinos, que son animal, vegetal y mineral; (...) aunque esta distribución sea citada en los escritos de Linné, y sus Sectarios, parece ser abandonada desde 20 años a esta parte por los Naturalistas de buen gusto é inteligentes, quienes fundados en las observaciones fisico-experimentales, anatómicas, vegeto-animales, han demostrado hallarse una evidéncia analógica orgánica fisiológica entre uno y otro; de modo que en el dia solo es permitido dividir dichos tres Reynos en dos grandes clases, conocidas con el nombre de sustancias orgánicas, e inorgánicas, abandonando la existente en su Specimen, por inexacta y viciosa».

A aquest tema, Hernández li atorga una importància més gran de la que tenia realment, i a més volgué fer d'ell una bandera de modernitat. Era veritat

(*) El canvi tipogràfic en els textos reproduïts correspon a parts en cursiva als originals.

(9) L'afirmació que aquest text fa referència a un catàleg de plantes que estava preparant Rafael Hernández, és un fet que es fa més patent als següents documents de la polèmica. O almenys així sembla reconèixer-ho el mateix Hernández a la seva *Respuesta justificativa...*

que ja des de feia més de cent anys s'havia començat a donar importància a les semblances funcionals en animals i plantes, i en conseqüència s'arribà a la conclusió que l'estudi dels sistemes naturals només havia de distingir dos grans grups: els dels éssers vivents i el dels materials inanimats. Malgrat tot, aquesta classificació portà històricament més aviat a la divisió de la química en dues grans rames, la química dels compostos orgànics i la dels inorgànics, mentre que les ciències naturals continuaren separant l'estudi de les plantes, botànica, del dels animals, zoologia. Fins i tot les expressions «regne vegetal» i «regne animal» s'han vingut emprant fins als nostres dies, encara que avui se'ls hagin sumat alguns regnes més.

De fet, malgrat l'evidència de la unitat del món vivent, açò no influí en l'estructura de la classificació dels animals i plantes i les característiques definitòries de cada espècie continuaren cercant-se en els elements dels distints exemplars de les mateixes. La qüestió de si aquesta classificació s'havia de col·locar després en un sol sac, el món dels éssers vius, o en dos, el món de les plantes i el món dels animals, és un aspecte secundari pel que pertoca al tema de la taxonomia.

Després d'aquesta incursió teòrica, Hernández passa revista als diferents grups zoològics, a les plantes i als minerals citats per Ramis i recomana en cada cas els autors que havia d'haver consultat per tal que aquesta classificació hagués estat més correcta i conforme a les normes més modernes.

Aquestes crítiques de tipus general són seguides per l'enumeració de tota una llarga sèrie d'errors concrets que Hernández ha observat en el treball de Ramis, els quals no són deguts a l'ús de sistemes de classificació superats sinó més aviat a errors comesos a la seva aplicació per part de l'autor de l'*Specimen...*

Així Hernández cita nombrosos errors en la llista de Ramis i els discuteix cas per cas, donant sempre la versió que considera correcta. No creim necessari repetir-les aquí, ja que equivaldria a copiar el fulletó d'Hernández, però sí que podem enumerar els principals tipus d'errors que aquest autor retreu, de cadascun dels quals n'ofereix almenys un exemple. Aquests serien els següents: a) presentar com a espècies el que són varietats; b) inclusió d'espècies forànies com a espècies naturals de l'illa; c) classificació segons espècies diferents dels exemplars de cadascun dels sexes d'un mateix animal; d) ús ocasional de terminologia menorquina inexistent; e) confusió entre noms vulgars i noms científics; f) identificació equivocada de diverses espècies de plantes; g) diversos errors de classificació.

Per finalitzar aquest resum de les *Reflexiones sencillas e imparciales...*, val la pena assenyalar quatre aspectes generals importants. El primer de tots és que Hernández no critica Ramis per seguir Linné en la seva classificació,

sinó precisament pel contrari. Per citar-ne un cas, en un determinat passatge de l'opuscle, descriu el procediment emprat en el sistema linneà per distingir tipogràficament les varietats de les espècies, el qual no coincideix amb l'emprat per Ramis en l'*Specimen...*

«*aunque promete su Autor seguir el sobredicho sistema*».

Bé es veritat que també diu, com ja s'ha vist, que la divisió dels sistemes naturals en tres regnes emprades per Linné està ja superada, i també, quan parla de la classificació de les plantes afirma que Ramis, a més de Linné, havia d'haver consultat:

«*Jussieu, Lamarck, Ventenat, Decandolle, que tanto han contribuido á desarrollar esta parte del estudio vegetal, descubriendo distintos objetos que eran desconocidos y confundidos, por el gran Naturalista Sueco*».

Malgrat tot, en cap passatge del seu escrit nega explícitament la validesa del mètode linneà, sinó que el considera insubstituïble en molts de casos i així li ho recorda en diverses ocasions.

El segon aspecte a assenyalar és que el to que fa servir Hernández en el seu escrit procura ser asèptic en tot moment i fa el possible per mantenir les crítiques en un nivell purament científic. Es parla d'errors o equivocacions, es recomanen autors millors que els seguits per Ramis, però en cap moment, tret potser quan es parla que Ramis incorre en falsedats, apareix cap crítica personal ni cap al·lusió a la capacitat intel·lectual de Ramis. L'autor, en tot moment, pretén presentar el seu treball com a simples observacions destinades a millorar els projectes futurs de Ramis (10), o a evitar que persones poc advertides siguin desorientades per les equivocacions incloses al llarg de l'*Specimen...* (vegeu l'afirmació d'Hernández a la pàgina 186). Com veurem a continuació, aquesta pretensió no tan sols no evità la còlera de Ramis, sinó que possiblement contribuï a fer-la més intensa.

El tercer aspecte és que, encara que Hernández cita molts d'autors, especialment quan recomana els mètodes de classificació més adequats a seguir en cada cas, no cita obres concretes i encara menys pàgines que s'han de consultar. Tan sols són excepcions dues referències a Tournefort i Gronobius, en les quals pensa Hernández que es troba l'origen concret de dos errors de Ramis.

Finalment, el darrer aspecte a citar, que ara pot semblar anecdòtic però que després veurem que fou emprat per Ramis a la seva *Contextacion*, és que Hernández, en un moment determinat del seu opuscle, fa referència a una

(10) El mateix Ramis, a l'inici de l'*Specimen...*, ho indica així, ja que reconeix que el seu treball no és encara prou complet, però que pensa millorar-lo amb el temps.

propera publicació seva. Es tracta d'una *Història natural Topografica de Menorca*, que diu que està preparant

«*como tengo prometido á las sociedades literarias de Europa á que tengo el honor de pertenecer*».

Veurem, més endavant que Ramis aprofità aquesta promesa per escometre tant Rafael Hernández com el seu pare, acusant-los d'informals.

LA «CONTEXTACION» DE RAMIS

La contestació de Ramis és un document digne d'estudi ja que, encara que la majoria dels seus arguments no siguin acceptables, aconsegueix enredar la troca —com ja hem observat— de tal manera que acaba oferint un quadre favorable a les seves tesis, que amb seguretat devia convèncer molts dels seus coetanis no imposats en els temes de la discussió.

En el seu document Ramis es dedica a contestar les impugnacions d'Hernández una per una, seguint el mateix ordre en què apareixen a les *Reflexiones sencillas e imparciales...*, però en tot moment les mescla amb llargues disquisicions, no massa relacionades amb el tema tractat, intentant desviar d'aquesta manera l'atenció del lector. En altres moments posa de manifest errors d'Hernández, que no invaliden les seves impugnacions, però que li serveixen a Ramis per afirmar que el seu oponent s'equivoca més que ell, i, per tant, no s'ha de fer cas a les seves afirmacions. En darrer terme treu frases del seu context que li serveixen per adjudicar idees falses a Hernández que després pot rebatre fàcilment.

La qüestió idiomàtica

Una qüestió, de la qual Ramis fa el seu principal cavall de batalla, és la qüestió de l'idioma emprat pel seu oponent en les *Reflexiones sencillas e imparciales...* Així a la primera pàgina de la seva *Contextación...* afirma:

«*Al parecer que siendo en latin lo mas principal, é interesante de mi obra, devió tambien serlo la impugnación que se me ha hecho. Sin embargo, obró con prudencia el Señor Crítico en no meterse en ello, y evitarlo con el mayor cuidado, por no añadir mas y mas pruebas á las que ya tenemos de su conocida habilidad en aquel idioma, como se verá en este discurso*».

D'acord amb aquesta observació inicial, una de les típiques cortines de fum que aixeca Ramis amb més freqüència a la seva resposta consisteix a retreure les incorreccions que fa Hernández en algunes de les descripcions llatines que inclou en les seves impugnacions. I com que aquestes són poques i

no donen per massa, es dedica a cercar més proves en les receptes esteses per Hernández com a professional de la medicina:

«(...) quiero quitarle este trabajo para que asi tenga mas tiempo de perfeccionarse si lo gusta en el latin de sus recetas, que es muy inorgànico en mi concepto y en el de otros muchos, y por hablar mas claro huele, y no poco á barbarismo».

Seguint amb aquest plantejament comença moltes vegades enunciant una de les impugnacions que Hernández li presenta per passar a continuació, sense contestar-la, a parlar durant dos o tres pàgines del deficient llatí emprat per l'impugnador. D'aquesta manera pretén donar la sensació que aquest està mancat de la preparació necessària per enfrontar-se a les seves afirmacions, i, quan torna a aquestes després de les disquisicions idiomàtiques, col·loca en un mateix sac les raons d'Hernández i les seves incorreccions llatines enfront dels seus coneixements idiomàtics, que relaciona implícitament amb els seus coneixements d'història natural:

«Ah Sr. Crítico! Sr. Crítico! En que berengenal se ha metido Vmd. queriendo citar latinajos! Es esta la brillante empresa á que le ha conducido su prurito en querer corregirme y manifestar que lo sabe todo? Son estas las sólidas é inmuebles bases de sustentación nacidas de un análisis exâcto del Specimen acompañado de madurez y reflexiôn en que ha fundado el edificio de su refutacion inimitable?»

Problemes familiars

Un fet misteriós que crida molt l'atenció en la *Contextacion* d'en Ramis, i del qual fins ara no hem pogut trobar cap altra referència que ens pogués ajudar al seu aclariment, és la inclusió a la nota 4 de la pàgina 5 d'un atac frontal al pare d'en Rafael Hernández, l'apotecari Andreu Hernández i Basilis, que fou company del mateix Ramis a la Societat Maonesa. Encara que en cap moment se cita el seu nom, les dades que s'ofereixen són prou aclaridores, i no existeix cap dubte que es tracta d'aquest personatge.

La cita en qüestió es troba a una nota irònica, en la qual Ramis posa en dubte la realització per part de Rafael Hernández de la seva anunciada *Historia Natural Topográfica de Menorca*, recordant que el seu pare ja prometé una *Flora Menorquina*, que no arribà a veure la llum:

«Si sucederá con esta obra lo que con la Flora Menorquina, que ya se trabajaba en 1787, y aun antes, por cierto Botánico Mahonés segun las Descripciones de las Islas Baleares y Pitiusas pág. 128 y todavia se halla in fieri? Por cierto que hasta aqui podemos decir

de esta obra: Ajacem suum in spongian incubuisse, como decia Augusto de su tragedia de aquel nombre, que nunca llegó a concluir».

Si hem qualificat de misteriosa la inclusió d'aquesta nota en la *Contextacion* d'en Ramis, és perquè sembla posar de manifest una certa enemistat entre Ramis i Hernández i Basilis, ja que el fet intervenir aquest darrer en la polèmica se'ns apareix com un fet totalment gratuït per part de Ramis que tan sols pretén ofendre, o, encara més, intenta de cridar l'atenció cap a la poca formalitat coneguda del pare per preveure la del fill.

Si misteriosa és la inclusió d'aquesta nota al text de la *Contextacion*, curiosa és una de les afirmacions que conté. Es tracta de l'al·lusió que fa Ramis a la notícia apareguda a l'obra de Vargas Ponce en referència a l'elaboració d'una *Flora Menorquina* per part d'un «botánico menorquín» (11). El que fa curiosa aquesta afirmació és el fet que Vargas Ponce redactà la part referent a Menorca apareguda a l'esmentat llibre en part a partir d'unes notes escrites pel mateix Joan Ramis (12). I encara més, l'al·lusió a la *Flora menorquina*, es troba precisament en aquestes notes. És a dir que, si algú donà publicitat al treball d'Hernández, fou precisament el mateix Ramis.

Es podria pensar que el motiu del ressentiment de Ramis cap a Hernández i Basilis tingués a veure amb aquest fet, ja que es podia sentir enganat per l'autor d'una obra que no s'arribà a publicar, i en la qual Ramis hi cregué fins al punt de donar-li publicitat a través de la seva col·laboració en el llibre de Vargas Ponce.

Aquesta suposició és plausible, ja que, a Ramis, haver promocionat involuntàriament una notícia falsa a un llibre tan important i famós a l'època com fou el llibre de Vargas Ponce, no li degué caure gaire bé. Amb tot, no sembla que aquest sigui l'únic motiu per a explicar unes possibles relacions tibants, o potser una enemistat, entre els dos personatges. Existeix un altre fet molt anterior que podia haver provocat tensions entre Hernández i, en aquest cas, un altre membre de la família Ramis.

Es tracta del fet que, al llarg de tots els anys d'existència de la Societat Maonesa, no està ressenyada cap intervenció d'Hernández i Basilis per parlar de la seva especialitat, la botànica menorquina, ni de cap altre tema. Pel contrari el 21 de febrer de 1779, Bartomeu Ramis, germà de Joan, féu a la Societat Maonesa un *Discurs relatiu a la Botanica*, exhibint durant la seva disser-

(11) J. Vargas Ponce, *Descripciones de las Islas Pithiusas y Baleares*, Madrid, 1787. (Existeix una reedició de l'any 1983 a càrrec de Pérez de Olañeta, amb pròleg de Bel Moll).

(12) J. Ramis y Ramis, *Aportacion del dr. Don Juan Ramis y Ramis a la obra «Descripciones de las islas pithiusas y baleares» de don Jose Vargas Ponce*, «Revista de Menorca», Maó, 1948, pp. 48-65, 123-145.

tació algunes plantes naturals de Menorca. Aquest personatge fou metge i mai destacà com a botànic, encara que escriví algun treball que ha romàs inèdit, mentre que Hernández i Basilis, malgrat no haver publicat cap obra, era un botànic reconegut que a partir de l'any 1785 fou nomenat corresponsal del *Real Jardín Botánico* de Madrid i durant molts d'anys envià el resultat de les seves herboritzacions a Madrid. Així, el fet del silenciament d'Hernández en favor d'un germà d'en Ramis podria tenir també alguna cosa a veure en la possible tibantor entre els dos personatges.

Per a més confusió —almenys fins a cert punt perquè ja se sap que a enemic mort tot són elogis— hem d'esmentar que Ramis, a la seva obra «*Varones ilustres de Menorca*», publicada després de la mort d'Andreu Hernández, no dubta a dedicar-li una ressenya biogràfica escrita en termes força encomiàstics.

Amb tot, hem de reconèixer que aquestes observacions no ens permeten de bastir cap suposició mínimament fonamentada, i que faran falta més dades per arribar a reconstruir, si açò resulta possible, la relació entre Ramis i Hernández i Basilis, o, tal vegada, entre la família Ramis i la família Hernández. De moment creim interessant ressenyar tots aquests fets, perquè semblen ser la punta de l'*iceberg* d'unes relacions no massa fluides entre dos personatges cabdals del segle XVIII menorquí.

El tret per la culata

El que es pot qualificar com una de les millors maniobres de distracció que aconsegueix Ramis en tot el seu escrit es transformà paradoxalment, amb el pas del temps, en tot el contrari, és a dir, en una maniobra destinada a atorgar a Hernández una postura avançada que probablement no fou la seva.

Per entendre bé aquesta qüestió cal recordar ara alguns aspectes de la història de la botànica al llarg del segle XVIII, que es poden relacionar amb la polèmica que aquí esteim tractant. Concretament, ens interessa recordar que el botànic suec Carl von Linné, al llarg de la primera meitat del segle, havia donat a conèixer al seu llibre *Systema naturae* (13) els principis del seu mètode de classificació de les plantes.

Aquest mètode, se'l coneix com a *sistema sexual*, ja que tenia en compte el nombre d'estams de la flor, les relacions i estructures que es donen entre ells, i els tipus de sexualitat. D'aquesta manera arribava a definir 24 classes, cadascuna dividida al seu torn en ordres. Més endavant completa el seu siste-

(13) La primera edició d'aquest llibre tenia una dotzena de pàgines i es realitzà l'any 1735. Tal fou l'èxit de l'obra que es realitzaren dotze edicions successives, cada una augmentada respecte de l'anterior; l'última tenia quatre volums, que es publicaren entre 1766 i 1788.

ma proposant que tots els éssers vivents havien de ser designats mitjançant un substantiu en llatí, que indiqués el gènere al qual pertany, i un adjectiu, també en llatí, que indiqués l'espècie. Amb el temps el sistema sexual de classificació es mostrà obsolet, però no així la nomenclatura linneana que s'ha vingut emprant fins avui.

El problema amb el sistema sexual de classificació rau en el fet que és un mètode basat en una elecció artificial dels caràcters classificatoris, i en conseqüència els grups de plantes que resulten no responen a cap tipus de jerarquies ni afinitats naturals. És a dir, el sistema reflecteix les creences fixistes de la primera època de Linné, segons les quals totes les plantes havien estat creades per Déu en el principi, una a una, i sense relacions mútues. Per tant, qualsevol mètode de classificació era bo, ja que no havia de cercar cap relació entre plantes distintes. Com a molt se li podia exigir que fos d'aplicació senzilla i que donés resultats clars en tots els casos.

Enfront a aquest sistema, els darrers anys del segle XVIII presenciaren l'aparició i consegüent ascens d'un altre mètode de classificació més adequat: el *métode natural* de De Jussieu i Adanson. Aquest mètode, desenvolupat per aquests dos investigadors en direccions lleugerament diferents, es basa en el reconeixement de l'existència de famílies de plantes en les quals, malgrat les diferències de formes, estructura i simetries entre els seus òrgans existeixen semblances que demostren d'una manera indubtable la relació entre unes i altres. Per aquest motiu una classificació taxonòmica no es pot basar en criteris artificials, sinó que s'han de cercar uns criteris naturals que condueixin a reunir les plantes en aquests grups relacionats naturalment. Aquestes idees foren expressades per De Jussieu al seu llibre *Genera plantarum* (1789) i per Adanson a la seva obra *Familles des plantes* (1763). Encara que aquests autors no eren conscientment evolucionistes, les seves idees respecte de les relacions naturals entre les plantes d'una família començaren a obrir el camí a les concepcions evolucionistes que cristal·litzarien al llarg del segle XIX.

Tomant ara al nostre tema, hem de recordar el que s'ha dit a les pàgines 187 i 188 respecte a determinades afirmacions d'Hernández, per intepretar-ho d'acord amb el que s'ha exposat aquí.

Al final de la pàgina 188 veim com Hernández critica la divisió de la naturalesa en tres regnes que fa Ramis seguint Linné, però aquesta crítica no pressuposa cap opinió relativa al sistema taxonòmic de Linné, ja que aquest és compatible tant amb la divisió de la naturalesa en tres regnes, com en dos.

Per un altre costat, a la pàgina 189 hem vist com Hernández diu a Ramis que en les plantes hauria d'haver seguit Jussieu, Lamarck, Ventenat i De Candolle, tots ells partidaris del *Sistema natural*, però considera que només

són uns complements, necessaris però complements, al *Sistema sexual* de Linné. Per tant, no sembla que Hernández fos prou conscient de l'abast de l'enfrontament entre els dos sistemes de classificació, totalment incompatibles, sinó que semblava considerar més aviat que cada un d'ells podia servir per cobrir les mancances de l'altre. Sobre la posició d'Hernández en aquest tema tindrem ocasió de tornar-hi més endavant.

La qüestió que ens interessa aquí és que Ramis va pretendre conscientment confondre les dues impugnacions d'Hernández, una crítica contundent a la divisió de la naturalesa en tres regnes i una crítica més aviat ambigua al sistema linneà, reduint-t'ho tot a una crítica directa a aquest darrer. Així al principi de la «Contextacion...» es refereix a la vertadera impugnació d'Hernández:

«Diréle pues Señor Impugnador, con perdon de sus barbas, que en cierta obra dedicada á Linneo tan moderna que tal vez no ha cumplido doce años de imprenta, pues lo fué en París en 1803 se sigue el sistema de dicho célebre Escritor en lo que mira al reyno vegetal, que es el único de que se trata, y se dan tres reynos á la naturaleza».

Però, més endavant, ja en parla d'ella d'una manera més ambigua que pot induir a confusions entre el mètode taxonòmic linneà i la classificació en tres regnes:

«Con que ya tenemos Señor Crítico, no menos que dos escritores bastante distinguidos y condecorados en su Patria que con todo no llegan de mucho á los veinte años que señala Vmd. en su célebre parecer, no tienen todavía por abandonado el sistema Botánico del Ilustre Linneo, antes bien, el que menos, lo aplaude y se ensaya en poner en práctica el mismo método».

I finalment ja confon clara i expressament els dos temes quan parla del *Curso elemental de Botánica teórico y práctico* de Gómez Ortega i observa que conté quatre índexs de plantes:

«(...) dos de ellos de los nombres castellanos de las plantas, fijada su significación por medio de su correspondiente nomenclatura metódica Linneana».

i el relaciona erròniament amb la impugnació d'Hernández:

«Ya llevo dicho Sr. Crítico que esta última cita es inter me, et te ipsum solum, porque no deseo que lo sepan los que bien le quieren, viendo que una Nacion tan ilustrada como es la nuestra, y un Sábio como el Sr. de Ortega siguen todavía á Linneo, cuyo sistema segun el dictámen de Vmd. (...) parece ser abandonado desde veinte años á esta parte».

D'aquesta manera volia fer aparèixer Hernández com un jove iconoclasta que s'atrevia a revoltar-se contra les autoritats científiques constituïdes, la qual cosa amb el pas del temps, una vegada superat el sistema de classificació de Linné, féu aparèixer Hernández com a decidit defensor dels nous corrents taxonòmics. Així el detractor de l'autoritat científica s'hauria transformat en un avançat de les noves idees, cosa que, segons sembla, no fou mai Hernández. D'aquesta manera la crítica trucada a Hernández s'ha transformat amb el temps amb un títol de glòria, si no fals, almenys exagerat ja que el metge menorquí mai no fou prou conscient de la diferència entre els dos mètodes de classificació, ni tan sols emprà el de Jussieu en els seus treballs, segons ens assabenta Rodríguez Femenias (14).

Alguns aspectes científics de la *Contextación*

Ramis, amb tot, malgrat les seves cortines de fum i tergiversacions, no defuig en cap moment respondre a totes i cadascuna de les objeccions posades al seu treball, i així les considera una a una seguint l'ordre en el qual apareixen exposades en les *Reflexions...* d'Hernández.

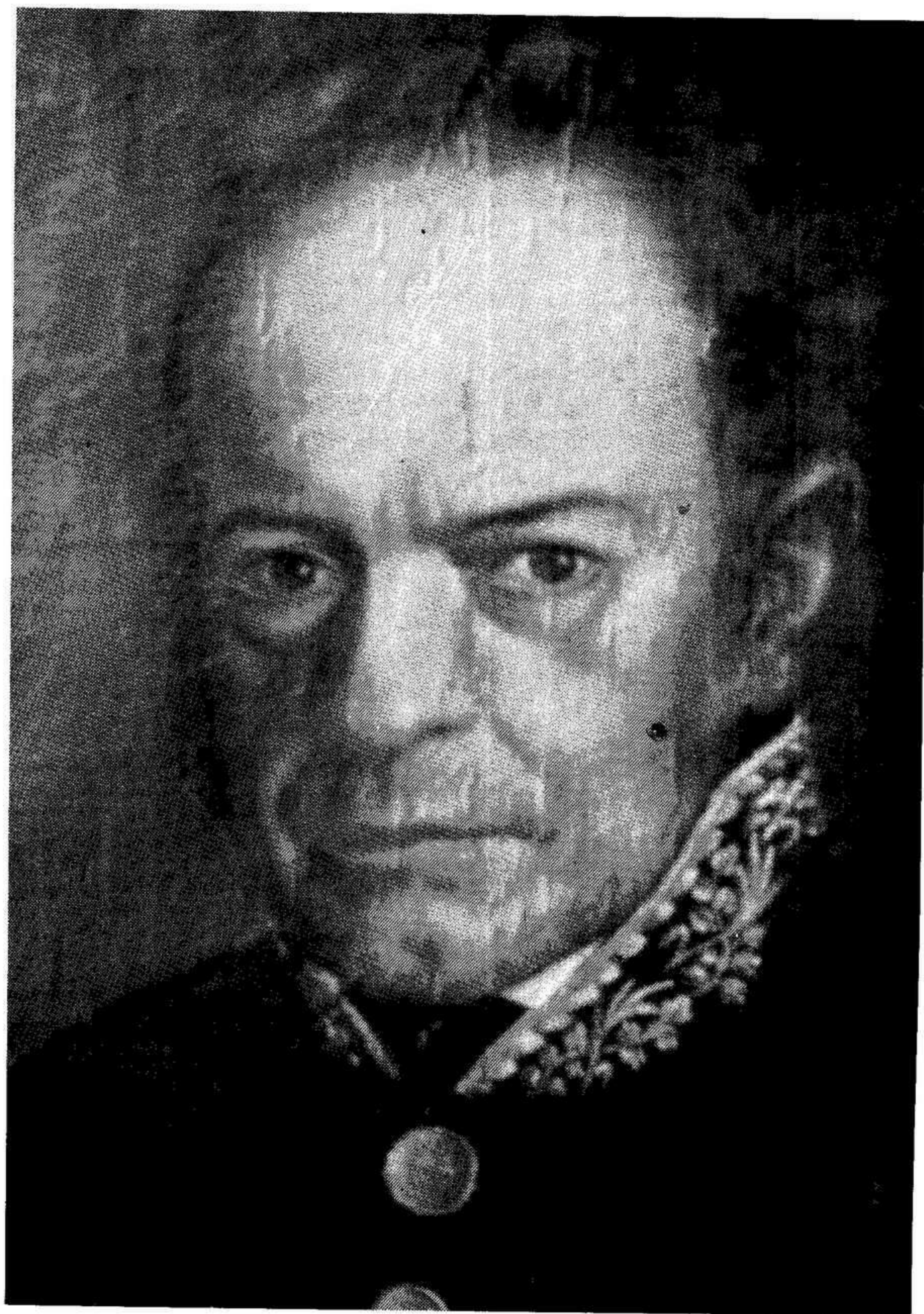
Respecte de l'enfocament general de les seves respostes no cal afegir res més al que hem assenyalat en els paràgrafs anteriors. En tot cas sembla més interessant passar revista a alguns aspectes puntuals dels seus raonaments que afecten qüestions científiques més concretes.

a) Hi ha espècies naturals a Menorca? Un concepte una mica embullat.

Com hem vist, Hernández parla d'alguns menorquins que tenen herbaris amb moltes plantes, la majoria de les quals són naturals de l'illa i no dutes de fora. Ramis fa patent el seu desacord per dues causes, que realment són una sola. Ramis no creu que hi hagi moltes plantes pròpies de Menorca, i les que li pugui mostrar el seu oponent no el faran canviar d'opinió.

«La primera porque no puedo concebir, ni creo que se me prueve, que haya en Menorca, ni aun diez plantas que sean propias, es decir peculiares de ella; y la segunda porque tampoco me persuado que sean indigenas, ó naturales de la misma Isla, las muchas que supone ser tales el Sabio que me impugna. Con efecto, ¿como podría probarme este, que las haya havido en Menorca de las mismas

(14) A l'edició que fa J.J. Rodríguez Femenias del *Catalogo de Plantas de Menorca* de Rafael Hernández i Mercadal, afirma que per preparar l'original per dur a impremta ha hagut d'«ordenar las especies —que en el original se hallan por orden alfabético— según el método natural de De Candolle». Aquest darrer botànic fou alumne de De Jussieu, i un dels principals propagandistes del seu sistema de classificació natural. Per tant, l'afirmació de Rodríguez mostra clarament que aquest sistema no fou emprat mai per Rafael Hernández.

Retrat de Rafael Hernández i Mercadal existent a l'Ajuntament de Maó (Foto: J.M. Vidal Hernández).

clases y especies que oy se hallan aqui, desde antes que la Isla fuese poblada y conocida por sus primeros habitantes?

En aquest paràgraf sembla que Ramis considera que les plantes peculiars de Menorca són, tan sols, aquelles que es trobaven a l'illa abans de l'arribada dels homes, i pensa, almenys així ho dóna a entendre, que aquestes eren molt poques. D'aquesta manera col·loca totes les altres, les que es troben al camp espontàniament i les cultivades, en un mateix sac: el de les plantes transportades a l'illa d'una manera o l'altra per l'home. Així pretén justificar que en el seu catàleg no es faci distinció entre unes i altres.

També podria ser, encara que és menys versemblant, que Ramis considerés com a naturals de l'illa el que avui en dia s'anomenen endemismes, o sigui espècies que tan sols es troben a l'illa. En aquest cas tindria raó en afirmar que el seu nombre és petit, encara que no tant com diu, però s'equivocaria afirmant que tan sols aquestes es trobaven a l'illa abans de l'arribada dels primers pobladors.

Més endavant encara afegeix referint-se al mateix tema:

«(...) y al contrario de ello me parece que (...) nunca me provaria que desde aquella época (l'arribada dels primers pobladors) y aun antes, no se hayan trasplantado, é introducido en este País, muchas de las especies y clases de plantas que oy vemos en Menorca, sea con el trato y la comunicación de sus vecinos con los de otras naciones donde transmigraron en siglos pasados; ó con habitantes de otros paises que las introduxeron en la Isla; ó bien con los vientos, las aves y el mar; ó con los trigos y legumbres provenientes del extranjero que aqui las trageron y siguen en traerlas (...)».

Aquí encara fa més estricte el seu concepte de planta natural de l'illa, ja que sembla no admetre les que han estat transportades per procediments naturals abans de l'arribada de l'home. D'aquesta manera tan sols serien plantes naturals de l'illa les que s'hi trobaven des dels seus orígens —o sigui des de la Creació, donades les idees de l'època. La conclusió era, per tant, la mateixa: ningú podria saber mai quines havien estat aquestes plantes originàries, i, per tant, ningú podia vanagloriar-se de tenir un catàleg de plantes en el qual només estava inclosa la flora natural, com feia Hernández, perquè la vertadera flora natural era minsa i desconeguda, i la resta es trobava tota a un mateix nivell.

I encara més, donat que d'aquesta manera no era possible establir quina era la fauna i flora natural, millor atorgar-li aquest nom a tota. Així, abundant en la idea de considerar com a natural qualsevol espècie que es trobi a l'illa, un poc més endavant, i parlant del món animal afirma:

«Pues á que fin criticarme tanto por haber mencionado la liebre como uno de los productos de Menorca? Quien no vé que cuando no las haya, puede haberlas y criarse en ella como en efecto ha sucedido segun lo tengo evidenciado (...)».

I encara, referint-se a una altra espècie, la *Ovis laticauda*, diu:

«Lo que si diré desde ahora y con mucho motivo, es que tengo la *Ovis laticauda* ó *laticaudata*, como dice el Crítico, por naturalizada en este suelo, siendo como es tan positivo que desde muchos años existe y cria en esta Isla y nada más se necesita para el citado efecto».

En conclusió, una vegada Ramis creu que ha demostrat que és impossible de diferenciar les espècies naturals de les altres, proposa —sense explicitar-ho— que el més correcte és acceptar que, si es troba a l'illa, qualsevol espècie és natural de Menorca i així ja no ha de fer cas de l'acusació d'Hernández, repetida en diverses exemples, que a l'*Specimen...* no hi ha distinció entre espècies naturals i les introduïdes per l'home que s'hi han naturalitzat —cosa que seria correcta— i que tampoc es fa distinció entre les primeres i les espècies mantingudes artificialment gràcies a la cura constant de l'home —cosa que no seria correcta. Així Ramis ha començat qualificant de naturals les espècies introduïdes a l'illa en el moment de la creació, però acaba definint una espècie natural de l'illa com a aquella que és capaç de reproduir-se allà —concepte bastant correcte. Novament Ramis aixeca molt intel·ligentment una cortina de fum per amagar els seus errors i enfosquir els fonaments de les impugnacions presentades pel seu opositor.

b) Idees encertades i justificacions errades.

Hernández acusa Ramis d'error en la determinació de dues plantes que apareixen a l'*Specimen...*. Es tracta de l'*Ornithogalum umbellatum* i la *Digitalis purpurea* les quals, segons l'impugnador, no es troben a Menorca. Pel contrari, sí que es troben l'*Ornithogalum arabicum* i la *Digitalis ambigua* (15), les quals són les que haurien de figurar en el catàleg de Ramis en lloc de les primeres.

Hernández basa la seva impugnació en el fet que l'*Ornithogalum umbellatum* i l'*Ornithogalum arabicum*, segons Linné, es diferencien, entre altres coses, en que el primer té «*scapo altioribus*» i «*filamenta emarginatis*» mentre que el segon té «*scapo humilioribus*» i «*filamenta subemarginatis*», carac-

(15) La primera d'aquestes plantes és realment l'*Ornithogalum arabicum*, com volia Hernández, mentre que la segona fou classificada anys més tard com la *Digitalis dubia*, classificació que ha estat revisada recentment i ha quedat establerta com a *Digitalis minor* (Agraesc aquesta informació a J. Rita).

terístiques aquestes darreres, que corresponen als exemplars que es troben als camps menorquins. També, en el segon cas, Hernández fonementa la seva crítica en el fet que els caràcters taxonòmics de la *Digitalis* observada a Menorca corresponen més a la *D. ambigua* que a la *D. purpurea*, però també al fet que la segona és pròpia dels llocs muntanyencs i freds mentre que la primera ho és dels llocs temperats o càlids.

La resposta de Ramis a aquestes dues crítiques no deixa de ser intel·ligent, i basada en idees correctes encara que inaplicables en aquests casos.

A la primera impugnació respon observant correctament que plantes d'una mateixa espècie poden prendre aspectes prou diferents quan creixen en ambients també molt diferents, fins al punt de fer difícil la seva classificació correcta. D'aquesta manera pretén demostrar, incorrectament, que l'*Ornithogalum* que creix a Menorca és *O. umbellatum* encara que té l'aspecte d'*O. arabicum*. Així diu concretament:

«*Convengo en que hay Ornitógalos en este suelo, cuyo scapus es realmente baxo, pero proviene de que esta planta se cria muchas veces en parages secos y de poca sustancia; mas tambien es fuera duda que hay Ornitógalos en Menorca que por nacer en tierras mas pingües tienen su tronco, ó tallo bastante alto*».

Per fer front a la segona impugnació, Ramis també fa notar correctament que s'han donat casos on determinades plantes han ocupat a partir d'un cert moment nous territoris, en els quals no havien estat vistes mai i s'hi han mantingut:

«*(...) lo que es tan vulgar y sabido, es decir que muchisimas plantas, arboles y animales que en siglos pasados, se hallaban solamente en una, ú otra parte, sea de Europa, ó de las demas del Universo, se hallan en el dia en otros parages y climas muy diversos de los que nacian y vivian antes. Esto es tan positivo que nadie lo duda (...)*».

D'aquí dedueix alegrement que açò és el que ha passat amb la *Digitalis purpurea*:

«*No puede esta planta por medio de los vientos, del mar, de las aves, ó sino de los hombres, haberse introducido y naturalizado en Menorca? Quien podrá negarlo si tiene sal en la mollera?*»

És a dir, parteix d'un concepte encertat, i fins i tot podríem dir modern, el de la possibilitat de colonització de nous territoris per les distintes espècies, i l'aplica sense cap rigor al cas que a ell li convé.

Amb tot, açò reflecteix el mateix que moltes de les afirmacions de Ramis glossades fins aquí: l'autor tenia uns coneixements pràctics molt minsos, però els seus coneixements teòrics no eren menyspreables. Almenys si

acceptam que tot el que es troba a la *Contextacion* fou escrit per Ramis, cosa que, com veurem més endavant, no és del tot clara.

c) El respecte a l'autoritat

Una qüestió que queda molt patent a través de la lectura de la *Contextacion...* de Ramis és el seu respecte a les opinions de les autoritats científiques i molt en particular a la de Linné, la qual considera intocable.

Així quan comenta el paràgraf d'Hernández que hem reproduït a la pàgina 189, posa en dubte que els autors citats hagin pogut contribuir a desenvolupar l'estudi vegetal, i s'exclama:

«Desarrollar! Y mejor que Linneo? ¿Y habrá quien lo crea».

I encara aparenta creure menys que aquests autors poguessin conèixer coses que Linné no arribà a saber:

«Linneo confundir y desconocer distintos objetos del reyno vegetal! El creerlo sera injuriarle y preferir un pigmeo á un gigante».

Així, amb aquestes frases i amb altres de semblants, Ramis patentitza la seva devoció per Linné i les seves teories, a les quals considera completes i intocables. Segons Ramis, Linné ho sabia tot del món vegetal i els seus coneixements eren correctes. En conseqüència, no hi cap la crítica, i açò desautoritza bona part de les impugnacions d'Hernández (16).

Pel mateix motiu Ramis no pot entendre que el seu impugnant segueixi Linné en alguns aspectes i en altres el critiqui. Ell pensa, o almenys així ho fa creure, que els diversos autors i les seves teories, quan són bons, s'han d'acceptar en bloc sense cap crítica i el contrari, que és el que fa Hernández, demostra falta de serietat i rigor científic.

Així el consell d'Hernández que li recomana classificar els quadrúpedes d'acord amb Cuvier, però sense deixar de consultar Linné, obté una irada contestació:

«(...) Y siendo esto así, no será de su parte una contradicción muy grosera y visible el querer que yo adopte aquella clasificación de Cuvier que me propone como tan diversa de la de Linneo, y que no dexé al mismo tiempo de consultar al último sobre el mismo particular? Como componer lo uno con lo otro si no combinan entre sí? Quien no verá que lo que me aconseja el Sr. Crítico es un disparate de los que se llaman de á quintal?».

(16) Amb tot, quan li convé, Ramis oblida aquest seguiment al peu de la lletra de tot el que ha escrit Linné, i en el cas d'unes determinades espècies citades al seu *Specimen...*, les quals segons fa notar Hernández, no es troben a Linné, es defensa dient:

«Que importaria pues el que Linneo no las ponga, si han sido admitidas y usadas por otros hombres celebres? Acaso yo por haberlas puesto en mi Specimen..., he dexado de seguir y arreglarme á aquel Sabio del Norte, haciendo alli mencion de dichas variedades?»

És a dir, que Ramis detenta una concepció monolítica i immobilista de les teories científiques, enfront a Hernández que adopta una postura més eclèctica i més d'acord amb el temps. Malgrat tot, no s'hauria de sobrevalorar la postura d'aquest darrer, ja que la mateixa no sembla originada en la praxis científica —el seu *Catálogo de Plantas de Menorca*, com ja hem vist, pateix d'alguns dels defectes que es troben al treball de Ramis (vegeu nota 14)— per tant el seu eclectisme sembla fruit més aviat de les seves, aparentment, moltes lectures i reflexions teòriques, algunes vegades enteses encertadament i d'altres no tant.

d) Les citacions de Ramis

Hernández, al llarg de les seves *Reflexions...*, dóna el nom de nombrosos autors que estalonen les seves afirmacions, però no menciona els llibres on aquests autors desenvolupen les teories que les sustenten.

Pel contrari Ramis, quan basa la seva defensa en les afirmacions d'altres autors, dóna els noms dels llibres corresponents, les pàgines, l'edició i la traducció si s'escau. Amb açò vol fer patent que parla per coneixement directe dels autors esmentats, i en cap manera fa un exercici d'erudició basat en recitar llistes de noms. Aquests autors esmentats són, naturalment, Linné, quan es tracta de estalonar les seves classificacions, i altres autors linneans, quan es tracta de donar suport a les teories del botànic suec.

Açò li permet bastir una nova acusació contra Hernández, el qual suposa incapaç d'haver llegit tots els autors que nomena en el seu treball:

«(...) Pero, ¿y los ha leído el Señor Crítico? ¿Los ha examinado y meditado seriamente? (...) Quien será en efecto el que considerando la edad del Impugnante, y los muchos años que exige la lectura de tantos autores como allí nos cita a carretadas, entre los cuales hay no pocos muy voluminosos, ¿quien creerá, repito, que nuestro Sabio habrá podido leerlos, ni siquiera una sola vez, á menos de ser por las cubiertas? Tan vasta lectura exige la vida de un hombre sin mas ocupaciones que las de dedicarse á un afán muy largo y penoso, y no las de uno como el Crítico que ha de haberse aplicado á diferentes ciencias, si es, como lo dice, miembro de varias Academias de Medicina, Cirugia y Farmacia».

És a dir, novament Ramis intenta guanyar la seva batalla particular, duent al descrèdit el seu oponent, no pel que diu al seu opuscle sinó pel que se suposa de la seva persona. Abans l'acusà de no saber el llatí, i ara, d'escriure sense fonaments sòlids. Repeteix una vegada més les seves maniobres de distracció que li permeten abocar els seus esforços en els camps on pot aparèixer guanyador —almenys en aparença perquè, com veurem, Hernández

contraataca també aquestes acusacions— i açò l'ajuda després a treure validesa a les impugnacions del seu oponent.

La moderació de Ramis

Hem vist a la pàgina 182 que el Censor General de les Obres de Ramis nomenat per la Real Academia de la Historia, Lafuente Poyanes, afirma que a l'escrit d'en Rafael Hernández, que suposa fet «*con poco decoro*», Ramis contesta con «*moderación*». Aquests qualificatius estan molt lluny de la veritat, i tan sols reflecteixen el suport incondicional de la Real Academia a favor d'un dels seus membres, els coneixements del qual són posats en tela de judici per un element exterior.

Ja hem fet referència més amunt al fet que Hernández, tot al llarg de les seves «*Reflexions...*», procura mantenir-se en el nivell de la crítica científica més estricta, sense mai atacar directament els coneixements o les facultats intel·lectuals del seu oponent. Açò no vol dir que tot el document no transpuï una certa animadversió del seu autor cap a Ramis, però aquest sentiment queda amagat en tot moment per les crítiques objectives a les afirmacions contingudes en el *Specimen...* Si hi ha tensions entre Ramis i Hernández, i sembla que n'hi ha, són reprimides en el primer escrit d'Hernández, en favor d'una crítica que es pretén desapassionada i impersonal, feta per un professional i dirigida a corregir els errors observats en les afirmacions d'un altre científic.

Pel contrari Ramis en la seva contestació, sortosament «moderada», es dedica a atacar principalment el seu oponent i després les seves idees. Hem vist que els passatges destinats a posar de manifest una suposada falta de preparació d'Hernández són molt més llargs que els destinats a rebatre les seves impugnacions. Resumint el que hem exposat fins ara, podem dir que al llarg del seu escrit Ramis es complau a fer aparèixer Hernández com a desconixedor del llatí més elemental, a la vegada que suposa que cita autors els quals no ha llegit. No content amb açò, aprofita totes les ocasions que pot per posar en dubte que Hernández sigui capaç d'escriure les obres que promet, a l'igual que ja ocorregué amb el seu pare.

El to de Ramis és sempre irònic quan no obertament burlesc. Així a vegades diu que «*yo no poseo la vasta erudicion de nuestro Crítico*», altres vegades l'anomena «*mi sabio Antagonista*» o també «*mi Sabio Maestro*». En un altre moment, parlant de l'obra promesa per Hernández, diu que quan surti «*no dude que a su obra la guardaran como oro en paño*», i en un altre pasatge diu respecte al mateix que «*(...) el Crítico es un Gigante literario, ya si devemos prometernos que hará mas en un dia que los otros en años*».

En altres moments deixa el to irònic i passa a l'atac frontal. Respecte

d'unes observacions que li fa Hernández, contesta directament:

«A otro perro con este hueso, Sr. Crítico. Guarde sus consejos para quien se los pida y no para mi que no los deseo, y estoy muy distante de seguirlos».

Més endavant, després de trobar una pretesa inexactitud en les afirmacions d'Hernández, pontifica:

«Este es sin embargo el hombre insigne que quiere erigirse en Maestro y corregir á otros».

A un altre passatge, en el qual Ramis es defensa d'una crítica d'Hernández, negant que ell hagi fet l'afirmació que el seu impugnat li atribueix, l'ataca d'aquesta manera:

«Pues como se aventura el Crítico en suponer y dar por cierto lo que dice, é injuriarme con este motivo».

També, quan en té ocasió, retreu la «joventut» d'Hernández com a una mostra més del seu atreviment a enfrontar-se a la seva figura:

«y quien es Vmd. para preguntarme? Es mi maestro? Por tal no lo tengo. Es mi superior? Mucho menos. Es algun anciano y yo joven? No, sino al contrario. Pues en que funda su osadia en interrogarme?».

Podríem seguir amb els exemples, però creim que no val la pena. Si es vol conèixer millor l'estil emprat per Ramis en la seva contestació es pot consultar l'original. Aquí ens interessa tan sols posar de manifest que la resposta de Ramis no fou gens «moderada» sinó el contrari. L'atreviment d'Hernández d'atacar públicament una obra de Ramis despertà la còlera d'aquest, i el seu contraatac fou contundent. No tan sols es dirigí contra les afirmacions del seu contrincant, sinó contra ell mateix. Tot el que s'enfrontava a la imatge pública de Ramis, que en aquell temps devia ser prou important, havia de rebre el seu merescut, i açò es el que intentà Ramis a la seva *Contextación...*

Per finalitzar, voldria cridar l'atenció cap a una de les ironies que emprà Ramis en el seu discurs i que va més enllà de la simple desqualificació del seu oponent. Es tracta d'una nota a peu de pàgina referent a l'anunciada *Historia Natural Topografica de Menorca* d'Hernández que, segons Ramis diu en el text, per ser correcta hauria d'estar escrita en llatí, afegint-hi, però, la següent nota:

«Perdone el lector si me engaño. En francés ha de salir la obra para ser perfecta, como su autor se halla tan impuesto en los libros de aquella Nación, que ni siquiera de un español se acuerda entre los Autores que cita (...)».

Si tenim en compte que l'opuscle de Ramis es publicà l'any 1815, a l'inici del regnat absolutista de Ferran VII, no sembla massa arriscat veure en aquesta frase una acusació d'afrancesament. I més tenint en compte l'espà-

nyolisme del qual féu gala Ramis durant els darrers anys de la seva vida.

No coneixem els fonaments d'aquesta acusació, ni les idees polítiques de Rafael Hernández. De fet tenim dades una mica contradictòries. Per una part, sembla que no fou un liberal massa significat ja que no el trobam entre els 126 firmants d'un manifest favorable a la Constitució de 1812 publicat al *Telegrafo menorquin* del 23 de maig de 1813 (17), i, encara més, l'any 1831, en plena dècada ominosa, fou nomenat subdelegat de medicina i cirurgia de Menorca. Però, per altre cantó, tenim diversos escrits seus on pregona el seu talent liberal i la seva fidelitat a la constitució. A més, sabem que a un document escrit per un conservador exaltat apareix com a persona susceptible de ser afusellada, en un virtual escarment als liberals menorquins (18). En aquesta llista es proposa com a acompanyant de Rafael Hernández al paredó precisament el seu parent i homònim, síndic de l'Ajuntament de Maó.

LA «RESPUESTA JUSTIFICATIVA...» D'HERNÁNDEZ

Com ja hem dit més amunt, Hernández no cregué necessari en un principi contestar a l'opuscle de Ramis i així deixà passar un temps sense ocupar-se més de l'assumpte, però aquest silenci fou mal interpretat pels seus contemporanis, i açò l'obligà, sol o en companyia com veurem, a preparar una resposta adequada. Ell mateix ens ho explica en una nota al principi del seu manuscrit:

«Extrañarán algunos mi retardo en responder a su contestación, pero si consideran lo ocupado que me tienen mis tareas médicas verán la solución de este problema; siento extremadamente verme precisado a publicar este escrito, asegurando que habría despreciado las impertinencias nacidas de una edad algo avanzada, sino hubiese tenido noticia que algunos aseguraban que mi largo silencio era hijo de la ignorancia».

L'esforç no serví de res ja que la censura de l'època prohibí que l'obra fos impresa, i quedà inèdita al seu moment. El mateix Rafael Hernández afegí una advertència preliminar al manuscrit en la qual ens assabenta com els mateixos subjectes que havien col·laborat amb Ramis en la seva *Contextacion...* (19).

«(...) tramaron con los revisores que no me permitiesen de imprimir mi respuesta justificativa de lo contenido en la contestación de Dn. Juan Ramis».

(17) De fet en aquest llistat s'hi troba un Rafael Hernández, procurador síndic de l'Ajuntament constitucional de Maó, que estava lligat per vincles familiars al nostre Rafael Hernández.

(18) Andreu Murillo, comunicació personal.

(19) Vegeu el darrer apartat d'aquest article.

D'aquesta manera finalitzà la polèmica a l'època sense que apareguin més escrits en altres llocs, o almenys no els hem sabut trobar. Per la nostra època la polèmica té un capítol més ja que disposam de l'edició d'Hernández Mora de la *Respuesta justificativa...* a la Revista de Menorca (20), i a la seva consideració dedicarem aquestes pàgines finals.

Coneixements idiomàtics

Una de les primeres coses que Hernández vol deixar aclarida a la seva resposta es la no pertinència de les asseveracions relatives als seus coneixements idiomàtics que fa Ramis, i així afirma:

«Se puede ver mas ridiculez de parte del Ilustre Letrado que zahiriéndome por no haver escrito mi obra en latin? ¿Porque en latin siendo español? Por ventura hay en sus antiguos archivos Ley alguna que prohiba de explicarnos en esta lengua?»

Afirmació en la qual, de passada, aprofita per fer professió d'espanyolista en referència, possiblement, a l'acusació d'afrancesament continguda en l'opuscle de Ramis.

Més endavant, encara, torna sobre el tema de l'idioma per aclarir que, encara que no creu pertinent escriure en llatí, no s'ha de pensar que açò és una excusa per amagar el seu desconeixement de l'idioma. Coneix aquest idioma prou bé, com és sabut de tothom:

«El mundo literario sabe muy bien que sé el Latín. Las memorias escritas en esta lengua me han acreditado en Inglaterra y en Francia».

I poc abans s'ha enfrontat a l'acusació de redactar malament les seves receptes professionals, aprofitant a la vegada per tornar la pilota al terrat del seu oponent:

«Estos (els errors a les receptes) puede muy bien suceder porque aplicando toda mi atención a formarla (a la receta) con las propias reglas debidas al arte de formular, con facilidad puede llegar. Esto que me imputa en quantos se vería de los que Vmd. llama instruidos si huviesen igualmente acostumbrado en lugar de escribirlas con abreviados lo executaren en todas las letras? Pues de ellos tengo recetas recogidas que faltan a los principios de la buena Gramática, como también a las reglas fundamentales de la buena Medicina».

Afirmació que demostra que en la guerra de les receptes Hernández no es queda curt i també es dedica a la recollecció d'originals. D'aquesta manera s'assabenta que alguns metges —ho deuen ser donat que recepten— que

(20) J. Hernández Mora, op. cit.

Ramis considera instruïts amaguen el seu desconeixement del llatí darrera abreviatures ambigües, i, el que és pitjor, a més de no saber llatí no saben medicina. El que desconeixem és a quins metges es referia Hernández, encara que no es massa agosarat creure que es podria tractar de Bartomeu Ramis, germà de Joan, o d'altres del seu entorn.

El misteri d'Hernández i Basilis

Menys eficaç és la defensa que fa de la figura del seu pare. En primer lloc observa que Ramis fa mal fet implicant en la polèmica a gent que no té res a veure amb ella i afegeix:

«(...) porque tizar con menosprecio al individuo de no haver publicado la Flora Menorquina sino la prometida».

A continuació li recorda que Hernández i Basilis estava encarregat per Palau i Ortega, catedràtics del *Real Jardín Botánico de Madrid* de remetre'ls un herbari i catàleg de la flora menorquina, i que va acomplir aquest encàrrec escrupolosament. També sembla donar a entendre que els que havien de publicar una Flora, en aquest cas espanyola, eren els esmentats catedràtics del *Real Jardín Botánico*, i que la *Flora de Menorca* seria un capítol d'aquesta obra. Amb tot, malgrat aquest projecte més general, del qual Hernández i Basilis no era responsable, sembla que el seu fill ens confirma que n'existia un altre de particular relatiu a Menorca, i que d'aquest projecte, del qual l'únic responsable era Hernández pare, tan sols podia dir el següent:

«desde mi infancia oygo esta trabajando y jamás lo veo finalizado»

És a dir, que el mateix fill no sap explicar què ha passat amb el projecte del pare, ni tan sols ens assenyala el seu estat en aquell moment. Només pot dir que s'està fent, i encara sembla rallar per referències indirectes.

El misteri segueix als anys següents. Només dos anys després, el mateix Ramis, en el seu llibre *Varones ilustres de Menorca*, inserta una curta biografia d'Hernández i Basilis on diu que és autor d'una suposada *Flora de Menorca*, la qual no ha pogut veure per molt que ha cercat (21).

Una altra referència a aquesta obra la dóna J.J. Rodríguez Femenias (22), el qual a una nota a peu de pàgina ens assabenta que pel llibre d'en Vargas Ponce sap que Hernández preparava una *Flora menorquina*, però que, malgrat les seves escrupoloses investigacions, no ha estat capaç de trobar-ne el manuscrit. Aquest fet resulta més significatiu, donat que Rodríguez Femenias fou

(21) No creim que pogués cercar molt ja que aquest llibre fou publicat dos anys després de la polèmica, i un després de la mort d'Hernández i Basilis, cosa que fa suposar que la família no li donaria gaire facilitats per consultar els papers inèdits.

(22) J.J. Rodríguez Femenias, op. cit.

amic d'Hernández Guasco, nét d'Hernández Basilis i fill d'Hernández Mercadal i tingué accés als papers de la família els quals estudià amb detenció, arribant a publicar un *Catálogo de plantas de Menorca* —al qual ens hem referit abans— de Rafael Hernández. Alguns autors han volgut veure en aquest catàleg la *Flora* perduda d'Andreu Hernández completada i modificada pel seu fill, però Rodríguez Femenies és categòric amb les seves afirmacions i deixa clar que, si bé l'herbari de Rafael Hernández tingué com a base el que havia recollit el seu pare al llarg de la seva vida, no es pot dir el mateix del seu catàleg de plantes menorquines.

Per tant ens trobem amb dos fets que semblen contradictoris. Per un cantó, Hernández Basilis recull plantes i prepara fitxes que tramet a Madrid com a corresponsal del *Jardín Botánico* a plena satisfacció dels seus directors, i, per un altre, promet una obra, que tot aquest material li hauria permès de realitzar fàcilment, i que ningú no ha vist mai ni tan sols el manuscrit. O sigui, Andreu Hernández apareix com un botànic de competència provada, però també com un personatge que viu de projectes que s'anuncien a tots els vents, però no es realitzen mai, o potser es tractava més aviat d'una persona desconfiada que estava gelosa de la seva obra i l'amagà als ulls de tots, o, fins i tot es podia tractar d'un perfeccionista que mai donà per acabada la seva obra. Trobar la vertadera història que s'amaga darrera aquesta situació és un altre repte per al futur, que ens permetria afegir una peça més al trencaclosques de la Menorca cultural de finals del XVIII i principis del XIX.

Fou Hernández defensor del mètode natural de De Jussieu?

Ja hem dit abans que açò és el que sembla deduir-se de l'escrit de Ramis, però, com també hem avançat, aquesta afirmació no apareix tan clara quan es consideren els escrits del mateix Hernández, els quals semblen més aviat oscil·lar entre dues opcions.

A un passatge de la *Respuesta justificativa...* es dona a entendre que l'únic problema amb les teories de Linné és que aquest les va elaborar quan encara no es coneixien moltes de les plantes que a principis del segle XIX eren corrents entre els botànics. Per tant, l'únic problema seria estudiar amb rigor els nous descobriments d'acord amb el sistema linneà, i açò permetria a la vegada de perfeccionar-lo:

«Esto es tan cierto y conforme a mi dictamen que no hay ningún hombre sensato que pueda negarme que Linneo no tuvo la desgracia de morir sin ver la nombrosa multitud de plantas que hoy tenemos y conocer los últimos descubrimientos posteriores a su muerte. Aparecio con lunares su sistema, unos que podian dorarse con facilidad, otros nacidos de haber visto pocas especies y muchos gé-

neros y aun estas secas y en mal estado, otras en fin inevitables porque se propuso encadenar las producciones de los vegetales para conocerlas todas y medir con sus fuerzas débiles las incalculables de la naturaleza (...)».

Però pel contrari poc més avall afegeix:

«(...) Multiplicó las clases sin necesidad; prefirió el número y proporción de los Estambres á la inserción, separando las Dinamias de las de quatro Estambres, recurrió al nombre vago de Nectario, con el cual solamente logro ofuscar los caracteres; apoyó su Sistema en organos a veces tan menudos que no se pueden discernir sin microscopio; destrozo las afinidades naturales».

La qual cosa, especialment la darrera afirmació, sembla mostrar una clara crítica al sistema de classificació linneà, a favor del nou sistema natural de De Jussieu.

Açò no impedeix que tot seguit passi revista a alguns errors de Linné dels quals uns considera deguts a incoherències en l'aplicació del seu sistema sexual i d'altres a haver creat gèneres contra els seus mateixos principis. És a dir, novament no ataca l'esperit del sistema linneà sinó algunes de les seves conseqüències pràctiques.

La situació encara es complica més en un següent paràgraf on diu que no vol abundar a les seves afirmacions relatives als errors de Linné, ja que aquests estan estudiats a Cabanillas, botànic espanyol linneà, i a Lamarck, De Jussieu i De Candolle, autor, el segon, del llibre que donà a conèixer el sistema de classificació natural, mentre el tercer fou gran propagandista del mètode a través de la seva aplicació pràctica. I, per si fos poc, acompanya aquests comentaris amb llargs extrems d'un llibre de Gouan, el qual fou un dels màxims representants del linneanisme francès.

En tot el text d'Hernández es reconeixen errors en els treballs de Linné, però la crítica es fa sempre des de dintre del seu sistema. No es tracta, per tant, aquí de substituir el sistema sinó de millorar-lo a través de l'observació de les insuficiències que es detecten en la seva aplicació pràctica.

Com a conclusió podem dir, com a mínim, que la postura d'Hernández és ambigua. Realment s'ha admetre que tenia prou informació i que estava al corrent de les teories modernes. Però no queda clar que fos prou conscient dels enfrontaments entre els diferents sistemes que proposava. Dels seus escrits sembla que es treu com a conclusió que el sistema botànic o zoològic a aplicar és una mescla treta de diversos autors, cadascun dels quals és útil per a un determinat grup d'éssers vius. D'aquesta manera el nou sistema natural no seria, per Hernández, un nou sistema, sinó un que estigués format pel millor de cadascun dels existents.

Altres aspectes científics de la *Respuesta justificativa...*

a) La batalla dels tres regnes

Si l'opinió d'Hernández respecte al sistema linneà no queda clara, no passa el mateix amb la seva posició respecte de la classificació dels éssers naturals en tres regnes. Aquest fet, li sembla a Hernández en el seu moment un fet transcendental que s'havia de combatre. Així, a la *Respuesta justificativa...* insisteix una vegada més en aquesta qüestió:

«Muchos creeran que las autoridades de los Botánicos tales como Soliclere, Sebastian, Giradin, Casimiro Gomez de Ortega son bastantes para destruir la opinión que tengo adoptada con los varios modernos naturalistas distribuyendo los cuerpos de la Naturaleza en dos grandes clases Orgánicas e Inorgánicas, mas bien que en los tres Reynos, Mineral, Vegetal y Animal, como lo decian los antiguos, me será facilísimo probar a todos mis lectores con demostraciones palpables y convincentes que esta distribución debe prevalecer a la admitida por el autor del Specimen».

Més avall continua:

«(...) Todos sabemos que existen en estos Entes (els vegetals i els animals) una estrecha similitud y que unos y otros gozan de funciones, facultades vitales; demostrándonos las disecciones anatomicas la conformidad de su organismo; y la Quimica la analogia de los principios constituyentes que componen las substancias de estos cuerpos animados».

No insistirem novament aquí en el que s'ha dit a la pàgina 188, sobre aquest tema. Simplement volem observar que Hernández equivoca el seu tret en atorgar un excés d'importància a una cosa que, en el context de la discussió, no en té massa, ja que el que recrimina a Ramis és que parli de tres regnes en la seva classificació en lloc de parlar de dos. Una altra cosa seria que Ramis pensés en les plantes com alguna cosa essencialment distinta dels animals, però aquest no és el cas.

En conclusió, ens trobem que aquesta impugnació no estava gaire justificada —quan no totalment fora de lloc— i que el seu únic interès fou —com s'ha vist abans— que la seva tergiversació en mans de Ramis ha contribuït a distorsionar la imatge d'Hernández i fer-lo aparèixer, potser erròniament, com un crític del sistema linneà i bon coneixedor dels nous sistemes taxonòmics.

b) Noves precisions

Un altre aspecte al qual Hernández concedeix molt d'espai en la seva *Respuesta justificativa...* és la refutació de la defensa que fa Ramis de diverses identifications d'espècies que a les *Reflexiones...* s'havia demostrat que eren errades.

Amb els seus raonaments i cites d'autors Hernández destrueix la defensa de Ramis, i estableix que les espècies citades per aquest no són les que existeixen a Menorca sinó altres de la mateixa família.

També aprofita per precisar el concepte d'espècie naturalitzada, que Ramis emprà, com hem vist, molt laxament. Així observa el següent:

«Considera (Ramis) el Mus porcellus como producto de Menorca por el único motivo de que cria en los pueblos de esta; pareciendome algo ridículo de su parte querer sea por esto naturalizado en la Isla. Me conformaría a todo, sino supiera que porque viven en nuestro suelo, tenemos necesidad de precaverlos de las humedades y de los frios del Invierno, colocándolos en los lugares más templados de nuestras habitaciones, de lo contrario mueren como me lo ha probado mi experiencia; en este concepto podemos decir que lexos dd naturalizarse, solo existen cuyadosamente en este clima, como las plantas exóticas traídas de la zona tórrida, que porque vegeten a nuestra temperatura debemos colocarlos en los hibernáculos, quienes graduados como deben viven, crecen, florecen y se reproducen, sin que por esto sea permitido llamarlas naturalizadas y que por serlo debian criarse al ayre libre sufriendo las inclemencias y variedades de las estaciones».

Observació, aquesta, pertinent que enfosa sense remissió una de les defenses de Ramis per justificar la inclusió en el seu *Specimen...* d'algunes espècies que, segons Hernández li volgué fer veure a les seves *Reflexiones...*, no són naturals de l'illa (23).

c) Citacions i més citacions

L'asseveració de Ramis que Hernández no havia llegit tots els autors que esmentava degué molestar aquest, que es donà pressa a refutar-la a la seva *Respuesta justificativa...* de la manera més convincent possible. El sistema seguit fou naturalment el d'acompanyar totes les noves citacions d'autors, amb el nom del corresponent llibre i les pàgines on es podien trobar les idees exposades. I per si açò fos poc hi afegeix en diversos casos llargs extrets dels mateixos llibres comentats, per il·lustració i suport de les seves afirmacions.

La selecció de citacions, com sempre, és ampla i abasta autors de les diverses escoles, ocupant-se sobretot dels llibres sortits en els últims anys encara que hi ha alguna referència a llibres del darrer terç del XVIII.

(23) Amb tot hem d'assenyalar que Hernández no fou conscient de totes les espècies foranes considerades naturals per Ramis, sinó tan sols les del món vegetal i les del grup dels mamífers en el món animal. Pel contrari, passà per alt els errors de classificació en el cas dels peixos i la inclusió d'espècies exòtiques —com algunes de Filipines— entre els invertebrats.

Aquí val la pena fer un incís, per esmentar que es gairebé segur que tots els llibres i autors nomenats es trobaven a la biblioteca d'Hernández, ja que, segons Vinent Mascaró (24), aquesta comptava amb un milenar de títols. Desgraciadament no coneixem el destí final d'aquesta biblioteca a la mort d'Hernández, ni la seva composició que tan sols es pot recompondre molt parcialment a través dels seus escrits.

Finalment, tornant a la qüestió de les citacions, s'observa que els dos contendents semblen jugar a un curiós joc d'endevinalles, ja que Ramis al llarg de la seva *Contextacion...* inclogué versos irònics de diferents autors per aplicar-los al seu oponent o a les seves idees, sense donar-ne en alguns casos l'autoria ni l'origen. A la *Respuesta justificativa...* d'Hernández es troba referència a alguns d'aquests versos i es dona l'autor, el llibre d'ons s'han extret, i es fa esment si Ramis hi ha introduït cap modificació. A la vegada Hernández inclou altres versos, també sense dades identificatives, possiblement amb la idea de continuar amb el joc de comprovar l'erudició de l'oponent, cosa que no fou possible pel fet de quedar inèdit el treball que ens ocupa.

La paciència d'Hernández

Sortosament la *Respuesta justificativa...* d'Hernández no arribà a la llum pública, perquè el comentarista de la *Real Academia de la Historia* no hagués tingut paraules per qualificar-la. Si trobà que les *Reflexiones...*, que eren un model de llenguatge contingut, estaven fetes con «*poco decoro*», no sabem com hauria pogut qualificar aquest darrer treball.

En efecte, Hernández degué ser un personatge molt temperamental, i, en veure's atacat per Ramis, no dubtà a respondre emprant un llenguatge dur sense cap mirament cap al seu oponent.

A diversos passatges del treball es dirigeix a aquest amb el qualificatiu despectiu d'«*amiguito*» i a un altre afirma:

«*Se puede ver mas bárbara ignorancia del autor de la Contextacion*».

I encara s'exclama en una altra ocasió:

«*Menorquinas, podeis ver mas perversas intenciones que las que animan a mi Antagonista criminándome por verse faltas en Latin en algunas de mis recetas?*»

I també:

«*Es posible que este autor quiera con fanfarronadas envolver*

(24) A. Vinent Mascaró, *Homenaje de gratitud tributado a las cenizas del Dr. D. Rafael Hernández y Mercadal por su íntimo amigo D. Antonio Vinent y Mascaró*, Maó, 1857.

sus equivocaciones que a cada paso comete en muchos de sus impresos».

Per si fos poc, recull el tema de l'edat que li havia recriminat Ramis en la seva *Contextacion...*, i l'aprofita per recordar-li sense misericòrdia que es troba ja al final de la seva vida. Concretament parlant del seu herbari, del qual Ramis ha dit que té molt poques plantes en comparació amb les moltes que es coneixen, li contesta:

«Pues soy en mi mediana edad y el Académico ya es decrepito, asi me es mas facil dar fin a mi empresa (recollida de plantas), andando sin mucho sudor ni trabajo que a sus respetables canas poderlo apreciar».

Basten aquestes frases escollides per veure que el llenguatge impersonal i científic de la primera publicació d'Hernández donà un gir de cent vuitanta graus en la seva *Resposta justificativa...* Ramis havia posat en dubte la seva preparació i honradesa professional, i Hernández li contestà amb to violent, sense pensar-ho gaire. No li importà ni l'edat, ni els càrrecs, ni la fama del seu oponent, però no valora prou bé les seves forces, ni l'època, i es quedà amb el seu manuscrit inèdit.

Per acabar aquest tema, una darrera cita, possiblement amb segona intenció de caire polític. Ramis, en la seva *Contextacion...* havia dit, parlant dels seus títols, que li corresponia el fur militar com a *Criado de la Real Casa* que era. Hernández aprofita aquest nom per dirigir-se a ell, en un passatge determinat, amb l'apel·latiu de «*Señor Criado del Rey*». No sembla massa agosarat de veure amb aquest nom una al·lusió al qualificatiu de «servil» que a l'època es podia aplicar a Ramis per les seves opcions polítiques. Podria ser aquesta la resposta d'Hernández al tractament d'afrancesat que li havia atorgat Ramis.

Crítica a un il·lustrat que no il·lustra

Una crítica molt significativa que fa Hernández a Ramis en el seu treball li fou propiciada per una afirmació fora de to que aquest va incloure a la seva *Contextacion...* Es tracta que, per defensar-se de l'acusació que se li ha fet que, en el cas dels cans, ha presentat com a espècies el que no són sino varietats, diu que no hi ha tal sinó que és degut al fet que les impremtes de l'illa no tenen caràcters grecs, i així no ha pogut col·locar la lletra grega, que segons Linné es preceptiva darrera cada varietat per identificar-la. I treu importància a aquest fet amb el següent raonament:

«Digole pues, que en lo que mira á lo de las variedades sobre que Vmd. me acrimina tanto, por no haberlas puesto en el Specimen, según y como Vmd. lo quiere; que, ó los que han leído mi

obrita, ó la lean en adelante, son hombres de instrucción, ó bien gente lerda? Si lo primero, seria injuriarles el suponer que aunque las cinco variedades que siguen al canis familiaris de mi Ensayo, no se han puesto en letra cursiva, ni anotadas con una letra griega, que por esta causa crean que yo quiero, ó intento decir que no lo son, y que las pongo por especies. Y si lo segundo, qué importa que los ignorantes tomen, ó hayan tomado lo blanco por lo negro, especialmente en una materia especulativa, como es esta de que tratamos? (...)».

Hernández no podia esperar res millor que aquesta traïció a l'esperit il·lustrat per atacar durament el seu contrincant, tot fent una defensa dels principis que dirigiren tots els seus escrits al llarg de la seva vida. Així comença reconvenint Ramis que escrigui deixant alguns conceptes sense concretar, i confiant que els seus lectors seran capaços de fer aquesta feina:

«(...) teniendo el autor la sagrada obligación de ser claro, inteligible, evitando toda traba a sus lectores, explicando con precisión y exactitud los objetos que trata».

I encara és més contundent quan li recrimina el menyspreu cap a la gent ignorant que està implícit en la frase de Ramis reproduïda més amunt:

«Valgame Dios! Puede verse persona sensata que admita una tan torpe razón? Es posible que un Letrado como mi antagonista adopte estos bárbaros principios haciendo ver que ignora que un escrito debe publicarse para mas ilustrar las gentes instruidas, explicar lo que no comprenden los otros, aprendiendo con claridad lo que los ignorantes no saben?».

És a dir, que aquí ens troben davant un Ramis que cap al final de la seva vida sembla oblidar els principis de la il·lustració, de la qual ha estat a Menorca un dels personatges més representatius. Aquest fet pot anar paral·lel amb la seva adhesió incondicional a la corona espanyola, amb motiu del retorn de l'illa a Espanya, i en particular al rei absolutista Ferran VII a partir de la seva arribada al tron. És aquesta la fi de la trajectòria vital de Joan Ramis, a la qual esteim assistint en aquesta disputa. Lluny queda *Lucrecia* i les discussions literàrio-filosòfiques de la Societat Maonesa. Un metge que ha estudiat a Montpeller, i ha tornat carregat de nous coneixements, inaugura una nova època que recull encara els principis de la il·lustració, però, possiblement, una il·lustració que ha passat pels traumes de la Revolució Francesa i comença a obrir-se cap al romanticisme.

FOU REALMENT UNA POLÈMICA ENTRE HERNÁNDEZ I RAMIS?

Sembla oportú acabar l'estudi d'aquesta polèmica formulant-nos aquesta pregunta, ja que, com tot seguit veurem, existeixen diversos motius per dubtar que en aquest assumpte no intervingués ningú més que les persones que firmaren els escrits.

La primera consideració és que Ramis fou jurista i literat, escriví i publicà gran quantitat d'obres literàries i històriques i, a més, ocupà nombrosos càrrecs públics al llarg de la seva vida. Açò fa pensar que difícilment podia tenir temps per dedicar-se a l'estudi de les ciències naturals i especialment a la recollida de tot el material necessari per a l'elaboració de l'*Specimen...*

Aquesta consideració és important ja que, malgrat les crítiques que s'han fet a l'*Specimen...* no hem d'oblidar que, com assenyala J. Cuello (25), aquesta obra també té el seu interès pel fet de ser un dels primers inventaris d'animals i plantes fets a un territori de parla catalana, seguint la nomenclatura linneana on consten, a més, els noms catalans quan aquests existeixen. I no hi ha dubte que establir aquesta llista fou una empresa respectable que suposa una feina de camp feixuga i complexa a més de perseverant. El fet que en la classificació existeixin errors de determinació, i açò va promoure la impugnació d'Hernández, no demostra que Ramis mancava de la formació necessària sinó el contrari, ja que el normal hagués estat que la llista hagués aparegut encara més plena d'errors. És a dir, que malgrat que l'*Specimen...* no pot classificar-se com una obra rigorosa d'acord amb els coneixements de l'època, no fa cap mal paper com a treball d'un afeccionat: es tracta de l'obra d'un afeccionat avantatjat.

El que hem dit fins aquí es vàlid encara més en el cas de la *Contextacion...* En aquest opuscle Ramis fracassa, ja ho hem vist, en defensar-se de les impugnacions del seu oponent, però ho fa demostrant una certa erudició naturalística. Cita autors del món de les ciències naturals i llibres d'aquest tema, i, el que és més important, dóna les pàgines on es troben les cites que fa, i en ocasions, dóna fins i tot les edicions on apareixen, demostrant així que coneix el que cita.

Bé és veritat que les seves fonts són sempre d'autors que comencen a estar superats a l'època, i tots ells alineats amb el linneanisme més pur (26), però açò no treu l'esforç intel·lectual que hi cal per conèixer-los i saber-los

(25) J. Cuello, «Aspectes històrics dels estudis geològics als Països Catalans» en *Història Natural dels Països Catalans*, Barcelona, 1984.

(26) Tret d'una cita a Adamsom, el qual la història ha considerat després com un antilinneà de xoc, encara que Ramis no degué tenir consciència d'aquest fet.

aplicar. A més no oblidem que en l'època de la polèmica, el sistema de Linné era encara el sistema de classificació més emprat per la majoria dels botànics i naturalistes espanyols de l'època.

És a dir, Ramis apareix com un personatge que no tan sols s'ha trepitjat Menorca, com diríem ara, sinó que també té un bon cabal de coneixements teòrics sobre el tema, i açò sembla excessiu, fins per a una personalitat com la de Ramis.

D'on vénen, per tant, els coneixements que permeteren a Ramis escriure primer l'*Specimen...* i després la *Contextacion...*?

Camarasa ens diu (27) que el primer del dos opuscles fou en gran mesura una transcripció de les dades arreplegades per Bartomeu Ramis que, com hem vist més amunt, era metge i botànic. Encara que l'autor no dóna la font que li permet fer aquesta asseveració, és molt plausible si es té en compte que, segons Rodríguez Femenias (28), el germà de Ramis té un manuscrit datat l'any 1782 que du per títol: *Coleccion de plantas que crecen naturalmente y sin cultivo en Menorca*. Açò hauria facilitat, sense dubte, la tasca botànica de Ramis, però encara queda per explicar la resta. No oblidem que l'*Specimen...* també tracta de les espècies animals i minerals.

Amb tot, per a l'elaboració del llistat d'animals i minerals Ramis no hauria partit de zero donat que segons ell mateix afirma:

«(...) hay aquí bastantes curiosos que han hecho colecciones, no solo en quanto á plantas, sino tambien en lo que mira á otros ramos y puntos de la Historia Natural de la Isla».

És a dir, que a l'època de Ramis existia ja a Menorca un incipient col·leccionisme en temes de ciències naturals, potser auspiciat pels científics estrangers i simples observadors, que al llarg del segle XVIII havia anat estudiant la realitat menorquina i enviat col·leccions d'espècies naturals als seus respectius països. Així, encara que tota aquesta activitat tan sols donà lloc a una mitja dotzena de publicacions, Ramis pogué beneficiar-se de la seva consulta, i sobretot de l'accés a les col·leccions particulars dels seus contemporanis, per portar a terme la seva obra.

Fins aquí les especulacions que podem fer amb relació als ajuts que pogué rebre Ramis a l'hora d'elaborar el seu *Specimen...* Respecte de la *Contextacion...* tenim algunes dades més ja que Hernández a la seva *Respuesta justificativa...* afirma:

«(...) para vengarse de mi honesto proceder, se coaligaron un

(27) Josep M. Camarasa, *Botànica i botànics dels Països Catalans*, Barcelona, març 1989.

(28) J.J. Rodríguez Femenias, op. cit.

cierto número de sugetos para escribir reunidos la indesente contestacion (...)».

la qual cosa implicaria una autoria col·lectiva del treball de Ramis, i explicaria l'erudició botànica demostrada que no seria fruit d'una sola persona sinó del que es podria denominar un «equip».

Però no acaben aquí les aportacions externes a la polèmica, ja que si Hernández fa aquesta acusació, Ramis ha dit el mateix a la seva *Contextacion...*, on afirma:

«Mientras que Vdm. Señor Impugnante y sus apasionados se juntan en plena tertulia para resolver lo que han de responderme (...)».

És a dir, que, si hem de creure els dos contrincants, no esteim davant una polèmica entre dos autors, sinó entre dos grups, i encara que pels seus estudis i per la seva documentació, no sembla que Hernández estigués necessitat d'assessorament, potser l'emprà per donar una forma més punxant a la seva *Respuesta justificativa...*, i molt especialment en els seus contraatacs amb cites literàries fets per seguir l'estil de Ramis.

Per tant, si l'existència d'aquests grups més o menys coalitats entorn els dos litigants és certa, apareix per si sola la qüestió de conèixer-ne el seu abast. Es tractava de simples tertúlies de rebotiga o estaven enfrontades dues opcions polítiques? Qui s'aplegava darrera cada opció? Existiren altres manifestacions d'aquest enfrontament, si és que fou real? ❧

Malhauradament, no tenim dades per poder contestar a aquestes qüestions, però sembla que el seu plantejament és conseqüència clara de tot el que hem exposat fins aquí. Són aspectes una mica misteriosos, el mateix que el paper jugat per Hernández i Basilis en tot aquest assumpte, que valdria la pena desvetllar. Aquí només es pretén cridar l'atenció per atreure futures investigacions que ens ajudin a conèixer el quadre d'una època que des del punt de vista cultural fou de gran importància en la història de Menorca.

LA POBLACIÓN BALEAR CONTEMPORÁNEA

(*)

TOMÀS VIDAL BENDITO (**)

Vistas sobre un mapa, las islas Baleares forman un conjunto armónico y bien definido que hace pensar en que el archipiélago podría constituir uno de los conjuntos insulares más integrados del Mediterráneo o, lo que es lo mismo, que las Baleares podrían ser una sólida unidad natural y humana. La

(*) Ponencia presentada en inglés en el «Meeting on Economics and Population of the Mediterranean Isles» celebrado en Ravello (Italia) en los días 8-10 de noviembre de 1990. El encuentro fue organizado por el IREM (Institute of Research for Mediterranean Economy) y el CNRS (Centro Nazionale per la Ricerca Scientifica) y estuvo coordinado por el Profesor Luigi di Comite de la Universidad de Bari. Participaron economistas y demógrafos especializados en el estudio de la población y la economía de las principales islas mediterráneas (Cerdeña, Sicilia, Córcega, Islas del Egeo, islas Jónicas, Creta y Chipre). Todos ellos, unos doce, fueron especialmente invitados para debatir, en régimen de seminario cerrado, los principales temas de su especialidad bajo la presidencia del conocido demógrafo francés Roland Pressat. Entre las principales conclusiones cabe resaltar que, en general, las islas mediterráneas constituyen regiones deprimidas que ocupan los últimos lugares en cuanto a indicadores de desarrollo entre las distintas regiones de los respectivos estados. El caso de Baleares, la región con más positivos indicadores socioeconómicos de España, llamó acusadamente la atención y despertó un gran interés. La ausencia, involuntaria, de economistas especializados en Baleares limitó las posibilidades del debate. Estaba invitado Guillem López Casasnovas pero éste hubo de delegar, por razones de trabajo, en Sergi Marí quien, a su vez, tampoco pudo acudir por razones familiares enviando una comunicación (*Revista de Menorca*, 1991, I, pp. 5-16).

El texto que sigue, en versión castellana, ha de ser titulado en el citado contexto, o sea, en un seminario internacional. En la versión original, en inglés, participó muy eficazmente como corrector y asesor Carlos Sánchez-Rodrigo.

(**) Catedrático de Geografía de la Universidad de Barcelona.

realidad es sensiblemente distinta; las cuatro islas mayores tienen mucho en común, tanto en lo físico como en lo social, pero cada una de ellas siguió caminos históricos diferentes que condujeron a modelos socioeconómicos distintos. No obstante, los modelos demográficos insulares son hoy más similares de lo que se podría suponer.

El estudio de la estructura y dinámica de la población de cada una de las islas en los últimos cien años pone de relieve, con toda la garantía de objetividad que implica el análisis demográfico, la existencia de una notable diversidad inicial que ha ido atenuándose con el tiempo. Menorca fue la isla más precoz en la modernización demográfica y Eivissa (Ibiza) la menos (V. apéndice estadístico, bloque 2). Hace cien años, los indicadores demográficos globales del archipiélago ocultaban importantes diferencias locales, pero hoy, los contrastes entre las islas y entre el campo y la ciudad son mucho más débiles, y ello da lugar a que, en términos demográficos, sea lícito y razonable el estudio global de la región siempre que se destaquen en el momento adecuado los matices insulares.

La demografía de las Baleares presenta, como veremos, unas características muy originales, tanto en el contexto hispánico como en el mediterráneo. La población balear fue la más precoz y la más perseverante en cuanto a la transición demográfica en todo el ámbito ibérico. Hoy, las Baleares siguen detentando uno de los modelos demográficos más «europeos» y uno de los más altos grados de nivel de vida del ámbito mediterráneo.

Las islas baleáricas son de superficie modesta, unos 5.000 Km² en conjunto. La mayor, Mallorca, cuenta con algo más de 3.500 Km² y las islas de Menorca e Ibiza no alcanzan los 1.000. Las características naturales no son adversas al poblamiento. Mallorca es montañosa en parte pero cuenta con una excelente llanura central; Menorca es muy llana, al igual que Formentera, e Ibiza es una región de colinas. El clima es térmicamente muy suave y las lluvias, aunque escasas e irregulares, no excluyen un desarrollo razonable de la vegetación y de la agricultura. A pesar de que el marco ecológico y la situación en el centro del Mediterráneo occidental son favorables a la ocupación humana, el poblamiento nunca ha sido muy denso. Hasta hace unos pocos años la densidad de población del archipiélago fue inferior a 100 hab/Km², y todavía hoy las islas de Menorca y Formentera no alcanzan tal cota.

La población balear es, desde antiguo, eminentemente urbana. La isla de Mallorca ha alojado siempre más de dos tercios de la población del archipiélago, no sólo por su mayor superficie sino por albergar una gran ciudad con funciones suprarregionales: Palma. Menorca cuenta con dos ciudades medias e Ibiza con una. El peso de las ciudades en el conjunto poblacional ha sido

siempre muy fuerte. Palma concentró durante siglos más del 25% de la población de Mallorca y hoy alberga a más del 50%. Maó (Mahón) y Ciutadella (Ciudadela) en Menorca, representan, conjuntamente, desde hace centurias, más del 60% de la población de la isla, y la ciudad de Eivissa (Ibiza), acoge hoy a más del 50% de los habitantes de la isla homónima.

A la vista de estos datos, queda claro que la estructura y la dinámica de la población del conjunto balear estuvo y está muy marcada por lo urbano y, muy especialmente, por la población de la capital de la Comunidad, Palma de Mallorca. No obstante Palma, indiscutible «cabeza» de Mallorca, nunca ha ejercido gran influencia en las demás islas. Menorca e Ibiza gozan de una alta independencia socioeconómica reconocida incluso hoy bajo el punto de vista político.

La evolución de la población

La población balear ha crecido moderadamente en los últimos cien años. Hacia 1887 era de unos 300.000 hab., entre 1970 y 1975 alcanzó los 600.000 y hoy se aproxima a los 800.000. En la primera mitad del siglo actual el crecimiento fue débil, del 0,6% anual, y se apoyó casi exclusivamente en el fuerte crecimiento de la población de Palma que acogió a buena parte del éxodo rural de la isla de Mallorca. La isla de Menorca apenas vio variar su población entre 1900 y 1960; en cambio, la población de la isla de Ibiza creció sensiblemente entre 1920 y 1950.

A partir de 1950-1960 la dinámica poblacional cambió profundamente y el estancamiento se trocó en fuerte crecimiento en todas partes. Entre 1960 y 1980 las tasas anuales de crecimiento en las distintas islas y en Palma fueron:

Tasas anuales de crecimiento 1960-1980 (%)

BALEARES	2.2
Mallorca	2.2
Menorca	1.6
Eivissa (Ibiza)	2.8
Palma	3.3

El paso de una situación de casi estancamiento poblacional a otra de fuerte crecimiento tuvo una causa: el relanzamiento económico de los años sesenta que en Baleares tuvo como factor más potente y visible el turismo. Apoyándose en esto último, muchos estudiosos de la economía y la sociedad balear distinguen una etapa «preturística», hasta 1950, y otra «turística», des-

pués de esa fecha. Este planteamiento de la historia socioeconómica balear da a veces la falsa impresión de que en la etapa «preturística» las islas vivían un «dorado primitivismo» y que con el turismo comenzó una «modernización» tan fuerte como peligrosa.

Como veremos, el análisis de los hechos demográficos demuestra que la modernización de la sociedad balear no sólo no comenzó con el turismo sino que el proceso fue muy anterior.

La etapa «turística» se ha caracterizado, en términos demográficos, por una nutrida inmigración que ha modificado profundamente el volumen y las estructuras demográficas pero no el modelo básico que sigue siendo uno de los más maduros de España.

Los factores del crecimiento

Entre 1900 y 1960, la etapa de mayor atonía poblacional, el desglose de la dinámica demográfica en factores naturales y migratorios revela que fue la debilidad del crecimiento natural más que la emigración la causa del estancamiento demográfico. Las tasas naturales de crecimiento natural rara vez superaron el nivel del 0.75% mientras que los saldos migratorios —negativos sólo entre 1910 y 1930 y entre 1945 y 1950— jamás superaron tasas anuales superiores al -1% y las tasas más frecuentes fueron del orden del -0.3%.

En razón de lo expuesto, una primera conclusión podría ser que el modelo demográfico balear de la primera mitad del siglo XX se centró en un bajo crecimiento natural ligeramente perturbado por una muy moderada emigración.

A continuación analizaremos las causas de la debilidad del crecimiento natural.

El gráfico que recoge la evolución de las tasas brutas de natalidad y mortalidad ha sido hasta ahora una de las principales vías de aproximación a los modelos de transición demográfica. No obstante, como es sabido, el contar solamente con estos indicadores tan groseros es peligroso, pues los cambios introducidos en la estructura por edades, por los movimientos migratorios, pueden hacer perder a las tasas brutas todo valor analítico. En el caso balear, las migraciones, en la primera mitad de este siglo, fueron irrelevantes bajo este punto de vista, pero no así en el siglo anterior ni, tampoco, a partir de 1960.

Hechas estas advertencias veremos cual fue la evolución de las tasas brutas de natalidad y mortalidad y que imagen nos da su graficación.

Las curvas de natalidad, mortalidad y crecimiento natural del período 1900-1960 en Baleares se parecen muy poco a las de los países mediterráneos (Italia, España, Grecia) y están, en cambio, muy próximas a las de Bélgica y

de Inglaterra. Las tasas de natalidad eran ya muy bajas en 1900 (28‰) y cayeron con fuerza hasta valores del 18‰ en vísperas de la Guerra Civil (1936-1939). En Italia, por ejemplo, dichas tasas eran de 35‰ y 25‰, respectivamente, en idénticas fechas. Las tasas brutas de mortalidad eran también más bajas de lo normal. En 1900 la mortalidad era ya inferior al 20‰ y hacia 1935 había descendido a 13-14‰. En Italia, por ejemplo, los valores respectivos eran 22‰ y 14‰; en España, 28‰ y 16‰.

Como resultado de la caída convergente de las tasas de natalidad y mortalidad, Baleares tuvo, como decíamos, un crecimiento natural muy bajo y decreciente hasta 1960. Entre 1900 y 1935 la mortalidad se redujo en un 32.5%, la natalidad en un 36%. La mayor intensidad de la caída de la natalidad fue, pues, la causa principal del escaso crecimiento natural balear.

El proceso transicional balear se vio alterado por la Guerra Civil española. Debido a las ya citadas diferencias de evolución histórica, cada una de las islas tuvo un diferente papel en dicha guerra pero, en general, la mortalidad aumentó poco, sólo un 5%. En cambio, la natalidad y la nupcialidad bajaron de modo muy acusado: un 20% y un 17% respectivamente. Las penurias de la posguerra no permitieron una mejora inmediata de la situación pero hacia 1960 tanto Baleares como buena parte de España entraron en una fase de expansión económica que fue acompañada de un inesperado aumento de la natalidad. Este aumento se debió básicamente en Baleares a la inmigración de numerosos matrimonios jóvenes, aunque es posible que aumentase también la fecundidad de los autóctonos. La nupcialidad no aumentó pero descendieron algo la edad media de entrada al matrimonio y la soltería definitiva.

La nupcialidad

La tradicionalmente baja natalidad balear podría ser debida a una baja nupcialidad. Sobre este tema disponemos de pocos datos elaborados, pero suficientes para constatar que otro rasgo singular de la demografía del archipiélago es su persistentemente débil nupcialidad. Desde el último tercio del siglo XIX, al menos, hasta hoy, los baleáricos se han casado poco y tarde. Los datos disponibles para el año 1887 dan, para el conjunto, una soltería definitiva femenina del 11%, que en la ciudad de Palma llega al 15% y en la isla de Menorca al 16%. Las edades medias de entrada al matrimonio giraban en torno a los 24 años para las mujeres, y los 27 para los hombres, sin grandes diferencias locales.

En la primera mitad de este siglo la situación de la nupcialidad no mejoró y en Palma, la capital, se llegó a edades medias de matrimonio elevadísimas. En 1930 la de los hombres era de más de 29 años y la de las mujeres de casi 28 (BARCELÓ, 1970, pp. 101 y ss.). A partir de 1960 la nupcialidad

mejoró ligeramente. En 1965 la edad media de matrimonio de las mujeres era de unos 24 años y la de los varones de 28; la soltería definitiva se situaba entre el 10 y el 12% para los hombres, y el 10 y el 15% para las mujeres. En la actualidad la situación es sólo algo más favorable, en especial en lo que se refiere a la soltería definitiva femenina que en ningún caso supera el 10%.

La tradicionalmente baja nupcialidad de los baleáricos es un fenómeno cuyo interés trasciende el ámbito demográfico y reclama un estudio sociológico.

La fecundidad

La baja nupcialidad ha cooperado, sin duda, en la debilidad de la natalidad balear, pero la endémica escasez de fuerzas reproductoras —mujeres casadas en edad fértil— no lo explica todo. La actitud de los matrimonios baleáricos ante la procreación ha sido también restrictiva desde fechas tempranas. En 1887 los índices I_g o de fecundidad marital estandarizada por edades eran ya bajos en casi todas las islas y comarcas de la región (bajo un régimen de fecundidad «natural» no controlada, el I_g es igual a la unidad). El I_g de Palma era de 0.46 y el de Menorca, el más «alto», de 0.56. En España, a escala regional, sólo en Cataluña se registraban valores tan bajos en dicha época. No así, sorprendentemente, en Italia donde en muchas áreas del sur, en Sicilia y en Cerdeña, eran normales índices del 0.5 al 0.6 desde mediados del siglo XIX (LIVI BACCI, 1988, pp. 138-177).

La evolución del I_g en la primera mitad del siglo XX se caracterizó por una notable regresión. En 1930 el I_g regional era de 0.4 y en 1950 de 0.30. Los valores para España eran en estas fechas de 0.54 y 0.42 (LIVI BACCI, 1988).

La recuperación de la natalidad a partir de 1960 no fue acompañada de un incremento notable de la fecundidad marital pero sí de la tasa bruta de reproducción (R), que estima el número medio de hijos por mujer. Los datos provinciales de tasas brutas de reproducción, disponibles para los períodos 1920-1965 (LEGUINA, 1973, pp. 229) y 1975-1985 (DELGADO, 1989), nos muestran unos niveles de fecundidad muy bajos y descendentes hasta 1960. En 1920 la R balear era de sólo 1.34, en 1935 de 1.1, en 1940 cayó por debajo de la unidad y en 1950 era ya de 0.84. A partir de 1960 la fecundidad balear se recuperó, la R superó de nuevo la unidad y hacia 1970 alcanzó un máximo próximo a 1.5, nivel que se había perdido antes de 1920. No obstante, a partir de 1970, la fecundidad fue bajando con rapidez. En 1980 la R era ya poco más de la unidad y cinco años más tarde superaba apenas el 0.8.

A partir de los años sesenta las Baleares perdieron el dudoso honor de ser una de las más malthusianas de las regiones españolas. Hacia 1975 la fe-

cundidad era ya más alta en el archipiélago que en el conjunto español, y en 1985, Baleares ocupaba un discreto sexto lugar entre las 17 comunidades autónomas, con una R sólo inferior a la de las regiones meridionales. Un dato importante a retener es que, en dicha fecha, en ninguna región de España la R superaba la unidad. Andalucía, por ejemplo, pasó de una R de 1.6 a otra de 0.8 entre 1975 y 1985.

La mortalidad

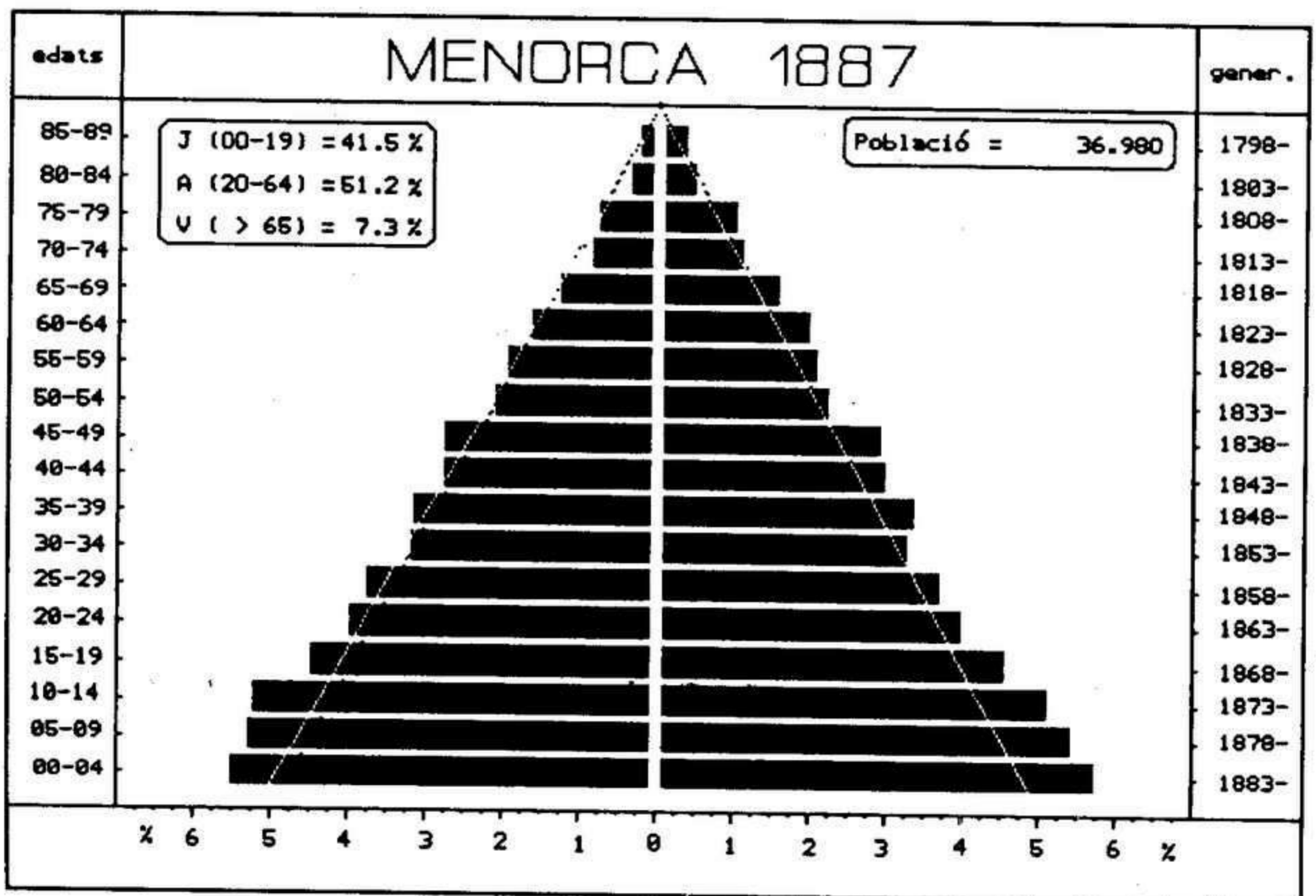
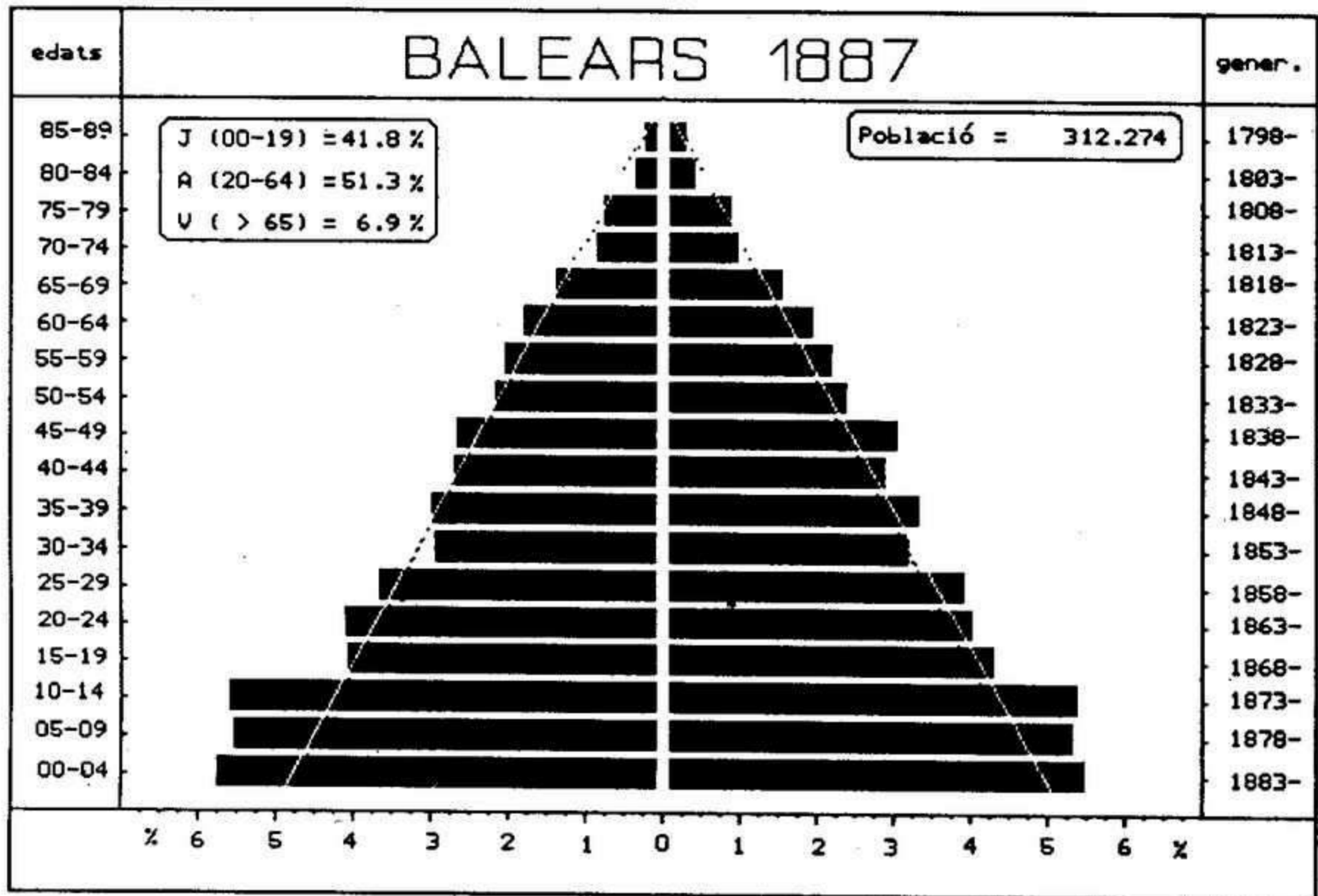
La evolución de la mortalidad en Baleares se ha caracterizado por una precoz y sensible reducción tanto de la mortalidad infantil como de la general. La primacía balear en este campo está fuera de duda en el contexto ibérico. En todas las series provinciales que recogen la mortalidad infantil en la primera mitad de este siglo (ARBELO, 1963), Baleares ocupa el último lugar, con valores muy inferiores a la media del país. A principios del siglo XX, la mortalidad infantil balear era ya inferior al 10% (España 18%, Barcelona 14%, Valladolid 25%), en 1935 rozaba ya el 5%, y en 1950 era del orden del 3%. A principios de los expansivos años sesenta, Baleares gozaba también de uno de los más altos niveles de esperanza de vida al nacer (69.5 años para los hombres, 73.9 años para las mujeres) ocupando, por este concepto, el segundo lugar entre las 50 provincias españolas (LEGUINA, 1973, pp. 150).

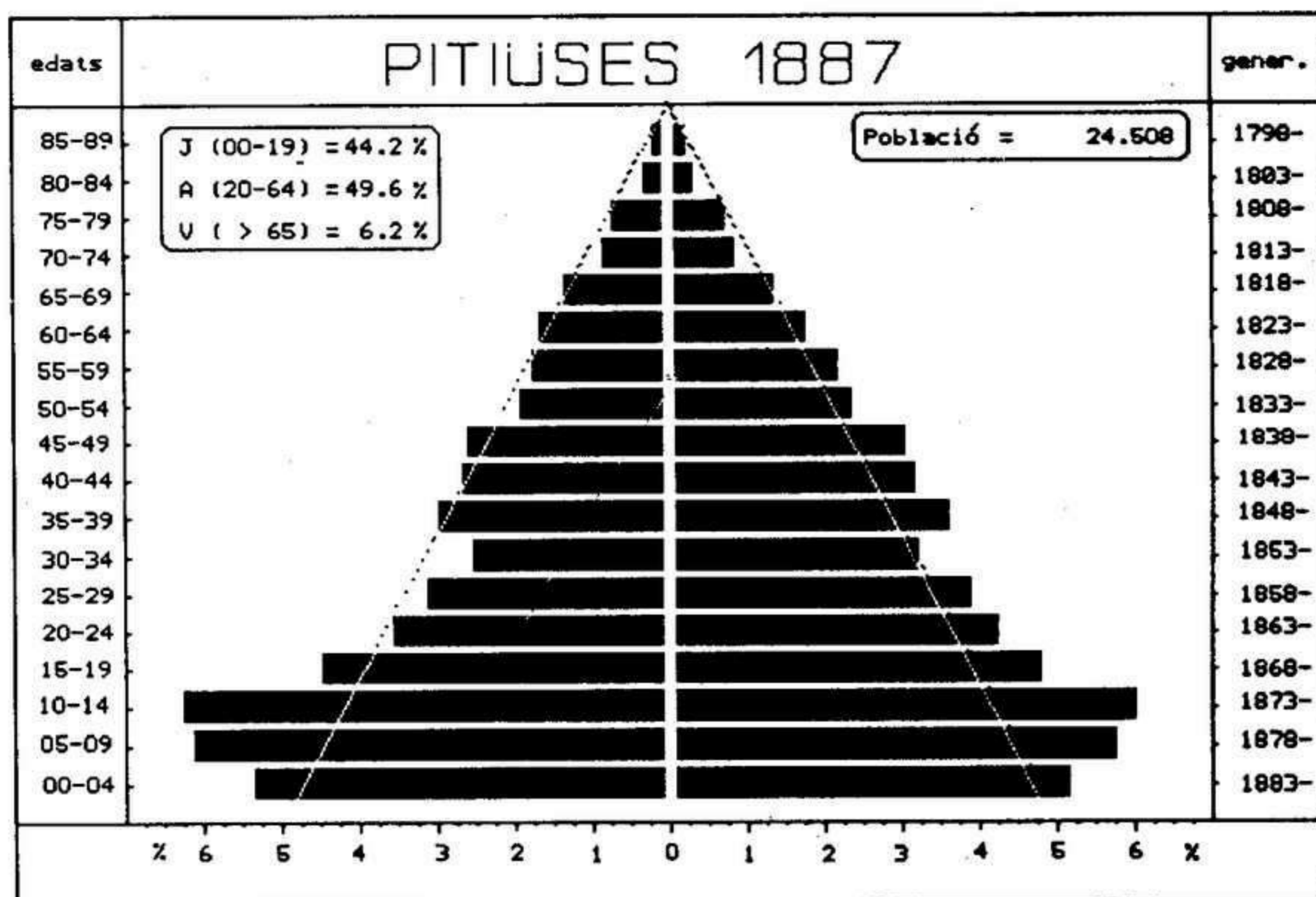
En los últimos años la mortalidad ha seguido descendiendo en términos netos. En 1980 la esperanza de vida femenina superó los 80 años y hoy es de casi 81.

También en el campo de la mortalidad Baleares ha perdido el liderazgo ibérico. La esperanza de vida insular ha sido alcanzada y superada ligeramente por otras regiones españolas. No obstante, podría ser que esta decadencia relativa de la sanidad balear sea resultado de problemas de orden estadístico, relacionados con el enorme porcentaje de población flotante que habita las islas en verano.

Cambios en tamaño y estructura

Baleares entró en el siglo XX con una pirámide de edades de perfil comparativamente maduro. En 1887 los jóvenes (0-14 años) representaban ya sólo el 33% de la población total (los menores de 5 años eran sólo un tercio de los integrantes de dicho grupo) y los ancianos (más de 65 años) el 7%. El proceso de envejecimiento continuó sin interrupción hasta 1950. La pirámide de 1930 era ya la de una población muy madura, los jóvenes (0-14 años) eran poco más de un cuarto (26%) y los ancianos (>65 años) casi el 10%. Los niños de 0-4 años representaban poco más del 8% del total y desde 1900, aproximadamente, la base de la pirámide iba estrechándose al incorporarse

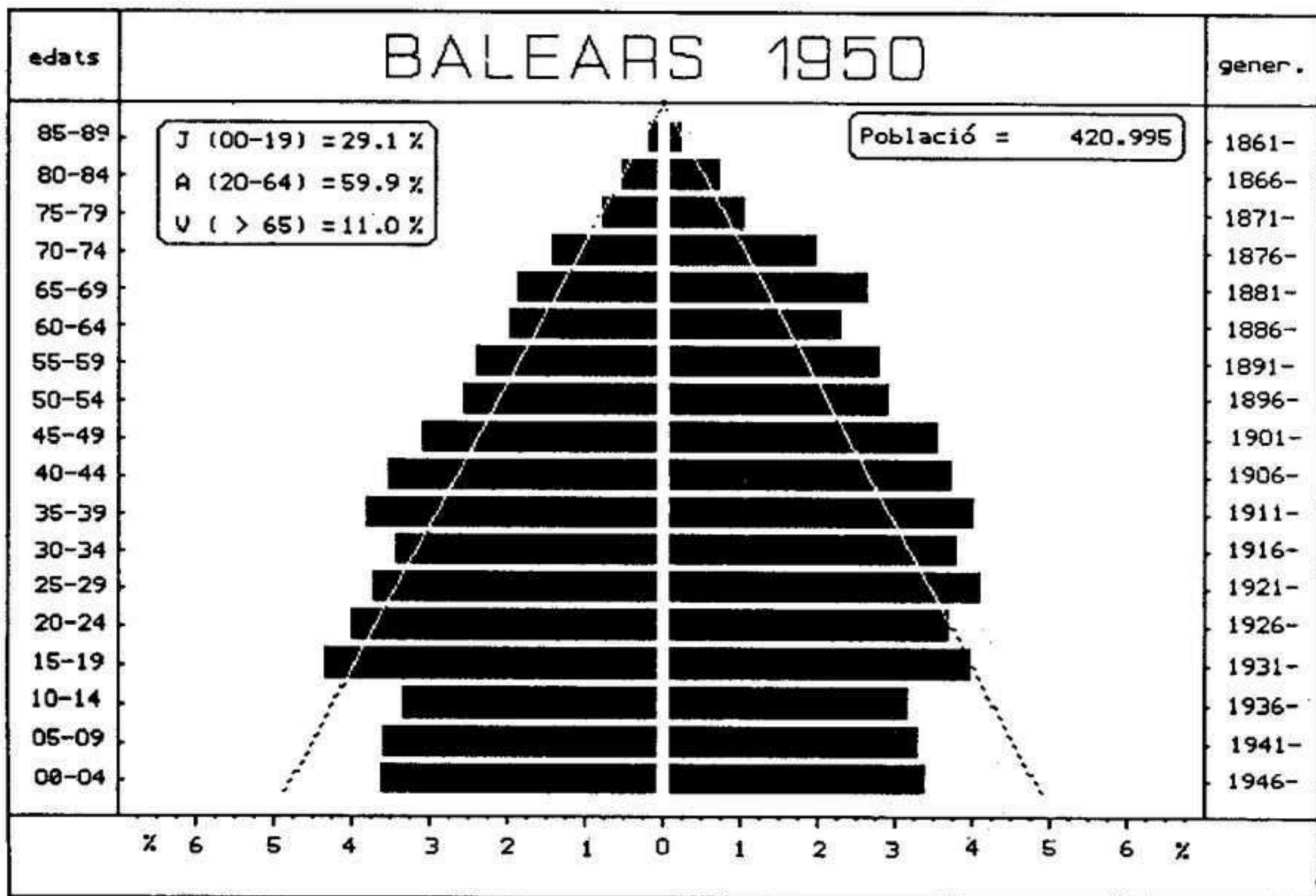
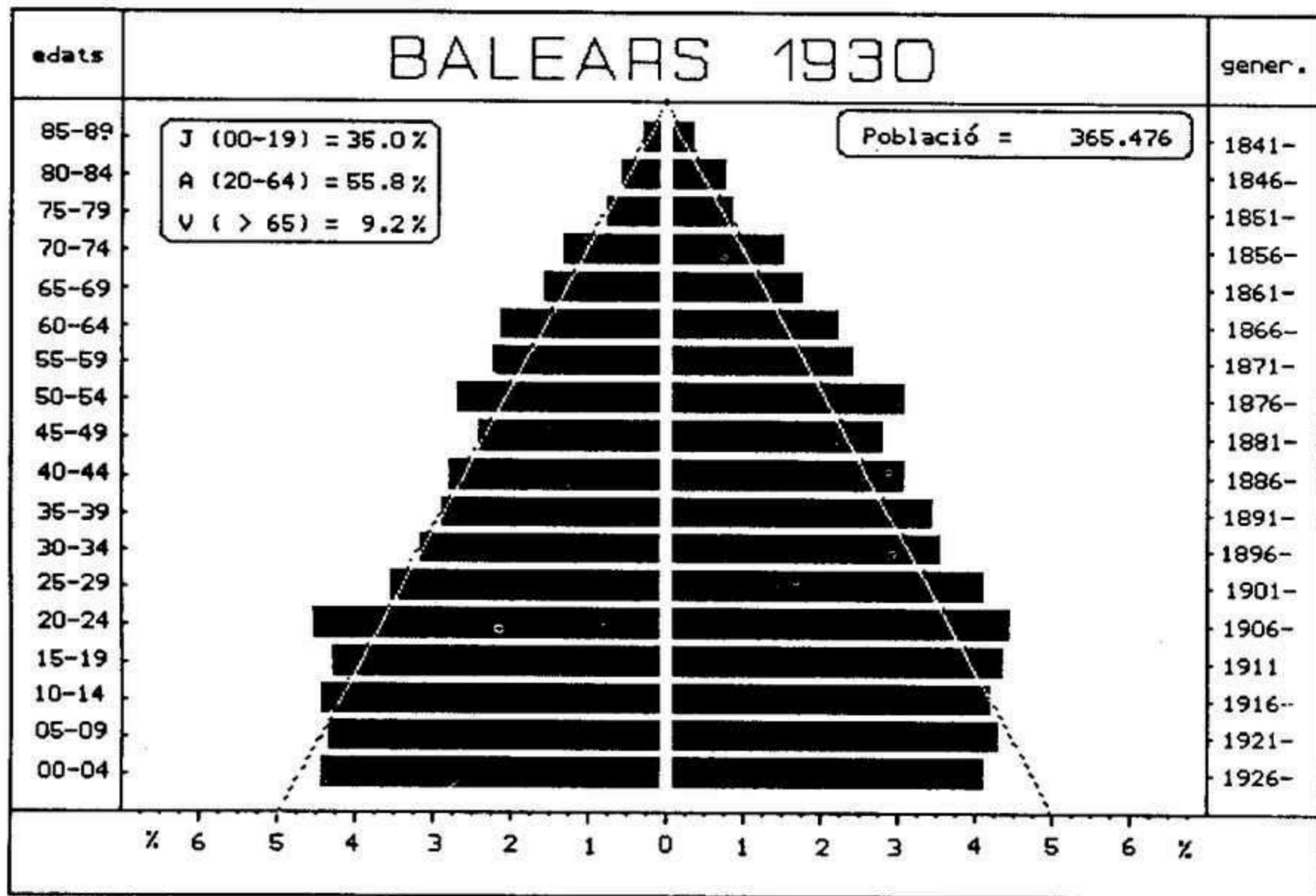
generaciones cada vez menos numerosas a causa de la caída de la fecundidad. La huella de la emigración, aunque no muy acusada, estaba bien patente en los grupos masculinos de 25 a 39 años.

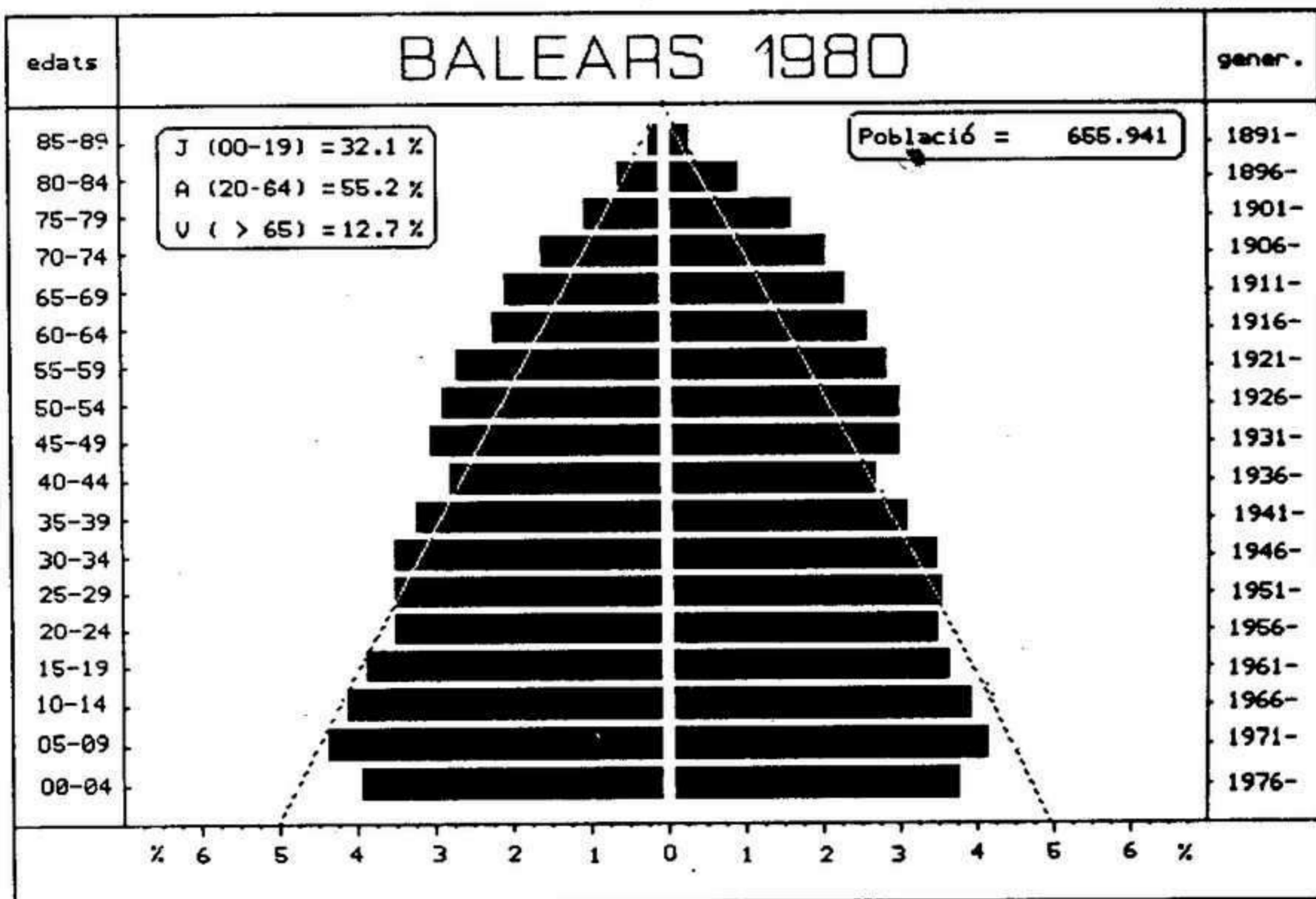
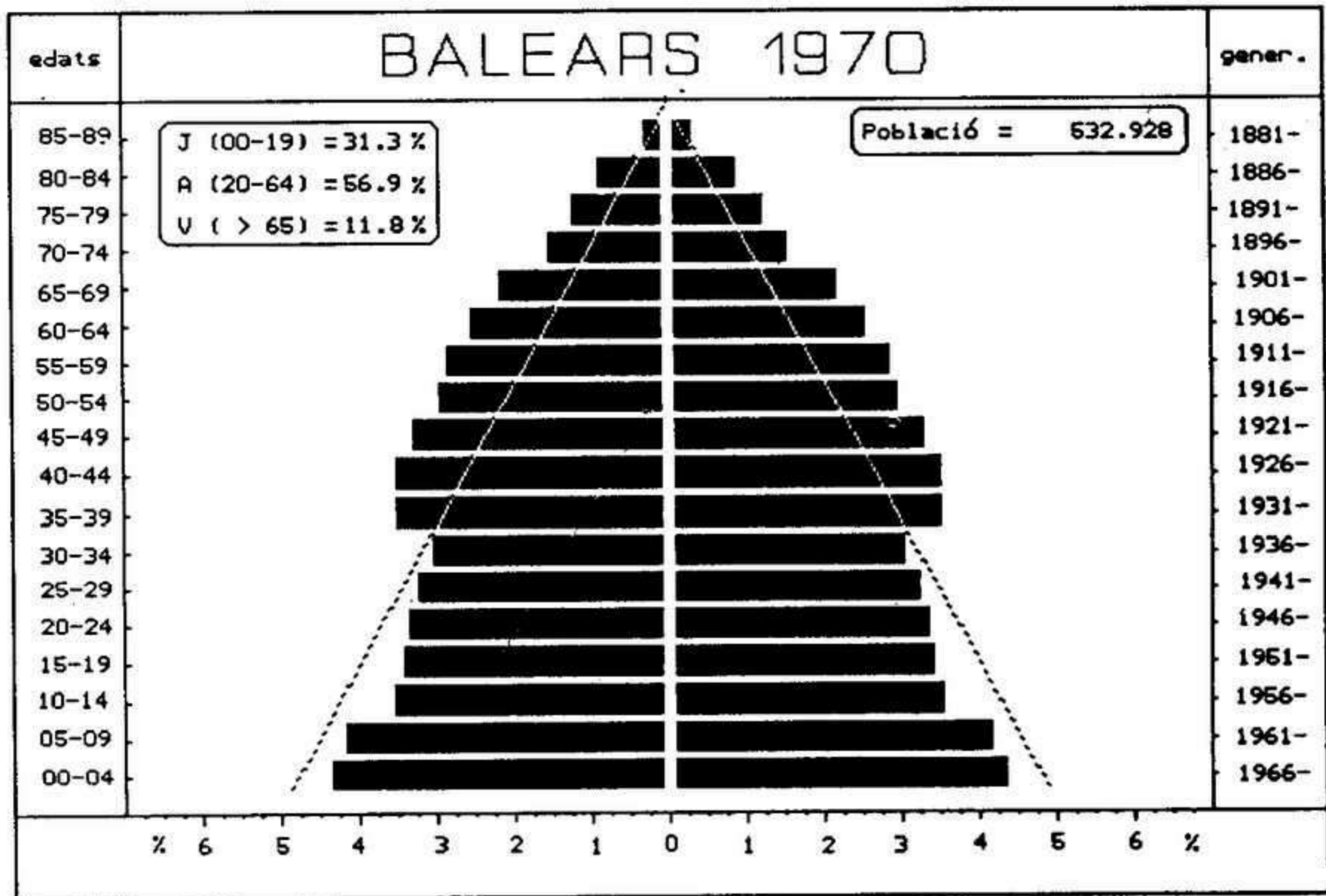
Los efectos de la Guerra Civil (1936-1939), principalmente la desnatalidad, acentuaron el envejecimiento y en 1950 la pirámide presentaba el más bajo de los índices de juventud de su historia. Los jóvenes (0-14 años) eran sólo el 20.5% de la población y los ancianos (>65 años) el 12%. No obstante la base comenzaba a ensancharse gracias a una moderada recuperación de la fecundidad.

Las generaciones, medidas por quinquenios, habían evolucionado a la baja hasta 1940, entre 1941 y 1951 se registró una escasa e indecisa recuperación, un fuerte aumento tuvo lugar entre 1961 y 1975 pero, por último, éste fue seguido por una nueva recesión que alcanza hasta el día de hoy.

La inmigración y la recuperación de la fecundidad a partir de 1960 cambiaron radicalmente el perfil de las pirámides sucesivas. La de 1970 no se parecía ya en nada a la de 1950. Las nutridas y crecientes generaciones de 1961 a 1970, hijas, en parte, de los inmigrantes recientes, formaban un amplio y sólido pedestal de jóvenes como no se veía desde finales del siglo XIX. El porcentaje de menores de 15 años subió de nuevo a casi un 25% y el de ancianos descendió ligeramente.

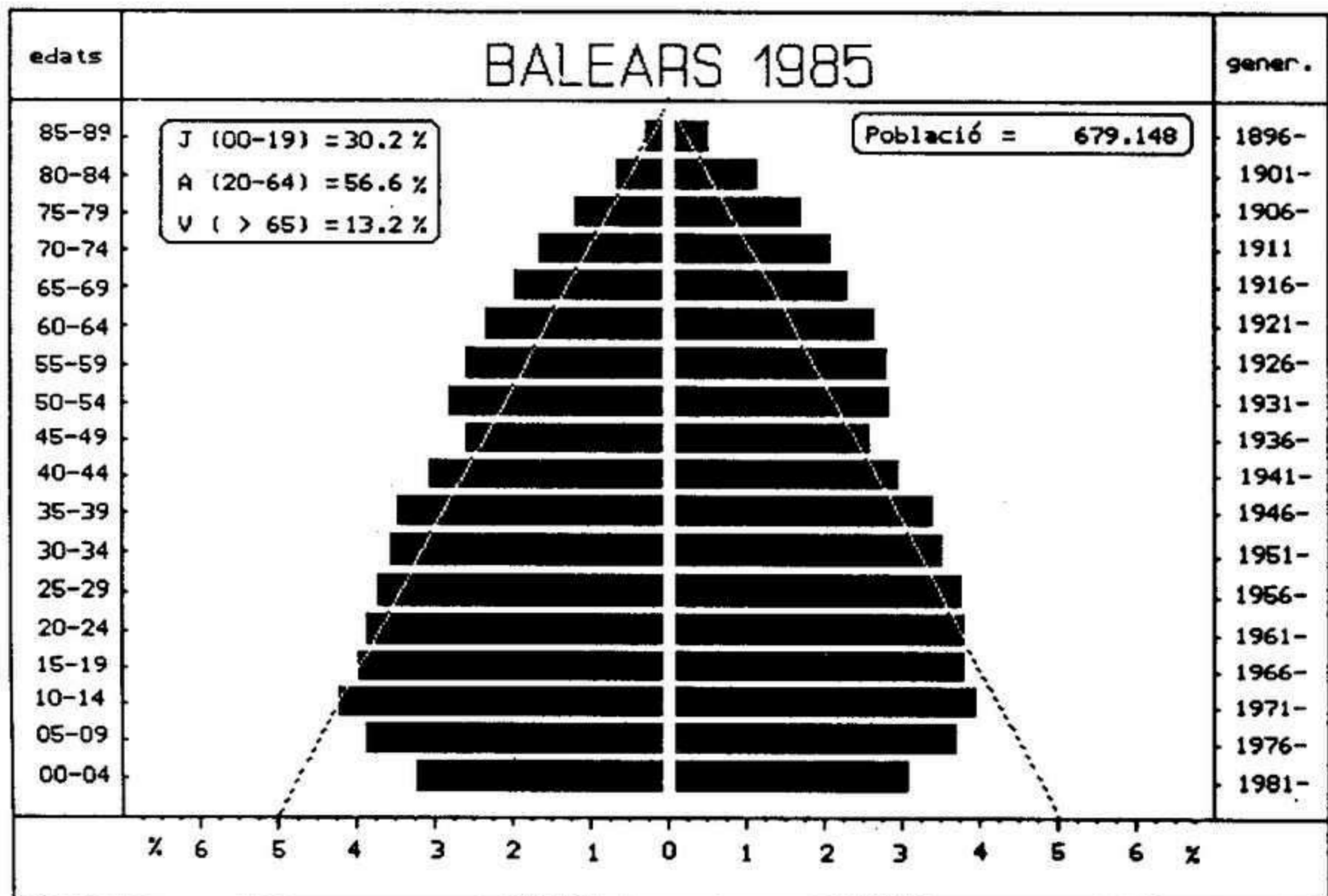
La nueva caída de la fecundidad y, consecuentemente, la reducción de la

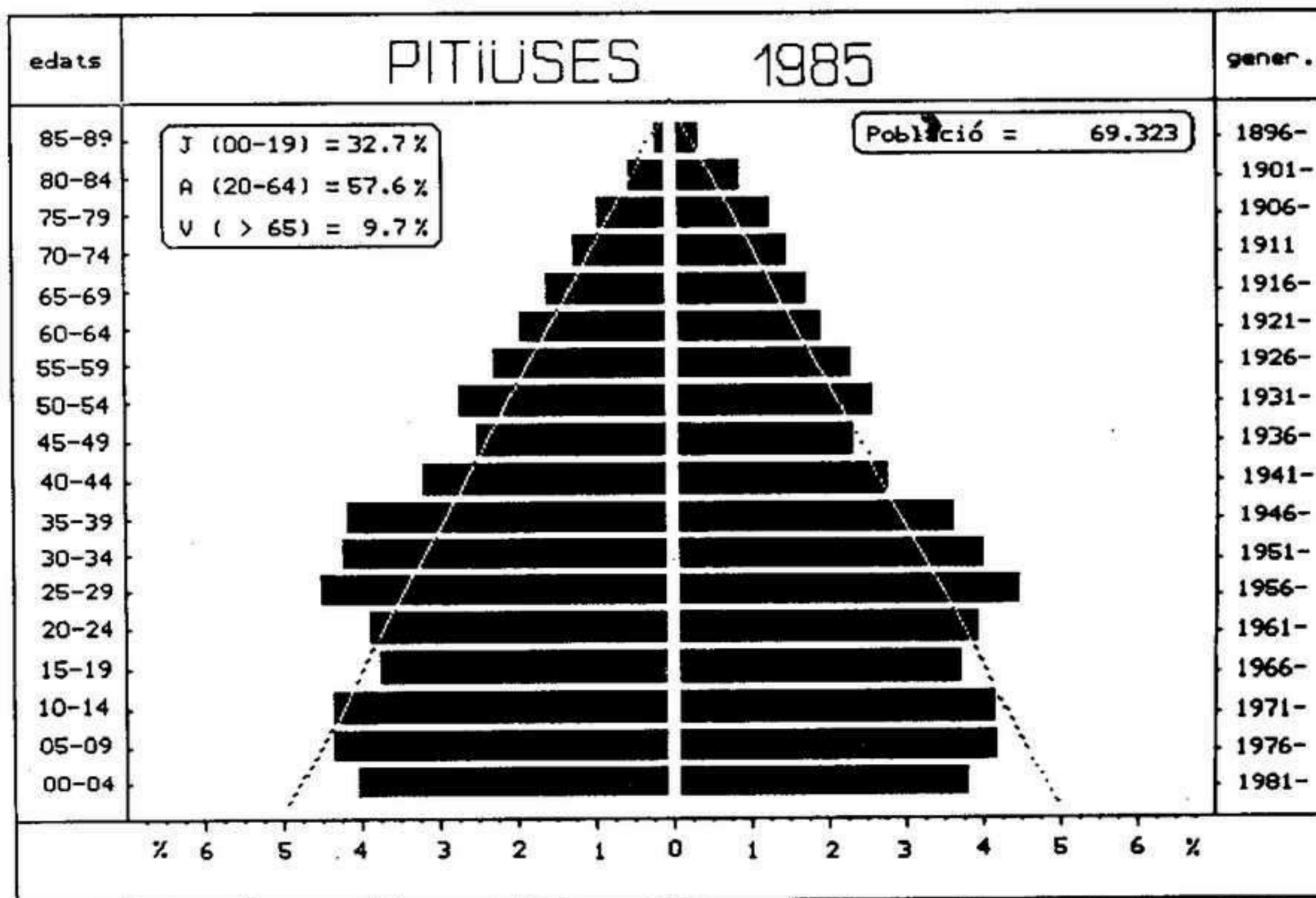
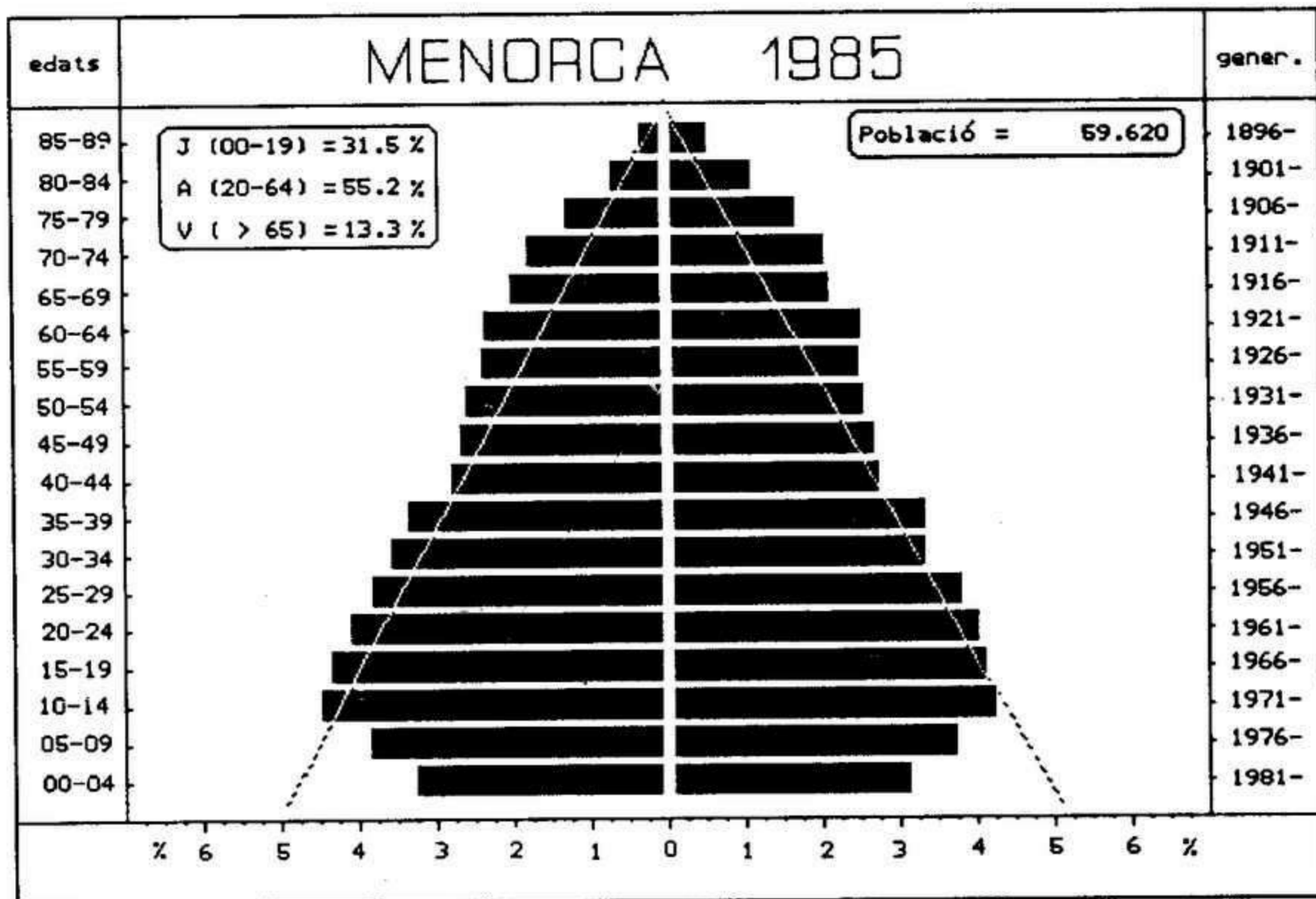

magnitud de las generaciones a partir de 1974 (máxima generación histórica balear: 12.400 nacidos vivos en este año) se tradujo en un nuevo proceso de envejecimiento. En 1980 la base comenzaba a estrecharse de nuevo, los jóvenes perdían peso específico y los ancianos lo ganaban (12.7% frente a un 11.9% en 1970). En 1986 la situación era semejante pero más acusada. La pirámide aparece más debilitada todavía por la base y algo más recargada en la cima. Los jóvenes (0-14 años) eran ya sólo el 22% de la población y los ancianos el 13.3%.

Los datos de 1985-86 son los últimos disponibles de carácter censal y los datos vitales y migratorios posteriores a 1985 son todavía demasiado provisionales. En consecuencia, si se desea saber algo más actual es preciso proyectar hipótesis cuantificables de fecundidad, mortalidad y migrabilidad. Las primeras son poco arriesgadas pues poco pueden cambiar a corto plazo ambos factores en una región como la estudiada, en cambio, la hipótesis migratoria es extremadamente aventurada pues las migraciones son susceptibles de grandes y repentinos cambios de carácter coyuntural. Entre 1980 y 1985 Baleares tuvo un saldo migratorio notablemente positivo concentrado en las edades típicas del migrante. La población censada en 1985 con edades entre 20 y 39 años superó en un 5% a la esperada en función de una proyección sin migraciones de la población de 1980. En el grupo de 25 a 29 años el exceso fue del 11%. La población esperada se obtuvo multiplicando los grupos de edad de la po-

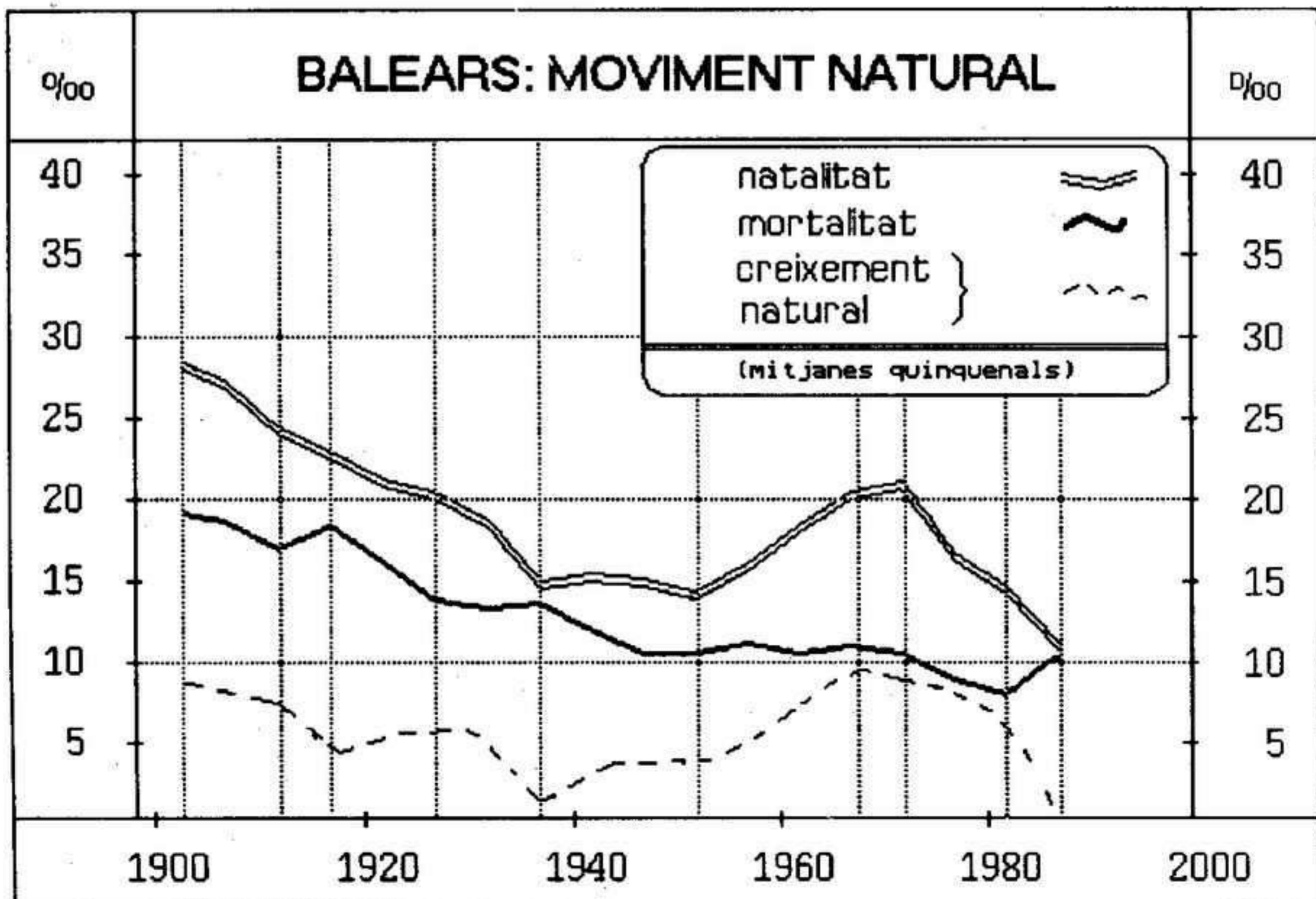

blación de 1980 por las probabilidades de paso respectivas según la tabla West 25 (COALE Y DEMENY, 1983) cuya esperanza de vida femenina es de 80 años. En las edades anteriores y posteriores a 20 y 40 años respectivamente, las discrepancias entre la población proyectada y la real eran de poca consideración si se exceptúa a los hombres de edad avanzada que resultaron ser menos de los esperados (un 5% menos entre los 55 y los 64 años) en razón de una mortalidad real algo más alta en Baleares, para este sexo y estas edades, que la de la citada tabla.

En resumen, si deseamos predecir cuál será el volumen y la estructura de la población balear en un próximo futuro, la primera y principal hipótesis a perfilar es la de la migrabilidad. La dinámica económica reciente presenta signos de estancamiento e incluso de recesión. El turismo, motor actual de la economía de la región, está en crisis y, con ello, las posibilidades de que la demanda de fuerza de trabajo foránea se mantenga o crezca parecen dudosas. Lo más razonable es suponer que en los próximos años el saldo migratorio será prácticamente nulo.

Para 1988 tenemos detallada información (IBAE, inédito) sobre las altas y bajas residenciales, que nos dan un balance de unos 16.500 «inmigrados» y unos 5.300 «emigrados», o sea, un saldo positivo de unos 10.000 hab., aproximadamente la diferencia estimada, por comparación, de la población esperada y real entre 1980 y 1985. Estos datos parecen confirmar que la inmigra-

ción se mantuvo estable al nivel aproximado de 1980-1985 hasta hace poco, pero la crisis turística es también muy reciente. En fin, tenemos argumentos para defender una migrabilidad nula o bien una migrabilidad moderadamente positiva para las proyecciones de población. Concretando, nuestras proyecciones se basarán en el repertorio de hipótesis que recoge la tabla que sigue. En todos los casos la proyección se centra en el año 2000, no por la «magia» del guarismo sino por la prudente distancia que nos separa de dicha fecha. Quince años son casi el máximo razonable para una proyección demográfica con pretensiones de operatividad.

Algunas estimaciones de la población en el 2000

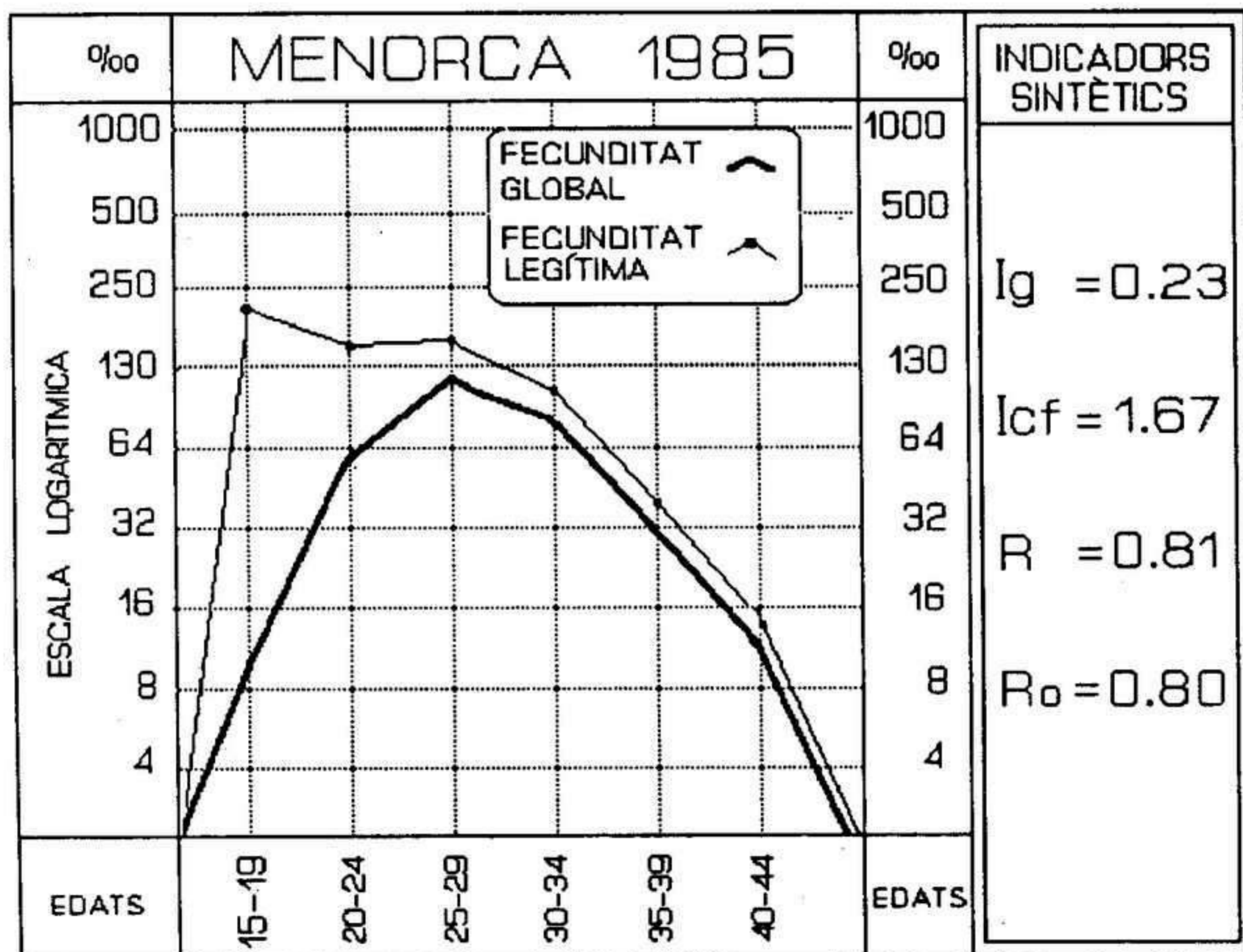
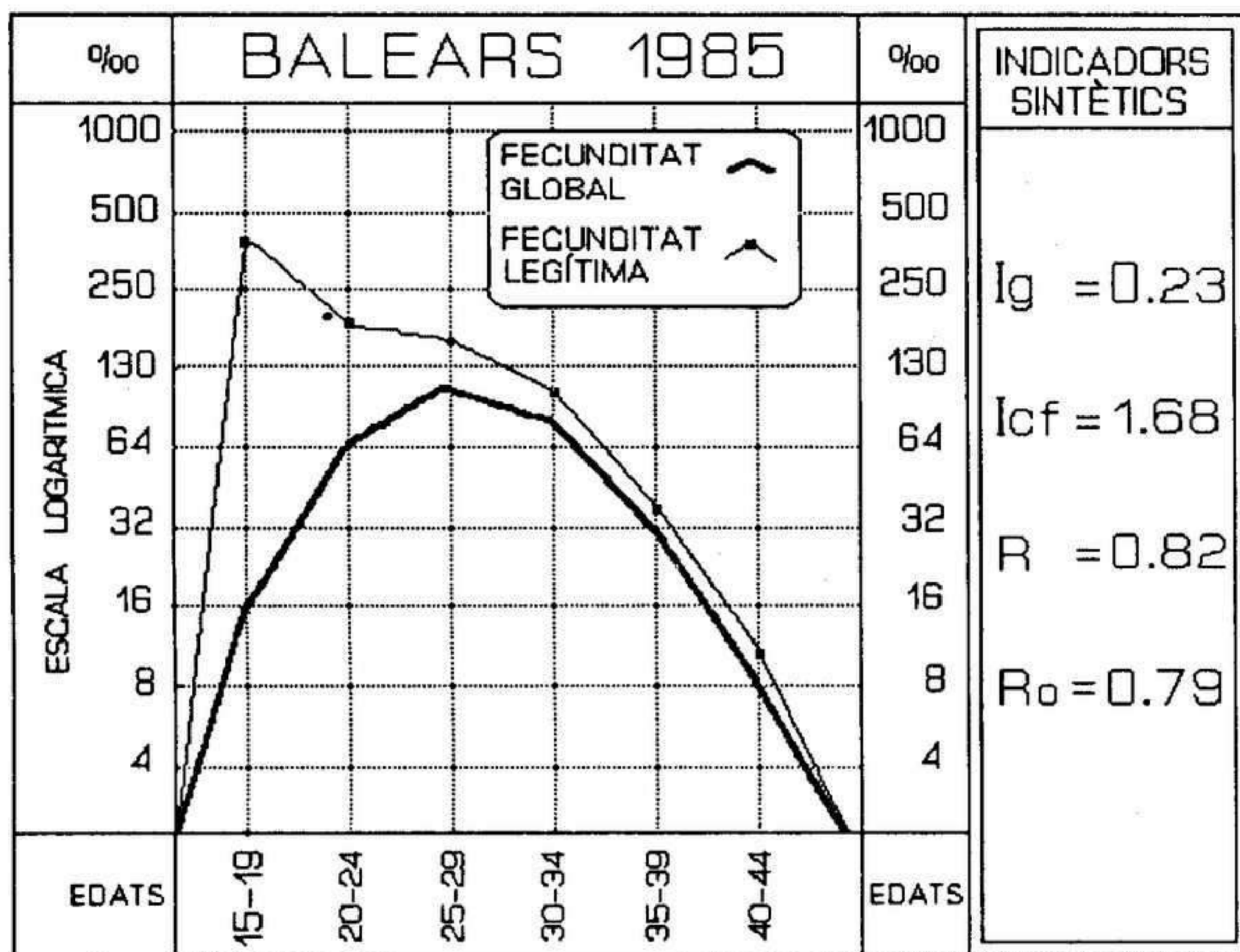
Para efectuar las proyecciones de la población balear con meta en el año 2000 he tomado como punto de partida los datos por sexos y edades de la población censada en 1986 (1-4-1986) y los he procesado mediante un programa propio, diseñado para este fin, en lenguaje BASIC, que admite toda clase de hipótesis (fecundidad, mortalidad, migrabilidad). Las hipótesis empleadas y sus resultados aparecen sintetizados en la tabla que sigue.

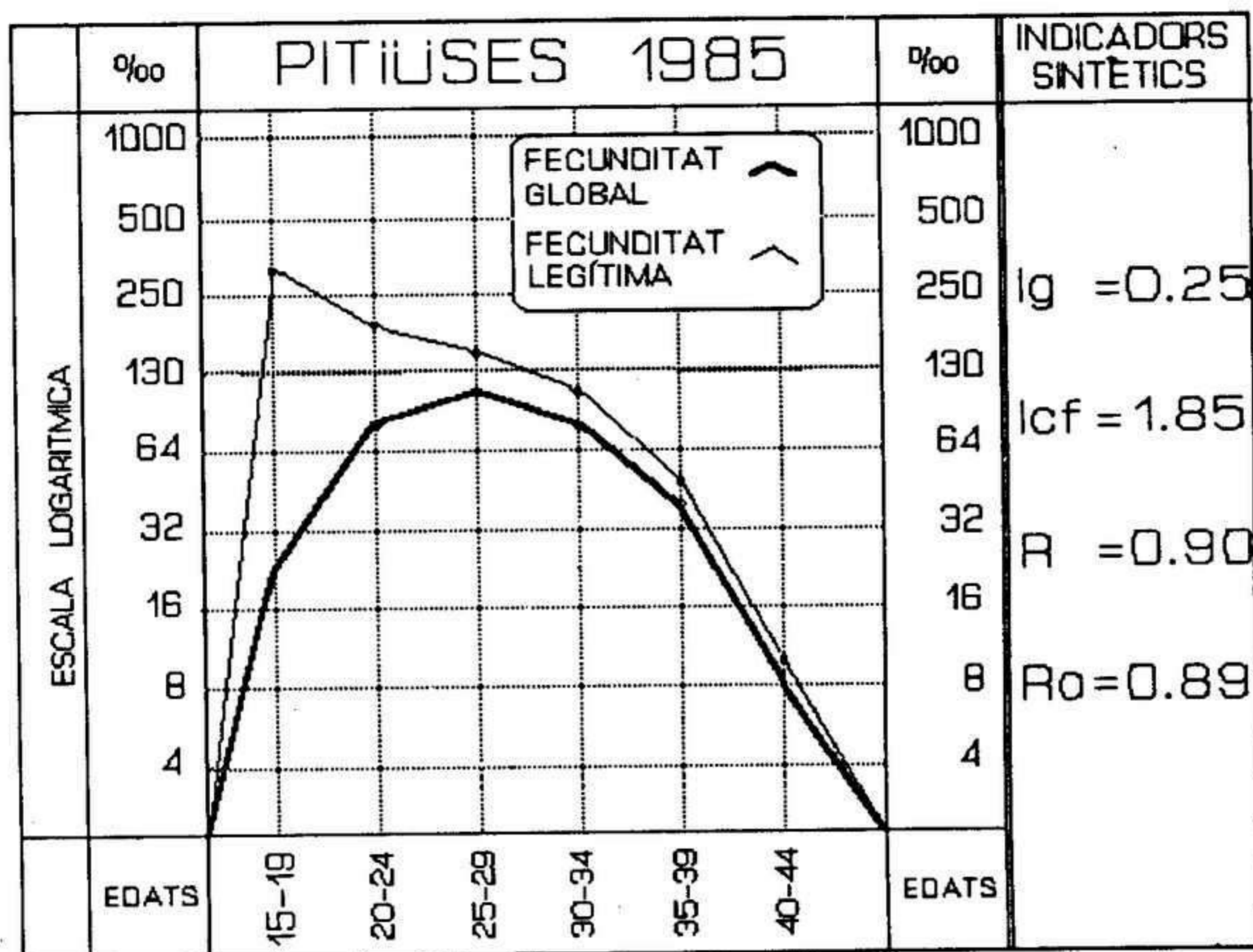
Población real (A) y estimada para el año 2000

Año	J	A	V	Pff	r	f	Eof	Población
1985 (A)	30.1	56.6	13.3	21.4	—	59.6	80.2	679.763
2000 (B)	24.8	59.9	15.3	21.0	0	59.6	80.0	719.613
2000 (C)	22.6	61.7	15.7	21.6	-15	50.7	80.0	699.266
2000 (D)	24.5	58.9	16.6	20.7	0	59.6	82.5	727.741
2000 (E)	22.3	60.6	17.1	21.3	-15	50.7	82.5	707.421
2000 (F)	24.4	61.8	13.8	23.0	0	59.6	pp	748.610
2000 (G)	22.3	63.6	14.1	23.7	-15	50.7	pp	727.738
2000 (H)	26.5	60.1	13.4	22.4	15	68.6	pp	769.482

J= pob. 0-19 años (%) A= pob. 20-64 años (%) V= pob. >65 años (%). Pff= pob. femenina 15-44 años (%) r= variación respecto a la fecundidad en origen f= tasa global de fecundidad Eof= esperanza de vida femenina al nacer (tablas West 25 y West 26) pp= probabilidades de paso reales entre 1980 y 1985.

Todas las proyecciones parten de los datos por sexos y edades de 1985 (A). La hipótesis (B) parte del supuesto de una fecundidad constante igual a la de 1985 ($r=0$), una mortalidad también constante e igual a la de la tabla West 25 (COALE y DEMENY, 1983) y una migrabilidad nula. La hipótesis

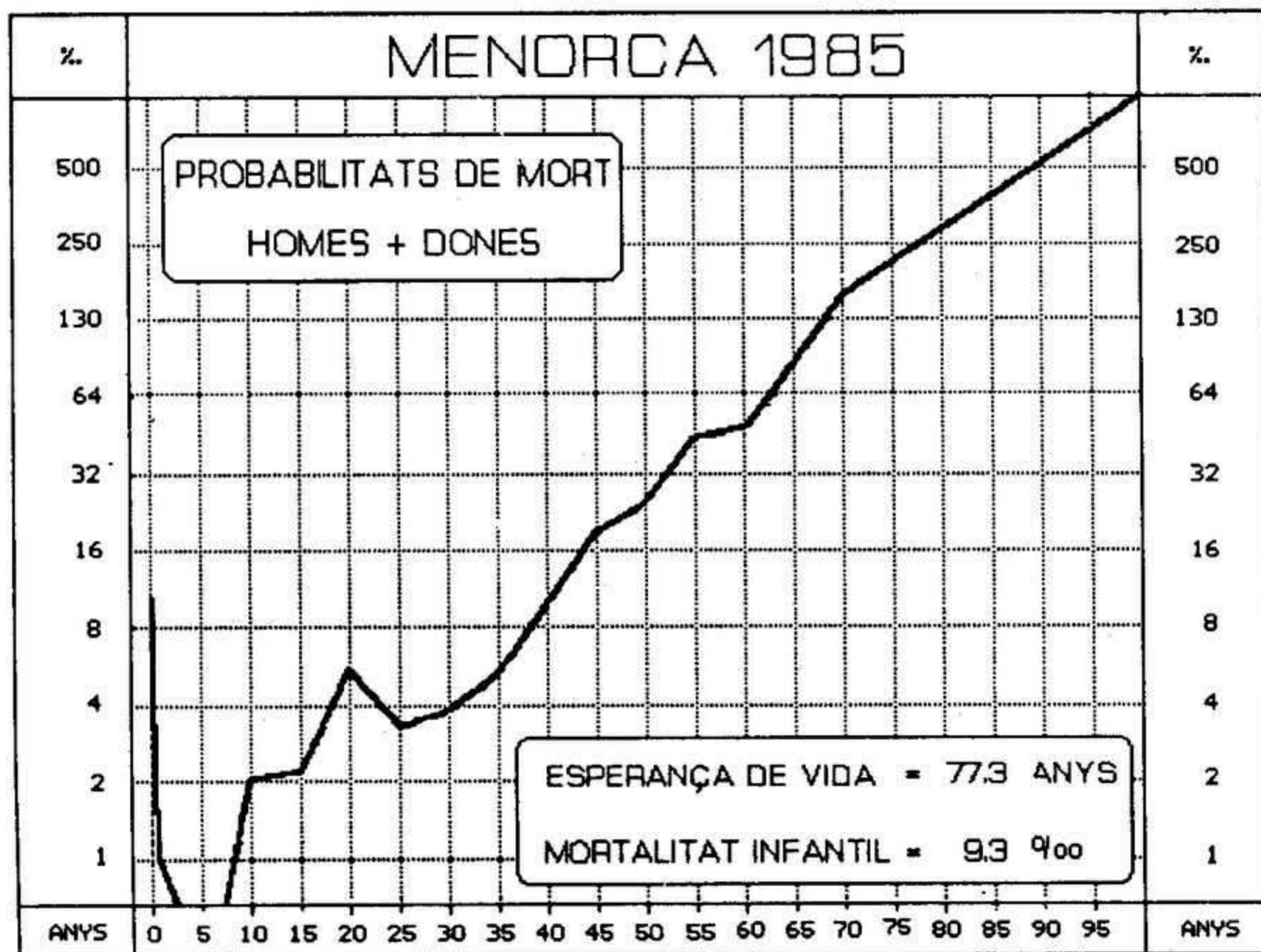
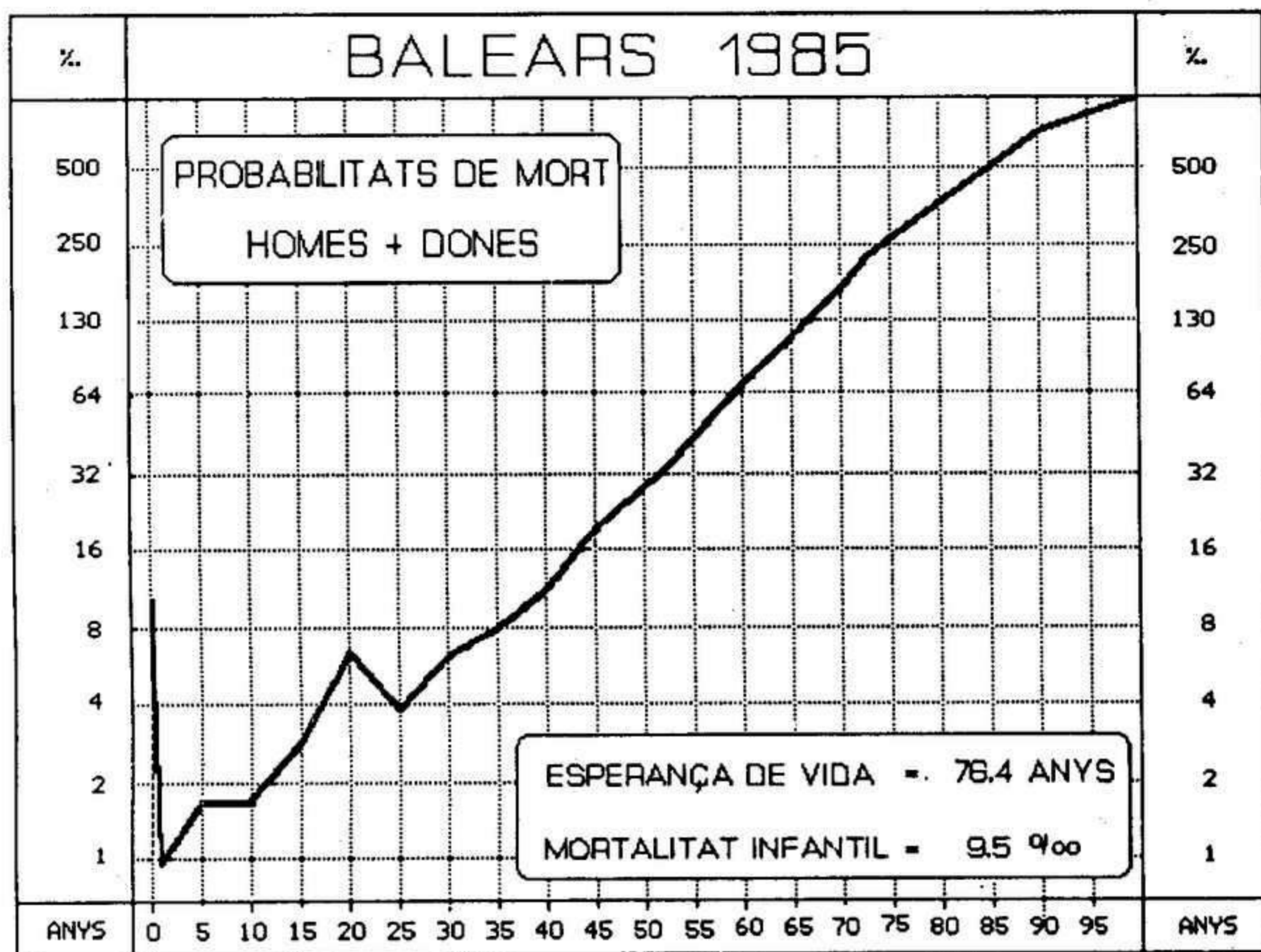

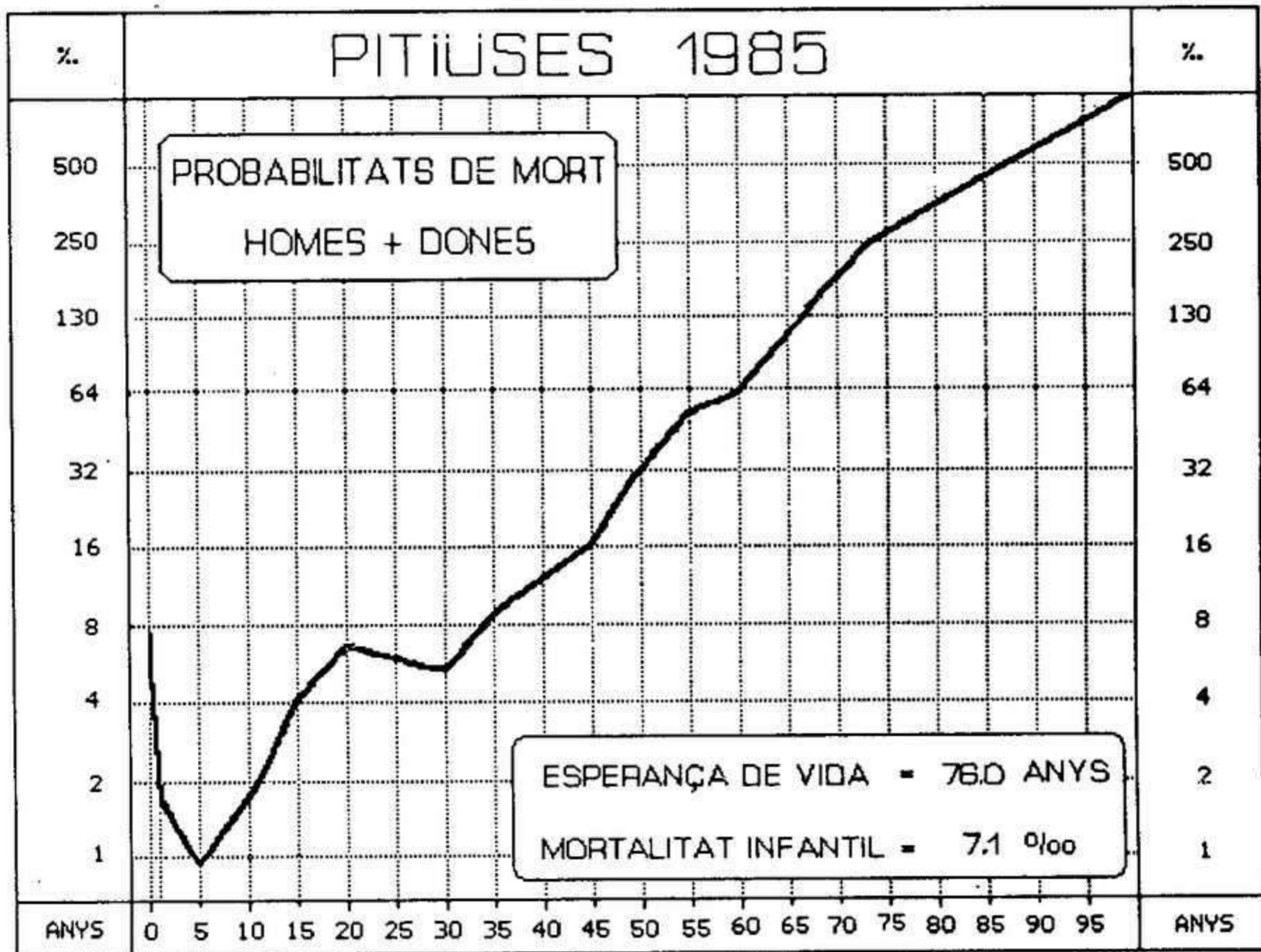

(C) cambia sólo en materia de fecundidad, en este caso se supone que ésta es constante pero en un nivel inferior en un 15% al de 1985. Este -15% es, aproximadamente, el descenso real de la fecundidad registrado entre 1980 y 1985. Las hipótesis (D) y (E) son iguales a la (B) y la (C) pero en ambos casos se ha utilizado la tabla West 26 (COALE y GUO, 1990) cuya esperanza de vida femenina al nacer es de 82.5 años.

Las proyecciones (F), (G) y (H) se basan, en cuanto a mortalidad y migrabilidad, conjuntamente, en las probabilidades de paso reales obtenidas siguiendo las generaciones reflejadas por los censos de 1980 y 1985. Como hemos visto, una comparación similar a ésta ponía de manifiesto una alta concentración de la inmigrabilidad en los grupos de edad de 20 a 39 años, especialmente en los masculinos. Es por esta razón que las pirámides resultantes de la aplicación de esta hipótesis dan siempre una sobrecarga de adultos jóvenes sea cual sea la hipótesis de fecundidad.

La proyección (H) es la más generosa pues se basa en un continuismo en materia de migrabilidad y mortalidad y en una ligera recuperación de la fecundidad. A pesar del optimismo de la hipótesis, la población estimada para el año 2000 resulta de sólo unos 780.000 hab., un 10% más que en 1985. La hipótesis más restrictiva, la (C), arroja una población de casi 700.000 hab., un

5% más que en 1985. Tampoco las estructuras por edades consideradas por grandes grupos cambian sustancialmente. El máximo envejecimiento se detecta en la hipótesis (E). En este caso, la menor fecundidad y la menor mortalidad llevan a los ancianos hasta una cota próxima al 17%. El menor envejecimiento nos lo da la hipótesis H (ancianos = 13%) gracias a la mejora de la fecundidad y el saldo migratorio positivo.

En resumen, las siete hipótesis barajadas conducen a una conclusión poco inquietante: la población balear del año 2000 será muy semejante en dimensión y estructura a la de hoy y muy «normal» si entendemos como normal la estructura de las poblaciones de los países más avanzados de la CEE. Sólo una aguda crisis económica interna, unida a unas circunstancias externas favorables, podrían dar lugar a una emigración significativa. No he contemplado esta hipótesis en razón de la segunda parte del supuesto. Que la crisis económica se agudice es perfectamente posible pero que los balears con problemas de empleo tengan expectativas de resolver fuera de las islas sus dificultades parece altamente ilusorio. Máxime cabría pensar en un moderado retorno de viejos inmigrados a sus lugares de origen para sacar mayor rendimiento a su pensión de jubilación.

**Apéndice estadístico
(Bloque I: datos regionales)**

ESTRUCTURA POR EDADES

Año	J	A	V	Pff	em
1877	33.4	59.7	6.9	25.2	29.3
1930	26.2	64.6	9.2	23.2	32.8
1950	20.6	68.2	11.2	23.5	34.5
1970	24.4	63.7	11.9	20.2	35.2
1980	24.5	62.8	12.7	20.0	35.0
1985	22.3	64.4	13.3	21.4	35.9

J = pob. 0-14 años (%); A = pob. 15-64 años (%); V = pob. > 65 años (%); Pff = pob. femenina 15-44 años (%); em = edad media. Fte.: I.G.E. y I.N.E. Elaboración propia.

**NATALIDAD Y FECUNDIDAD
(cifras e indicadores brutos)**

Año	Nacimientos (1)	nat. (2)	fec. (3)	icm (4)
1887	8.950	28.66	114.0	51.2
1900	8.940	29.00		
1910	8.200	25.50		
1920	7.500	22.00		
1930	7.100	20.00	83.6	37.3
1940	6.000	15.00		
1950	5.850	13.00	60.0	30.1
1965	9.400	20.00	84.0	38.6
1970	10.100	19.00	94.0	43.5
1980	9.800	14.60	72.7	39.0
1986	8.450	12.40	58.0	29.6

(1) Media aritmética de 3 años.

(2) Tasa bruta de natalidad (nacimientos por mil habitantes).

(3) Tasa global de fecundidad (nacimientos por mil mujeres de 15-44 años).

(4) Índice de carga maternal: niños de 0-4 años por 100 mujeres de 15-44 años.

Fte.: I.G.E. y I.N.E. Elaboración propia.

Apéndice estadístico
(Bloque II: datos por islas)

Indicadores demográficos por islas en 1887

	Ig	Eo	em	sd
Menorca	0.57	51.2	23.8	16.0
Mallorca	0.56	45.2	24.5	9.0
Pitiusas	0.55	30.1	24.2	13.4
BALEARES	0.56	42.0	24.1	11.1
ESPAÑA	0.64	32.0	23.7	8.4
Barcelona (prov.)	0.51	29.1	24.0	8.9
Tarragona (prov.)	0.56	36.4	23.1	5.8
Valladolid (prov.)	0.75	27.9	23.8	6.0

Ig = Índice de fecundidad marital estandarizada por edades.

Eo = Esperanza de vida al nacer (ambos sexos).

em = Edad media matrimonio mujeres.

sd = Soltería definitiva mujeres.

Fuente: I.G.E. Elaboración propia.

Indicadores demográficos por islas en 1985

	Ig	Eo	em	sd
Menorca	0.23	77.3	23.7	11.5
Mallorca	0.23	76.4	24.0	7.9
Pitiusas	0.25	76.0	23.6	6.5
BALEARES	0.23	77.4	24.1	8.0

Ig = Índice de fecundidad marital estandarizada por edades.

Eo = Esperanza de vida al nacer (ambos sexos).

em = Edad media matrimonio mujeres.

sd = Soltería definitiva mujeres.

Fuente: I.B.E. Elaboración propia.

Evolución demográfica balear por grandes factores
(valores medios anuales (%) por quinquenios)

Período	Crec. real	Crec. natural	Saldo migratorio
1901-1905	0.01	0.92	-0.91
1906-1910	0.89	0.85	0.04
1911-1915	0.49	0.75	-0.26
1916-1920	0.28	0.43	-0.15
1921-1925	0.45	0.58	-0.13
1926-1930	1.07	0.66	0.41
1931-1935	0.84	0.51	0.33
1936-1940	1.33	0.12	1.21
1941-1945	0.52	0.34	0.18
1946-1950	0.18	0.45	-0.27
1951-1955	0.36	0.36	0.00
1956-1960	0.62	0.50	0.12
1961-1965	2.08	0.75	1.33
1966-1970	1.59	0.93	0.66
1971-1975	2.29	1.04	1.25
1976-1980	1.86	0.76	1.10
1981-1985	0.75	0.65	0.10

**EVOLUCIÓN DE LA FECUNDIDAD Y LA MORTALIDAD
EN BALEARES
(indicadores netos)**

Año	Ig (1)	R (2)	Eom (3)	eof (4)	eog (5)	qo (6)
1887	0.56 (a)	—	—	—	42.7 (a)	—
1900	0.57 (b)	—	—	—	—	101
1910	0.51 (b)	—	—	—	—	90
1920	0.47 (b)	—	—	—	—	88
1925	—	1.33	—	—	—	65
1930	0.43	1.23	—	—	—	70
1935	—	1.09	—	—	—	60
1940	0.37	0.94	—	—	—	60
1945	—	0.93	—	—	—	45
1950	0.29	0.83	—	—	—	35
1961-65	—	1.28	69.5	73.9	—	24
1970	—	—	68.5	75.1	—	13
1975	—	1.36	70.6	76.4	—	—
1980	0.27	1.02	73.3	80.1	—	10
1985	0.23	0.82	72.6	80.2	76.4	9

(1) Índice de fecundidad legítima o marital estandarizada por edades. De 1900 a 1950 (LIVI, 1988), resto elaboración propia.

(2) Tasa bruta de reproducción. Hasta 1965 (LEGUINA, 1973), 1975 (DELGADO, 1990), resto elaboración propia.

(3) Esperanza de vida al nacer en años (masculina).

(4) Esperanza de vida al nacer en años (femenina).

(5) Esperanza de vida al nacer en años (global).

Excepto 1961-65 (LEGUINA, 1973) y 1970-75 (INE) los datos de esperanza de vida son de elaboración propia.

(6) Mortalidad infantil (por 1000). Hasta 1950 ARBELO, 1963; 1961-65 LEGUINA, 1973; 1970 INE; resto elaboración propia.

BIBLIOGRAFIA

- AGE (Asociación de geógrafos españoles) (1987): *Análisis y desarrollo de la población española en el periodo 1970-1986*. Síntesis. Madrid.
- AGE (Asociación de geógrafos españoles) (1989): *II Jornadas sobre población española*. Universitat de les Illes Balears.
- ARANGO, J. (1980): «La teoría de la transición demográfica y la experiencia histórica» *Revista Española de Investigaciones Sociológicas* (REIS), n. 10, Madrid, pp. 69-198.
- ARBELO, A. (1962): *La mortalidad de la infancia en España*. C.S.I.C. (Instituto Balmes). Madrid, 608 pp.
- ASOCIACIÓN DE DEMOGRAFIA HISTÓRICA (ADEH) (1990): *Actas del II Congreso de la Asociación de Demografía Histórica*. Alicante, abril 1990. (inédito).
- BAILA, M. Y RECAÑO, J. (1990): «Aproximació als models demogràfics del País Valencià a finals del segle XIX». En ASOCIACIÓN DE DEMOGRAFIA HISTÓRICA (1990).
- BARCELÓ PONS, B. (1970): *Evolución reciente y estructura actual de la población de las islas Baleares*. C.S.I.C. (Instituto de Geografía Aplicada) Madrid. 399 p.
- BOULANGER, P.M. y TABUTIN, D. (dirs.) (1980): *La mortalité des enfants dans le monde et dans l'histoire*. Ordina Ed. Liège, 413 pp.
- CARBONERO, M.A. y MASCARÓ, P. (1987): *Anàlisi socio-demogràfic de Mallorca. Mapa de serveis socials*. Consell Insular de Mallorca. Palma de Mallorca.
- CHESNAIS, J.C. (1986): *La transition démographique. Etapes formes et implications économiques*. Presses Univ. de France, INED; Travaux et documents. Cahier n. 113. Paris, 580 pp.
- COALE, A y DEMENY, P. (1983): *Regional model life tables and stable populations*. Princeton University Press. New York. 496 pp.
- COALE, A. y GUD, G. (1989): «Revised regional model life tables at very low levels of mortality». *Population Index*, 55 y 56.

- DELGADO PÉREZ, M.A. (1990): *La fecundidad en España desde 1975* Instituto de Demografía (CSIC), Serie Documentos de Trabajo núm. 3. Madrid.
- DELGADO PÉREZ, M.A. y FERNANDEZ CORDON, J.A. (1990): *La fecundidad en España por grupos de edad 1975-1985* Instituto de Demografía (CSIC), Serie Documentos de Trabajo núm. 3 Madrid.
- DUBÓN PRETUS, LL. (1987) «*Envejecimiento diferencial de la población en les Illes Balears*». En AGE (1987), pp. 371-377.
- DUBÓN LL. y LLUCH, F. (1989) «*Análisis del envejecimiento de la población de las islas Baleares. Ensayo de clasificación a nivel municipal*». En AGE (1989) pp. 173-184.
- GOMILA HUGUET, J. (1985): «*La mortalidad infantil en Menorca. Siglos XVII-XIX*». *Revista de Menorca*, 1985, segundo trimestre, Maó. pp. 1-108.
- GOMILA, J. y SASTRE, J. (1988): «*L'emigració menorquina a Alger des del port de Ciutadella (1830-1850)*». *Revista de Menorca*, 1988, IV trimestre, pp. 481-551.
- HABSBURG, L.S. (1980): *La isla de Menorca en texto e imágenes*. Caja de Ahorros y Monte de Piedad de las Baleares. Palma de Mallorca, vol. I, 603 pp. Traducción del original en alemán, *Die Insel Menorca*, editado en Leipzig en 1890.
- IBAE (Institut Balear d'Estadística): *Padró municipal d'habitants 1986*. Palma de Mallorca.
- IBAE (Institut Balear d'Estadística): *Moviment natural de la població 1987*. Palma de Mallorca.
- INE (Instituto Nacional de Estadística): *Censos y Padrones 1887-1986*. Madrid.
- INE (Instituto Nacional de Estadística): *Movimiento natural de la población*. Madrid.
- KEYFITZ, N. y FLIEGER, W. (1975) *Demografía: métodos estadísticos* Marymar. Buenos Aires. 609 pp.
- LEGUINA, J. (1973): *Fundamentos de demografía*. Siglo XXI. Madrid 372 pp.
- LIVI BACCI, M. (1968): «*Fertility and nuptiality changes in Spain from the late 18th to the early 20th century*» *Population Studies*, vol XXII, n. 1, pp. 83-102 y vol. XXII, n. 2, pp. 211-234.
L35-38. Palma de Mallorca.

- SALVA TOMÁS, P. (1984): «*El movimiento de la población de las islas Baleares en la etapa de post-guerra (1941-1955)*». *I Coloquio de Demografía Mediterránea*, (policopiado), Maó.
- SÁNCHEZ AGUILERA, D. (1989): «*El censo de 1887: una metodología para su explotación*» *II Jornadas sobre la población española*. Palma de Mallorca, pp. 57-68.
- TILLY, C. (ed.) (1978): *Historical studies of changin fertility*. Princeton U.P. Princeton, New Jersey.
- VAN DE WALLE, E. (1974): *The female population of France in the nineteenth century: A reconstruction of 82 departements*. Princeton U.P. Princeton, New Jersey.
- VAN DE WALLE, E. (1978): «*Alone in Europe; the french fertility decline until 1850*» en TILLY (1978).
- VIDAL BENDITO, T. (1985): «*El papel de Barcelona en la transición demográfica catalana (1857-1920)*». *Estudios Geográficos*. n. 178-179, pp. 189-210.
- VIDAL BENDITO, T. (1987): *La transición demográfica en Cataluña en el siglo XIX. Características y dimensión espacial*. II vol. 550 pp. (inédito).
- VIDAL BENDITO, T. (1988): «*La demografía baleárica contemporánea (etapa estadística: 1857-1981)*» en PÉREZ MOREDA, V y REHER, D. (eds.) (1988), pp. 220-227.
- VIDAL BENDITO, T. (1989): «*La població de Menorca: present i futur*» *Seminari MaB (Unesco)*. Institut Menorquí d'Estudis. Maó, setembre 1989. (inèdit).
- VIDAL BENDITO, T. (1989): «*La població menorquina el 1887*» *Revista de Menorca*. I-1990. Maó. pp. 7-30.
- VIDAL BENDITO, T. y GOMILA HUGUET, J. (1984): «*Demografía històrica menorquina: Dues fites importants, els morabetins i el cens de Floridablanca*». *Randa*. n. 16 pp. 63-86.
- VIDAL BENDITO, T. y GOMILA HUGUET, J. (1984): «*La població menorquina I*» *Enciclopèdia de Menorca Obra Cultural de Menorca*. Maó. pp. 3-20.
- VIDAL BENDITO, T. y GOMILA HUGUET, J. (1985): «*La demografía històrica menorquina*». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*. 1985, n. 2. pp. 33-49.

- VIDAL BENDITO, T. y GOMILA HUGUET, J. (1985): «*Menorca: tres segles d'evolució demogràfica*». *Estudis Baleàrics*, 1985, V-17. Palma de Mallorca, pp. 9-26.
- VIDAL BENDITO, T. y GOMILA HUGUET, J. (1986): «*Aproximació a la demografia històrica menorquina*». *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, 1986, IV-2. Madrid, pp. 23-53.
- VIDAL BENDITO, T. y GOMILA HUGUET, J. (1986): «*La població menorquina II*». *Enciclopèdia de Menorca*. Obra Cultural de Menorca. Maó. pp. 21-40.
- VIDAL BENDITO, T. y GOMILA HUGUET, J. (1984): «*La població menorquina a finals del segle XVIII segons el cens de Godoy*». *Randa*. n. 21. pp. 49-65.
- WOODS, R. (1982): *Population analysis in geography* Longman. London. pp. 277.

PARAULES EN UN MÓN SENSE PARAULES (*)

PERE MELIS PONS (**)

Benvolguts senyores i senyors:

He d'agrair, en primer lloc, a D. Francesc Tutzó, president d'aquest Ateneu i per qui sent una gran admiració des de molt temps enrera, l'atenció que va tenir convidant-me a donar aquesta, diguem-li conferència, encara que el mot em sembla un poc exagerat. Vull donar-li gràcies també per les seves paraules de presentació, a les quals voldria afegir que, en realitat, jo no som més que un mestre d'escola mig jubilat, i dic mig perquè no em pens jubilar mai del tot ja que sempre em sentiré interessat per tot allò que té a veure amb l'ensenyança i l'educació. Quant a la meva tasca com «espipollador», i altres dèries relacionades amb la nostra llengua, només puc dir que en som un aprenent tardà però, açò sí, cada vegada més enamorat de la nostra parla i de les nostres paraules, i, si és ver que m'agrada escriure, és perquè és una de les coses més plaents que un pot fer en aquest món, com ja assegurava en Josep Pla.

Ara bé, el que m'ha deixat sorprès i confús és l'anunci del meu nomenament com a soci de mèrit d'aquesta Institució. Em sent confús, però a la vegada molt agraït i també satisfet, perquè aquest nomenament em lliga fortament a aquest Ateneu pel qual sempre he tingut una gran estimació pel seu pes en el camp de la cultura de Menorca. Gràcies a vostè, senyor Tutzó, i a tots aquells que han recolzat aquesta decisió. Jo li asseguro que faré tot quant

(*) Conferència pronunciada a l'Ateneu de Maó.

(**) Professor d'E.G.B. jubilat. Membre de l'Institut Menorquí d'Estudis.

podré —encara que sigui poc el que puc fer— per a donar estaló a l'Ateneu i a la seva tasca i a tots quants la fan possible. Accept, per tant, aquesta distinció amb una vertadera actitud de servei.

Dit açò, pas sense més dilacions al tema de la meua conferència.

Quan em van dir que parlàs del que volgués avui aquí, m'ho van posar un poc difícil. Hi ha tantes coses de les quals es pot rallar! De cultura i llengua? de cultura i folklore? Rumiant, rumiant, vaig pensar que havia de rallar un poc de tot açò, però, sobretot, de paraules, de les nostres paraules que em tenen enlluernat. Però a allò que es coïa dins el meu cervell li havia de posar un títol. Va sorgir de cop: «Paraules en un món sense paraules». Ho vaig comentar amb una bona amiga i em va dir que no li agradava, que li semblava que no tenia sentit. Un amic va trobar que el títol era engrescador, perquè despertava interrogants. I jo, ho veia clar? Vaig creure que sí i llavors vaig pensar: «Endavant ses atxes».

No sé si encertaré o no, però aquí em teniu disposat a exposar el fruit del meu treball, fet un poc a la correguda per manca de temps. Si he encertat o no, ja ho direu vosaltres.

I.- UN MÓN SENSE PARAULES

Començaré explicant, per què, un món sense paraules. Som conscient que, en el moment actual, sembla un contrasentit. Les paraules ens envolten pertot, els mitjans de comunicació n'aboquen a milions a cada instant tant a les nostres orelles com davant els nostres ulls. Als parlaments de les nacions, a les càtedres de les universitats i a les escoles, a milers de conferències, de reunions, de taules rodones, etc., les paraules es fiquen pertot arreu. Es pot rallar, avui, d'un món sense paraules?

Una vegada van demanar a Confuci, els seus deixebles, què faria ell si pogués capgirar el món. Sens dubtar un moment va contestar: «Faria que cada paraula recobràs el seu vertader sentit». D'ençà que vaig llegir açò, vaig mirar les paraules amb més respecte que mai.

L'any 1.984 es va celebrar, amb un cert relleu, la Setmana de la Pau. Em van demanar que escrivís un article sobre aquest tema de la pau. Va sortir en «Es Diari», el dia 29 de desembre, amb aquest títol: «Bimbolles o paraules?». Començava així: «Les paraules ens envolten, vivim en un món ple de paraules, paraules que anam inflant com un nen que va fent bimbolles amb una canyeta i una mica d'aigua i sabó. Basta un no-res perquè les bimbolles esclatin deixant només un esquitx d'aigua no massa clara». Seguia dient que

feia pocs dies havia llegit «que la saviesa humana és destil·lar la vida cada cop amb menys paraules». Tal vegada açò ens fa por als homes i dones de la postmodernitat, i per aquest motiu feim tant de soroll precisament per por d'arribar al vertader sentit del silenci transformat en paraula. Açò sí, bufam tant com podem per aconseguir una bimbolla ben grossa, ben inflada i que es desfà just un la toca. Mirau què ha passat amb paraules com «amor», «democràcia», «persona», «germà», «pau»...

Hem de recuperar el valor de cada paraula. No basta rallar d'amor, hem d'estimar. No basta rallar de democràcia si no ens sabem respectar els uns als altres. No basta inflar el mot pau, si les fàbriques d'armes no tanquen. No n'hi ha prou a dir que tots som germans i persones, si els homes s'esclafen els uns als altres. Perdonau, però, com Confuci, jo somii a fer recobrar el seu sentit a cada paraula.

El diccionari ens diu que la paraula és un mot, en tant que serveix per expressar un pensament i un pensament és una concepció de l'esperit, fruit de la reflexió que té lloc en el silenci.

A més es dóna un cas molt curiós. S'han fet estudis sobre el nivell de paraules que empren ordinàriament els alumnes de B.U.P. en castellà: no passen gaire de set-centes, quan en el més petit diccionari n'hi ha unes setanta mil. I tots som conscients de com es ralla de malament, no tan sols a nivell de pòbie, sinó també, de vegades, als mitjans de comunicació i a la publicitat. Un amic, dissabte passat, em va mostrar, a un supermercat de Ciutadella, una ampolla de llet que posava: «*Leche de vaca pasteurizada*» ¿N'heu vist mai cap d'aquestes vaques pasteuritzades? I un formatge on es donava entenent que estava fet «*con leche de vaca cruda*». Com treurien la llet d'una vaca bullida?

Fa dies que es ralla del fracàs escolar. Ara, amb motiu de la reforma, es diu que els al·lots han d'anar a escola, sobretot, per aprendre a llegir i escriure i deixar-se d'altres flors i violes. D'açò, ja se'n rallava abans de Sa Guerra, però, mira per on, ara ho han tornat a descobrir. Llegint i escrivint, com Déu mana, tal vegada sí que recobrem una mica el valor de les paraules, però hi hem d'afegir a més viure després amb una qualitat de vida adient, si no tot serà debades.

Tal vegada, he pitjat un poc el cercol i algú pensarà que he exagerat una mica, però crec que val la pena adonar-nos que en el nostre món ens envolten més sorolls que paraules, i de sorolls també en saben fer els lloros i altres animalets que imiten els sorolls de les nostres paraules, però que no ho són, perquè en el fons no hi ha cap pensament.

II. LA LLENGUA

He intentat fins aquí deixar clar el valor de les paraules. No sé si ho he aconseguit. Recuperar el valor de les paraules. Però les paraules van lligades a una llengua. Quina llengua? Delfí Dalmau va ésser un home que va desenvolupar moltes activitats pedagògiques, sobretot en l'ensenyança d'idiomes. En ralla d'ell en Francesc de Borja Moll al seu llibre *L'home per la paraula* (pàg. 155) i ens en diu: «Coneixedor de diverses llengües estrangeres, havia arribat a una conclusió: que en la majoria dels casos -o sigui, fora de poques i sorprenents excepcions- només es parla bé un idioma: el nadiu o matern; els altres que aprenem, no arribam mai a dominar-los ni tan sols a parlar-los amb prou correcció». Açò ens pot semblar desorbitat, però posaré dos exemples per aclarir-ho un poc més. El primer de n'Àngel Ruiz i Pablo. Ell va començar la seva obra escrivint en castellà i, per cert, ho feia prou bé, però... Repassem el que ell ens diu en el seu llibre *Per fer gana* (Caldereta d'articles menorquins). En el pròleg, entre altres coses ben saboroses posa: «No em pens que els meus paisans m'agraesquin s'haver encetat es pot de sa prosa menorquina d'avui en dia, en forma de llibre, perquè tres n'he publicat en castellà i lo que he collit han estat desenganys, disgusts i pèrdues» (*Obres completes*, Editorial Selecta, Barcelona 1961, pàg. 120). Açò ho va escriure Ruiz i Pablo «el darrer dia del mes de febrer de 1895». De les tres obres en castellà que diu que va escriure, abans d'aquesta data, només tenc *Oro y escorias* de 1893, de les altres no puc assegurar quines són, però sí que tenc clar que, a pesar del que ell diu, els seus llibres en prosa menorquina han tingut un gran ressò, molt més que la resta de la seva obra en castellà, i la prova és que de les seves *Obres completes* en català, se n'han fet dues edicions. No és gens estrany, perquè en elles hi ha una total identificació amb el nostre poble, amb la nostra manera d'ésser i amb les nostres paraules. I, posat a fer poesia, la fa en la nostra llengua i de si en va fer també en castellà, no en tenc coneixement.

En la cultura d'un poble, el moll de l'os, el bessó, o bo de l'ametlla és la llengua amb què aquest poble ha anat expressant els seus sentiments, les seves creences, el que pensa i el que sent, per mitjà d'unes paraules que de vegades es transformen en cançons, en llegendes, en modismes, frases i refranys, que, com deia Joan López Casanovas, a un comentari d'un treball de mestre Joan Benejam sobre aquestes expressions i sentències, «Allà s'hi troba el seny de la gent del nostre poble i els matisos de l'ànima menorquina, germana de la d'altres terres de cultura catalana». («Publicacions menorquines», 2, CIM, Maó 1981, pàg. 12). En la nostra llengua cada paraula du encletxada

una bona part de la nostra manera d'esser i de la nostra història gran o petita, la història de cada dia. I quan un vol expressar un sentiment, intentant exprémer el cor com una taronja per treure-li tot el suc, necessàriament ho ha de fer amb la llengua amb la qual per primera vegada va dir «jo t'estim».

He dit que posaria dos exemples. He rerrat del cas de n'Angel Ruiz i Pablo i, si m'ho permeteu, ara voldria dir alguna cosa de les meves vivències personals sobre la llengua. Jo vaig tenir la sort que, de petit, vaig aprendre a llegir simultàniament en castellà i en català, perquè a ca nostra hi havia al meu abast llibres en les dues llengües. Els tres anys de Sa Guerra es pot dir que els vaig passar llegint, sobretot, en castellà; així i tot, encara vaig intentar llegir amb prou profit una petita part de l'obra de Ramon Llull. Bé, el cas és que després de l'any 1939 la meva educació a les escoles, o centres d'educació, va esser eminentment castellana. Eren temps en els quals jo somiava a ser capellà i, de poder esser, també missioner. Tenc un bon record del Seminari de Menorca on vaig estudiar humanitats i del de Girona on vaig aprendre filosofia. Vaig fer després quatre anys de mestre a Osca i desset a Madrid. És clar, castellà, castellà pertot arreu. Era el temps en el qual jo versificava en castellà omplint metres i metres de paper. Record que vaig escriure fins i tot una novel·leta. I vaig tornar a Menorca. Com a mestre m'havia especialitzat en ciències i vaig fer cursets i més cursets de geologia, botànica, zoologia, tot sobre Menorca, i, retrobant l'amor de la nostra illa, rallava als alumnes de les seves pedres, de les seves plantes i dels seus animalons. Així, l'any 1979 en què el Director del Col·legi Salesià em va demanar que fes classe de català als alumnes de sisè, setè i vuitè de bàsica, jo no sabia català, no hi havia escrit mai i tenia cinquanta-cinc anys. Era un poc tard, em semblava, per especialitzar-me en llengua. Era com si em volguessin capgirar el cap. Els pares em demanaven per què s'havia de fer classe de català i tal dia com ahir, festa llavors del Beat Ramon Llull, fa ja onze anys se'm va ocórrer escriure un article a «El Iris» explicant que era per a mi una classe de català a Menorca. Ja ho he contat altres vegades: en Miquel Anglada Gelabert m'hi va descobrir vuitanta-dues faltes —el guard com un tresor—, ell el va passar en net i el va dur a la impremta. Em van dir que havia agradat molt. Al llarg de tot un any jo cada setmana vaig escriure el meu article i en Miquel me'l va corregir i jo mentrestant estudiava i estudiava i, així com ho feia, descobria tota l'encisadora força de la nostra llengua i poc a poc m'entrava el verí d'escriure i escriure sense parar. La gent al principi em deia: «¿Per què escrius en català? M'agrada el que escrius però em costa llegir-ho». La meva resposta, sempre la mateixa: «Perquè si escric en castellà els meus articles no t'agradarien ni jo hi prendria cap gust». Prest em van deixar tranquil. Van seguir les col·laboracions al diari *Menorca* i als programes de ràdio. Després, el dia 4

de juliol de 1981, van començar a sortir els «espipollants» a *Es Diari* dia rera dia. I com deia abans, els meus lectors em van convertir en espipollador de paraules. «Pere, has de rallar d'aquesta paraula». «Què has rallat mai d'aquest mot?». I vaig començar a fer fitxes i a enamorar-me cada vegada més de les nostres paraules, que la gent m'ofereix, passant pel carrer, per mitjà d'una telefonada, mitjançant cartes i més cartes. M'agrada agafar una paraula, anar aclarint el seu vertader significat, el seu origen, la seva vitalitat i oferir-la després als amics com aquell que ofereix una clavellina a una persona estimada. Aquesta història ja l'he contat moltes vegades, però, que hi farem, m'agrada contar-la com a un enamorat li agrada parlar de la seva estimada.

III. LA HISTÒRIA DE LA LLENGUA

Però la nostra llengua també té la seva història. Si un l'estima prou, la vol conèixer millor. Vol saber del seu naixement i del seu desenvolupament al llarg de la història. De la història de la llengua dels menorquins, en vaig publicar un breu estudi al número 33 dels *Quaderns de Folklore* del Col·lectiu Folkloric de Ciutadella. Allà rallo del naixement del nostre poble i de la seva hipotètica llengua, de la romanització, arabització i de la conquesta de la nostra illa pel rei Alfons III, fa més de set-cents anys. Jo ara no rallaré de tot açò perquè seria massa llarg però sí que voldria dir alguna cosa, si no us cansau, del que va passar o ha passat de llavors ençà. Tots ho sabeu: amb aquest fet d'armes, Menorca assumeix amb els nous pobladors la llengua i cultura catalanes i aquesta llengua, al llarg dels segles, s'ha conservat intacta en la seva essència però certament ha sofert transformacions principalment en les paraules que avui caracteritzen el nostre rallar en pla. Aquestes modificacions tenen lloc pel nostre aïllament i també perquè eren molt pocs els que sabien escriure, i una llengua que no s'empra per escrit sempre va a la baixa. Tenguem també present la influència dels emigrants i repobladors dels segles XIV, XV i XVI, que, si bé molts eren catalans, altres venien de les terres valencianes o mallorquines on també, com passa a tota llengua viva, naixien noves paraules o es modificaven les velles. Passant els anys rebem també influències del castellà, de l'anglès, del francès i de l'italià i fins i tot del llatí litúrgic de les esglésies, però sempre sense modificar l'estructura bàsica del català. En el segle XVIII es produeix un fet molt curiós a Menorca: en un moment en el qual la llengua catalana entra en una clara decadència motivada pels decrets de Nova Planta del rei Felip V i un poc també per incúria dels propis catalans, a Menorca es produeix una espècie de Renaixença de la llengua, en temps de la dominació anglesa, gràcies sobretot a homes com en Joan

Ramis i Ramis, en Vicenç Albertí i Vidal, n'Antoni Febrer i Cardona i altres, i per la creació de la Societat Maonesa de Cultura que va aglutinar els intel·lectuals i erudits de l'època. Però, ai, tot allò tan prometedor es va esfonsar, quan l'any 1802, pel tractat d'Amiens, Menorca va tornar a la Corona d'Espanya. Llavors sí que ens van arribar els esquitxos dels decrets de Nova Planta i van clapir les nostres institucions centenàries i a poc a poc la llengua castellana es va anar imposant als estaments civils i eclesiàstics i va anar guanyant punts en els nostres escriptors i gent de caloma, per por d'esser jutjats anglòfils. A pesar d'açò, al llarg d'aquell segle i bona part del segle XX, el poble va conservar el caliu de la llengua rebuda dels seus pares, aquell llenguatge fresc i saborós, d'una gent que rallava en pla sense embuts ni paraules manllevades, i tenia una qualitat de vida avui per mi enyorada. Aquell caliu van tenir bon esment de revifar-lo homes com en Francesc Camps i Mercadal, n'Andreu Ferrer i Ginard, en Pere Ballester i Pons, Mn. Antoni Orfila Pons, mestre Joan Benejam i Vives, n'Angel Ruiz i Pablo, de qui ja he rallat, etc., etc... Mereix una especial menció la valuosa col·laboració en aquesta tasca de l'Ateneu de Maó i la *Revista de Menorca* i no puc oblidar tampoc la «pàgina menorquina» de *El Bien Público*, ni *El Full Menorquí* de «*El Iris*». Ara hauria de posar un caramull de noms que van fer tot aquest esforç possible i que tenen un lloc en la meva ment i el meu cor, però ens allargariem massa.

Després va venir Sa Guerra i una llarga postguerra, que els més grans bé recordam. No val la pena fer-ne més comentaris, ja se n'han fet prou. Jo només vull dir que quan l'any 1964 vaig tornar a Menorca, d'on havia estat bastant desconnectat al llarg de més de vint-i-cinc anys, vaig voler, com a menorquí i com a mestre, posar un poc al dia els meus coneixements sobre Menorca i tot el que tenia a veure amb la seva cultura. Jo em creia amb el deure d'ajudar els meus alumnes a estimar la nostra illa i a conèixer-la com més bé millor. Vaig recórrer totes les llibreries, es pot dir, de l'illa, i ben poca cosa vaig trobar. He d'agrair l'ajuda de *Monografies Menorquines* que havia anat publicant *El Iris* en castellà i que en part vaig poder arreplegar. Totes les obres dels autors esmentats més amunt estaven esgotades. Va esser una sort que em vaig poder fer amb les *Obres Completes* en català de n'Angel Ruiz i Pablo publicades a Barcelona el 1961. Allò em va ajudar a fer un alè i més fort encara el poder aconseguir l'obra en tres toms d'en Jordi Baulies, *L'Illa de Menorca*, editada també a Barcelona aquell any de 1964. Amb allò ja podia començar a anar pel món. A la col·lecció Les Illes d'Or, de l'Editorial Moll de Palma, van sortir després les obretes de Mn. Ferran Martí *Xilografies Menorquines* (1.965) i *Rellotge de caixa* (1967). En aquests anys

seixanta no crec que hi puguem afegir gaire cosa més, a no esser les veus profètiques de Francesc de Borja Moll i de Mn. Josep Salord Farnés que aprofitaven qualsevol circumstància per engrescar la gent a apropar-se un poc més a la nostra llengua i a les seves veus; s'hi van afegir les de l'Església diocesana que, després del Concili, es va fer present en l'àmbit lingüístic amb una nova visió del que havia d'esser una retrobada amb la nostra cultura i amb les nostres arrels.

Als anys setanta tot allò va anar donant el seu fruit. L'any 1971 es publicà *Ciutadella en text i imatge* de Martí Camps, Ignasi Casasnovas i Jaume Fedelich. L'any 1972 neix Edicions Nura i surt al carrer la col·lecció «Ahir i Avui» amb el primer número: *Ciutadella Veia*. Quina bona feina la d'aquesta editorial de llavors ençà! Tal vegada hauria de rallar d'alguna aportació més en aquells anys però em manquen dades i el temps és curt. Des de llavors les publicacions noves i reedicions ben importants han anat omplint a vessar els prestatges de la meva petita biblioteca. Record la bona feina del Consell Insular amb les seves publicacions i la tasca que després ha anat fent l'Institut Menorquí d'Estudis. Tots ho tenim present. En aquells anys em vaig anar fent també amb tots els números endarrerits que vaig poder arreplegar de la *Revista de Menorca*, que té un lloc preferent entre els meus llibres. Què dir també de l'*Enciclopèdia de Menorca*, de l'Editorial Altor, etc. Avui el qui no és posa al dia es perquè no vol.

IV. EL NOSTRE FOLKLORE I EL SEU PES EN LA NOSTRA LLENGUA

Ara voldria també dir unes paraules sobre el nostre folklore i el seu pes en la nostra llengua i en la nostra cultura, però en primer lloc he d'intentar aclarir el significat d'aquesta paraula per evitar malentesos i en conseqüència amb tot el que he dit del valor de les paraules. El mot ve pres de l'anglès «*folk-lore*», compost de «*folk*», gent, la gent del poble, i «*lore*» erudició i saber-hi aprendre (Coromines). A mi m'agrada el significat liberal de «saber del poble», o sigui, conjunt de tradicions (musicals, artístiques, culturals, etc.) costums, llegendes i dites populars i també l'estudi de cada una d'aquestes coses. A pesar que, des de l'antigor, ha interessat l'estudi de la vida tradicional dels pobles, va esser en el segle XVIII amb el romanticisme quan a Alemanya es va donar un impuls decisiu a l'estudi del folklore. Després vingueren estudis més positivistes i també d'un caire naturalista (s. XIX) que incloïen sobretot les manifestacions morals i culturals dels pobles primitius.

Aquest estudi del folklore es va estendre, a més d'Alemanya, també a

Rússia, a Anglaterra i a França. A Espanya el tema no va interessar tant, tal vegada perquè no hi havia gaire temps per a aquests estudis per mor de la situació política tan poc aclarida. Per açò mateix la nostra imatge a l'estranger no ha estat gaire seriosa, ja que, de les nostres terres, només arribaven, a fora de les fronteres, el so d'unes castanyoles i pandereta i la imatge d'una «*corrida de toros*». On sí que es va treballar força va esser a Catalunya i n'és una prova la celebració enguany del centenari de Joan Amades, que, encara que no gaire científic, va fer un estudi ben interessant que Déu n'hi do, al seu *Costumari* i altres obres. A Mallorca també es va fer i es fa una bona feina. A Menorca no hem quedat enrera, ja que tenim un caramull d'autors i de llibres que ens ajuden a conèixer tot el saber i tarannà del nostre poble: ja he citat tots, o boni bé tots, els qui ens deixaren dades i documents en els seus llibres en català, però no seria just no esmentar els qui han tractat aquest temes en castellà o altres llengües, com serien Armstrong (s. XVIII) Riudavets, Ramis i Lluís Salvador (s. XIX). Aquest darrer ja ens aporta un valuós recull de cançons, gloses, menjars, jocs, etc. En aquest segle tenim els estudis de Martí i Camps sobre el segle XVII a més d'altres aportacions; els *Quaderns* del Col·lectiu Folkloric que estan fent una feina molt valuosa per ajudar al coneixement del nostre folklore i no cit els autors dels treballs publicats perquè estan a l'abast de tothom. També he de recordar les aportacions ben importants del Museu de Menorca i d'altres entitats culturals, com també molts d'ajuntaments. No es tracta de fer un estudi exhaustiu de tot el que es fa, sinó de dir que es fa molta feina i açò és ben esperançador.

He dit simplement, tot açò, perquè dins tot aquest context hi té un gran pes el món de les paraules i concretament de les nostres paraules, tant es així, que en Joan Coromines va fer un buidat del diccionari de Febrer i Cardona, de les *Rondaies Menorquines* de Ferrer i Guinard, dels estudis lingüístics de Francesc de Borja Moll i del *Diccionari Alcover-Moll*, als seus articles que fan referència a paraules menorquines, i les va posar en gran part al seu *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana* estudiant la seva etimologia o almanco donant pistes per al seu estudi, cosa molt d'agrar.

Les paraules menorquines —les que són pròpies exclusivament de Menorca o tenen un significat diferent del que tenen a altres indrets— tenen el seu pes dins la llengua catalana i voler-les passar per alt seria absurd; el que cal és aprofundir cada vegada més en el seu estudi. Moltes no són recuperables, ni crec que s'hagin d'intentar recuperar, tal com passa amb paraules castellanes que són vertaders fòssils lingüístics, però sí que n'hi ha moltes que no es poden deixar perdre perquè han sobreviscut al llarg dels segles i guarden en el seu si una informació molt valuosa, no tan sols en el camp de la

llengua, sinó també en el de l'antropologia, i així ja en trobam un bon grapat a la *Gran Enciclopèdia Catalana*. Són paraules que figuren a les nostres rondalles, a les nostres llegendes, a les nostres cançons, modismes, frases fetes, refranys o escrits dels autors esmentats per les seves aportacions de tipus costumista i en les quals hi ha encletxada la saviesa i el tarannà del nostre poble i que moltes vegades reflecteixen la seva qualitat de vida en el temps passat, i la ironia i bon humor dels nostres avis.

Les paraules no han brollat mai com un esclata-sang, han sofert tot un procés al llarg del temps, de vegades ben complicat, però a més de la paraula aïllada ens interessa saber com s'emprava o com s'empra dins el context d'una frase, d'una glosa o d'una cançó. Tot açò ho tenien molt clar els glosadors i els avis, quan contaven rondalles, i triaven sempre la paraula justa.

Aquí m'agradaria recordar el que deia en Rafel Guinard Bauzà referint-se als glosadors: «De l'abundor del cor raja la boca. A un camp que l'han roturat i li han deixat la terra fluixa, l'eina li entra fàcilment quan l'arada de la reflexió habitual ha remogut el camp racional de l'esperit, llavors aquest camp no oposa resistència a esser obrat en qualsevol direcció».

La nostra llengua es mantindrà viva, fresca i esponerosa quan el poble, en el fons del seu cor, deixi espai a la reflexió de l'esperit, perquè llavors sí que tornaran a aparèixer glosadors i poetes, que, amb més paraules que un missal, aniran creant i recreant refranys, rondalles, llegendes, cançons, o simplement, aniran donant, a la conversa, el just valor a cada paraula, sobretot si aquesta reflexió va lligada al contacte amb el tresor del nostre folklore i tot junt farà que de l'abundor del cor ragi la boca. La llengua no és una espècie de museu de paraules sinó un reflex de la vida, la vida d'uns homes i dones que somien, sofreixen o canten d'alegria.

Fa cosa d'un mes vaig llegir, a un dels escrits que envien a «Es Diari» els Ecolingüistes Associats, que «la nostra joventut aprèn a entendre, a llegir i fins i tot a escriure en català, però cada vegada s'usa manco. Un coneixement passiu que no es porta a la pràctica». És clar que açò són unes dades relacionades amb tots els indrets on es parla la nostra llengua —Catalunya, València i Balears. Concretament de Menorca es diu que «l'illeta és una de les zones amb un panorama bastant positiu en comparació amb la mitjana». Ara bé, no ens podem enganar —afegesc jo—, són molts els alumnes que només veuen en la nostra llengua una assignatura que s'ha d'aprovar i prou. Ben podria ser que, acabats els estudis, la deixassin de banda, almanco a l'hora d'escriure o de llegir, si encara tenen ganes de fer-ho.

Per a mi tot açò és molt preocupant, i llavors jo em deman si com a mestres o professors de català sabem —o hem sabut, en el meu cas— engres-

car prou els alumnes perquè es preocupin d'alguna cosa més que d'unes notes, ja que tal vegada ens hem deixat engrunar per una exclusiva preocupació per unes regles ortogràfiques i morfosintàctiques deixant un poc de banda la tasca d'ajudar al·lots i al·lotes a estimar la nostra llengua.

CONCLUSIÓ I CONCLUSIONS

És hora d'acabar i jo, després d'haver reflexionat sobre tot el que he dit, em deman si com a pares hem sabut transmetre als nostres fills el valor de les paraules i de la paraula.

L'estimació a la nostra terra i que cal defensar per conservar-la tal com la vam rebre: millorant el que s'hagi de millorar, però vetllant perquè no ens la malmetin com s'ha fet fins ara.

L'estimació a una qualitat de vida que suposa un gran respecte als altres —temps era temps en què es deixaven les portes en pes— i acollir els qui ens visiten com es feia abans, sense pensar què els podem treure.

L'estimació a la nostra llengua i a la nostra cultura que té unes arrels molt fondes que cal cuidar i enriquir.

D'aquí passaria a la tasca que s'ha de fer a l'escola en aquest sentit, on s'ha d'ajudar els pares a descobrir que en un centre d'educació no són unes notes allò que és el més important, sinó que en el creixement com a persona ha de surar damunt de tot una actitud positiva davant el treball i davant la vida. I que la maduració d'una persona va lligada a descobrir el plaer de la lectura i posar per escrit pensaments i sentiments. Perquè a jo m'agradaria que aprenguessin a quedar embadocats davant una posta de sol, davant l'al·dèssia d'un camp de blat, davant el vol d'un ocell i que descobrissin en cada paraula tot el seu valor com el van descobrir els nostres avantpassats que fins i tot, en temps de fam i poca pastura, trobaven espais per a la reflexió i per a la contemplació, com van deixar reflectit, sobretot, en les nostres llegendes i en la seva qualitat de vida —que no vol dir només benestar material.

Molts, tal vegada, pensaran que tot açò és una utopia, potser sí que tenen raó, però, si un encara creu en les persones, ha de creure necessàriament en un món millor.

No tenc res més a dir. Tenc molts dubtes de si el que he dit era el que volia dir. Tal vegada l'estructura de la meva xerrada no estava prou sopesada. El que sí que sé és que he intentat exprémer el cervell i el cor damunt uns quants papers en blanc. Podria ser que del cervell no n'hagi sortit gaire cosa; ara, el cor, el cor hi és tot sencer. Gràcies per la vostra atenció.

DONACIÓN DE UNA GALERA AL MUSEO DE MENORCA

CRISTINA ANDREU ADAME (*)

Con motivo de la donación de una galera al Museo de Menorca reuní varios datos sobre los carruajes en las Baleares, para enviar un informe al Ministerio de Cultura, y me di cuenta de que en Menorca había muy pocas publicaciones referidas a este tema, por lo que recopilé la bibliografía mallorquina y la menorquina y salió este pequeño artículo informativo. No es un trabajo de investigación sino, como he dicho, de recopilación, basado en otros autores, pero que servirá para que el lector menorquín pueda conocer algunos datos de interés sobre los transportes de tracción animal.

Una donación etnológica de interés siempre acrecienta los fondos del museo y demuestra la necesidad de que estos materiales sean expuestos para recuperar parte de nuestro patrimonio disperso y a veces olvidado en una cochera o en el rincón de una casa. La función del museo es exponerlo, conservarlo, restaurarlo y catalogarlo, para que todas las personas interesadas puedan admirar, estudiar y disfrutar un bien histórico, utilizado por nuestros antepasados más cercanos para desplazarse de un lugar a otro en la urbe o bien entre los pueblos.

Los carros como sistema de transporte nos son conocidos desde la Edad del Bronce, teniendo representaciones de éstos en las estelas sepulcrales. En la Edad Media se usaron las carretas tiradas por mulos o bueyes para el transporte de mercancías; la mayoría de personas viajaba a pie. Los carruajes ce-

(*) Historiadora de l'Art. Membre de l'Institut Menorquí d'Estudis.

rrados usados en la antigüedad no se usaron en Europa hasta finales de la Edad Media (CAMP, 1991).

En la historia del transporte es conocida la fecha de 1650 en Francia, al iniciarse en ese año el primer servicio público de vehículos tirados por caballerías. En España, en el siglo XVIII, con la llegada de los Borbones y el mejoramiento de las carreteras, el servicio de diligencias fue un hecho que cubrió dos fines muy importantes: transporte de pasajeros y servicio de correos. A partir de 1816 se extiende por toda la península el servicio de diligencias; en Baleares no se inicia hasta el segundo cuarto del siglo XIX (BRUNET, 1984, pp. 105-111).

Gracias a los viajeros y escritores del siglo XIX tenemos una descripción exhaustiva del transporte individual y colectivo en las islas, que se complementa con la bibliografía de los especialistas actuales. En Menorca la figura clave es el Archiduque Luis Salvador que en 1890 concluyó su obra *Historia de Menorca*, en donde relata la historia y costumbres de la isla con gran detalle. En las últimas páginas del primer volumen escribe sobre los transportes de la época, de su tipología, y de los primeros carros que hubo en la isla; así cuenta que en el siglo XVI-XVII ya había caminos y existían carros, y que en el año 1656 había pocos, citando como ejemplo el de un señor llamado Juan Martí. Otro escritor decimonónico, el francés Gaston Vuillier, nos acerca a la Menorca de mitad del siglo XIX en su descripción romántica del viaje en diligencia de Maó a Ciutadella.

La bibliografía actual se refiere a la isla de Mallorca (Brunet, Seguí) y constatamos que en Menorca hay pocos estudios sobre el transporte, a excepción de algunas citas puntuales de algunos autores (Bonet).

De acuerdo con la recopilación bibliográfica citada, podemos resumir en tres apartados, según su función, los carruajes de la época:

— Carros de payés o de «*parell*», denominados así por ser dos animales los que normalmente tiraban del carro. Estaban destinados al transporte de materiales pesados y a veces eran usados para trasladarse de un lugar a otro a falta de otro vehículo (BRUNET, 1989, p. 58).

A finales del siglo XVIII, Grasset de Saint Sauveur describe unos carros de payés muy parecidos, pero con la diferencia de las ruedas que eran macizas y no de radios, provocando grandes destrozos en los caminos. Lo que obliga en 1825 a la sustitución de las ruedas macizas por las de radio (SEGUÍ, 1989, p. 930).

— Carros de transporte de mercancías. Su apogeo se da en la segunda mitad del siglo XIX y son los que aún se ven en el campo, de dos ruedas y, a veces, con toldo de algodón. En Menorca el toldo solía ser más alto que en

Galera donada al Museo de Menorca (Foto: Cristina Andreu).

Mallorca, y en Ciutadella éste era de color amarillo. Parece ser que en Ciutadella aparecieron los primeros carros en 1839, usados para transportar los bloques de piedra en la construcción del palacio del conde de Torre Saura (BONET, 1991). La forma del carro variaba según la mercancía que se transportaba (madera, haces, vino), de forma similar a los que transportaban mercancías del puerto, que eran estrechos y alargados (HABSBURG-LORENA, 1980, pp. 569-570).

— Carruajes de personas o coches. Había de diferentes tipos, según correspondieran al transporte individual o al colectivo. Los primeros hacían la función de los coches actuales y los segundos el de los taxis y autobuses, diferenciando los estamentos sociales contemporáneos: los pobres a pie, la clase media alquilaba diligencias y los ricos iban en carruajes. El uso de carruajes iba ligado a la clase elevada, que a veces también paseaba en carruajes no tan corrientes, como los de tipo europeo «breks», calesas, vitragos). A partir de la segunda mitad del siglo XIX las clases medianas empezaron a disponer de «*carrils i carretets*» para sus viajes de negocios (SEGUÍ, 1989, p. 934).

En Menorca hubo pocos carruajes de lujo. Según la crónica del diario «El bien público», a mitad del siglo XIX sólo existían dos o tres; el primero fue una carroza que el duque de Richelieu mandó como regalo a la señora Poly en correspondencia al hospedaje que ésta le diera en 1756.

1- Transporte individual

— Carretón: más elegante que el carro, pero muy parecido. Tirado por un caballo o un mulo y con toldo fijo. Era usado por los pequeños propietarios y señores (para viajar, ir de visita, etc.). Normalmente se subía por delante.

— «*Carretet*»: variante del anterior y usado concretamente por los comerciantes de Palma.

— Galera: parecida a las «*galeretes*» y utilizada por los propietarios para transportar los frutos de sus fincas, para desplazarse, o bien para trasladar a sus criados. En Ciutadella no se generalizó demasiado su uso (BONET, 1983, p. 47).

2- Transporte colectivo

Los medios de transporte colectivo más antiguos en las islas eran las tartanas (segunda mitad siglo XIX) con un toldo abierto y tiradas por un caballo, y los birlochos sin toldo y con caballos rápidos. A finales del siglo XIX fueron desplazados por las «*galeretes*» (galerín) o «*carrils*», coches de alquiler muy lentos, normalmente tirados por dos caballos, de cubierta semicilíndrica

en lona pintada y pescante, y puerta posterior con estribo; la caja solía estar pintada en color verde aceituna rodeada de una barandilla de columnitas finas en madera torneada.

Otro vehículo que desplazó a las tartanas en el último cuarto del siglo XIX fue el ómnibus, que había aparecido en Francia en el reinado de Luis XIV (SEGUÍ, 1989, p. 931). Semejante en construcción a la galera, los había de cuatro y de ocho asientos, generalmente tirados por cuatro caballos. Solían tener de dos a tres ventanas a cada lado, y eran usados por los propietarios para desplazarse a la ciudad o bien por sus posesiones.

Para la clase media el medio de transporte fue la diligencia: «carruajes de cuatro ruedas, miserables y sucios, tirados por dos, tres y hasta por cinco caballos, que cubren el servicio de viajeros entre Palma y los principales pueblos de la isla y que, además, transportan el correo» según nos la describe el Archiduque. La diligencia de Maó a Ciutadella se estableció en 1839, el trayecto duraba cinco horas y permitía atravesar la isla en toda su longitud; el precio del viaje era de 3,50 pesetas, a excepción de los días de fiesta que era de 4 pesetas. El recorrido, según cuenta Gaston Vuillier, se iniciaba en la antigua puerta de Barbarroja (posiblemente se refiere al conocido «Pont de Sant Roc»), debía seguir por «Sa Raval», «Pla des Monestir» y «La Clota» (según información oral), bajando hacia el puerto para coger el «camí d'En Kane» y parándose en cada pueblo.

En 1890 existían en Maó 23 vehículos de transporte público, seis en Alaior, seis en Ciutadella, dos en Es Mercadal y tres en Es Castell, en total 40; además de 613 carros de trabajo y 123 carruajes particulares. La compra de éstos dependía del nivel económico del futuro propietario, y el precio, como hoy en día, variaba según el modelo y el acabado del vehículo: un ómnibus con ocho asientos interiores valía de 300 a 320 pesetas, una galera con seis asientos de 200 a 220 pesetas, un carruaje descubierto de 150 a 200 pesetas, carros de trabajo de 25 a 100 pesetas y carretones de 35 a 50 pesetas.

Otra forma de tener por un día un vehículo era el alquiler. Su precio dependía de la época del año en que se solicitaba; así en primavera o en verano, cuando las familias se trasladaban al campo, o bien en épocas de frío, su precio era más elevado, pero en otras temporadas podía descender hasta una tercera parte. Los precios más frecuentes por día eran los siguientes: alquiler de una galera sin caballo 2,50 pesetas, con carretero y caballo 10 pesetas; un ómnibus con dos caballos y carretero 15 pesetas, pudiendo costar hasta 30 pesetas según las personas embarcadas y el estado de las carreteras.

Estos sistemas de transporte perduraron hasta bien entrada la centuria actual, según indica (BRUNET, 1989, p. 122); hasta los años veinte en las islas

existió el servicio de diligencias, aunque su decadencia ya se había iniciado en 1875 con la llegada del ferrocarril en Mallorca y en 1900 con la llegada de los primeros automóviles. En Menorca se conservaron hasta hace unos años carros y galeras en muchos predios como medio interno de transporte, o bien arrinconadas en algunas cocheras, como es el caso de la galera que nos ocupa. Sus propietarios la compraron hace 25 años y la guardaron con cariño en una cochera para que no se estropeará, hasta que se decidieron, por problemas de espacio, a donarla al Museo de Menorca.

DATOS TÉCNICOS

Nombre: Galera.

Materia: Madera, hierro, cristal y tela. En la construcción de galeras el constructor disponía de diferentes tipos de maderas según la función de la pieza y su acabado. Las más frecuentes eran: encina para el cubo, acebuche para los radios y pinas, haya o naranjo para la barandilla y, haya, olmo o roble para la caja.

Dimensiones: Altura 2,30 m., ancho 1,64 m., largo 4,20 m. (incluida la vara).

Conservación: Buena.

Procedencia: Donación de los señores Betty-Leonard Slater y Aline Mosby.

Fecha de ingreso: Julio 1991.

Cultura: Popular.

Sección: Etnológica.

Fecha: Siglo XIX.

Descripción: Galera de un caballo y de cuatro ruedas de radio, las dos de delante con eje móvil y las dos de detrás con eje fijo. Caja de pasajeros con barandilla de columnitas finas en madera torneada en el exterior, e interior con dos asientos laterales tapizados con cabida para seis personas, ventanas a cada lado con cristal y persianas corredizas. Puerta posterior, con tres aberturas rectangulares a modo de ventanas, que al abrirla dispone de un peldaño o estribo para el ascenso y descenso de los pasajeros. Toldo de tela pintado de blanco que cubre la caja y el pescante, el cual se comunica con la caja mediante una ventana cuadrada.

La descripción corresponde con las galeras usadas en Menorca a finales del siglo XIX y, según indica el buje, construida en Palma en la casa de A. Mas. La construcción de vehículos de ruedas en Mallorca a finales de siglo era bastante abundante, ya que en 1882 había de ocho a doce carreteros que

construían galeras, carros y carretones; y en 1891 había cinco, aunque también los carpinteros no especializados realizaban carruajes (SEGUÍ, 1989).

VOCABULARIO

Buje: pieza cilíndrica de cobre o hierro que guarnece interiormente el cubo de las ruedas de los carruajes. Era donde firmaban los carroceros su nombre y ciudad.

Caja: parte del coche donde se sientan los pasajeros.

Cubo: pieza central en que se encajan los rayos de las ruedas de los carruajes.

Eje: barra horizontal de madera o metal que une dos ruedas opuestas de un carruaje.

Estribo: escalón que sirve para bajar o subir de los carruajes.

Llanta: aro exterior de hierro de la rueda.

Pescante: asiento exterior donde se sienta el cochero para conducir las caballerías.

Vara: cada una de las piezas de madera entre las cuales se engancha la caballería al carro.

BIBLIOGRAFÍA

- BONET, A. (1983). «Eines i feines del camp I». *Quaderns de Folklore* 12. Col·lectiu Folklòric, Ciutadella.
- BONET, A. (1991). «Qualcar i tragar a coll de bístia». *Diario Menorca*. 8/5/91.
- BRUNET ESTARELLAS, P.J. (1984). «El transport públic de viatgers per carretera del segle XIX. El servei de diligències a l'illa de Mallorca». *Estudis Baleàrics*. Institut d'Estudis Baleàrics, Palma.
- BRUNET ESTARELLAS, P.J. (1989). «Transports». *Elements de la societat pre-turística mallorquina*. Govern Balear. Palma.
- CAMP, L. (1991). «De viaje por Europa». *Muy Especial (La Edad Media)*. N. 5, Madrid.
- HABSBURG-LORENA, A.L.S. (1955). «Carros y coches de antaño». *Panorama Balear*, 43. Talleres Alcover, Palma.

- HABSBURG-LORENA, A.L.S. (1980). *La isla de Menorca I. Sa Nostra*, Palma.
- RODRIGO ZARZOSA, C. (1991). *Carruajes del Palacio de los Marqueses de Dos Aguas*. Ministerio de Cultura, Valencia.
- SÁNCHEZ SANZ, M.E. (1984). *Maderas tradicionales españolas*. Editora Nacional. Madrid.
- SEGUÍ PONS, J.M. (1989). «Els mitjans de transport viscuts pels literats i viatgers del S. XIX». *Mayurqa* 22, v.2. UIB, Palma.
- VUILLIER, G. (1973). *Les illes oblidades. Viatge a les Balears*. Ed. Moll, Palma.
- PÀGINA MENORQUINA de «*El bien público*» (facsimil) (1981). Ateneu de Maó.

NOTÍCIA D'UNA NOVA TAULA D'ALTAR PALEOCRISTIANA LOCALITZADA A MENORCA

J. SIMÓ GORNÉS HACHERO
JOAN C. DE NICOLÁS MASCARÓ (*)

L'objecte d'aquest escrit és donar a conèixer una nova *mensa* o taula d'altar paleocristiana localitzada casualment en el terme municipal des Mercadal, Menorca, al lloc de Cavalleria, i actualment dipositada al Museu de Menorca.

Es tracta d'una troballa superficial que realitzà fa un parell d'anys Francesc Pérez Villalonga qui ho comunicà a un de nosaltres, el que provocà una nova visita al lloc on s'havia produït la localització. Aquesta va tenir lloc prop del jaciment talaiòtic i romà conegut amb la denominació des Pujol Antic, des lloc de Cavalleria, del terme des Mercadal (CAV-01) (1). Al nord-oest d'aquest jaciment, que es pot datar entre el període cultural que coneixem com a Talaiòtic final i els últims anys de l'imperi romà, es localitza un grup de coves naturals, algunes de les quals semblen retocades per la mà de l'home en temps relativament recents. A l'entorn immediat d'aquestes coves no s'observa cap mena de fonament ni restes de cultura material que ens faci pensar en l'existència d'un nou jaciment arqueològic a la zona. De tota manera, prop de l'entrada d'una d'aquestes balmes, la més gran del grup, es trobà el fragment de taula d'altar a la qual ens referim aquí. Aquesta cova presenta

(*) Arqueòlegs. Membres de la Secció d'Història i Arqueologia de l'Institut Menorquí d'Estudis.

(1) Utilitzam els codis per a la identificació dels jaciments arqueològics de Menorca d'acord amb la proposta recentment publicada (GUAL, NICOLÁS, 1991).

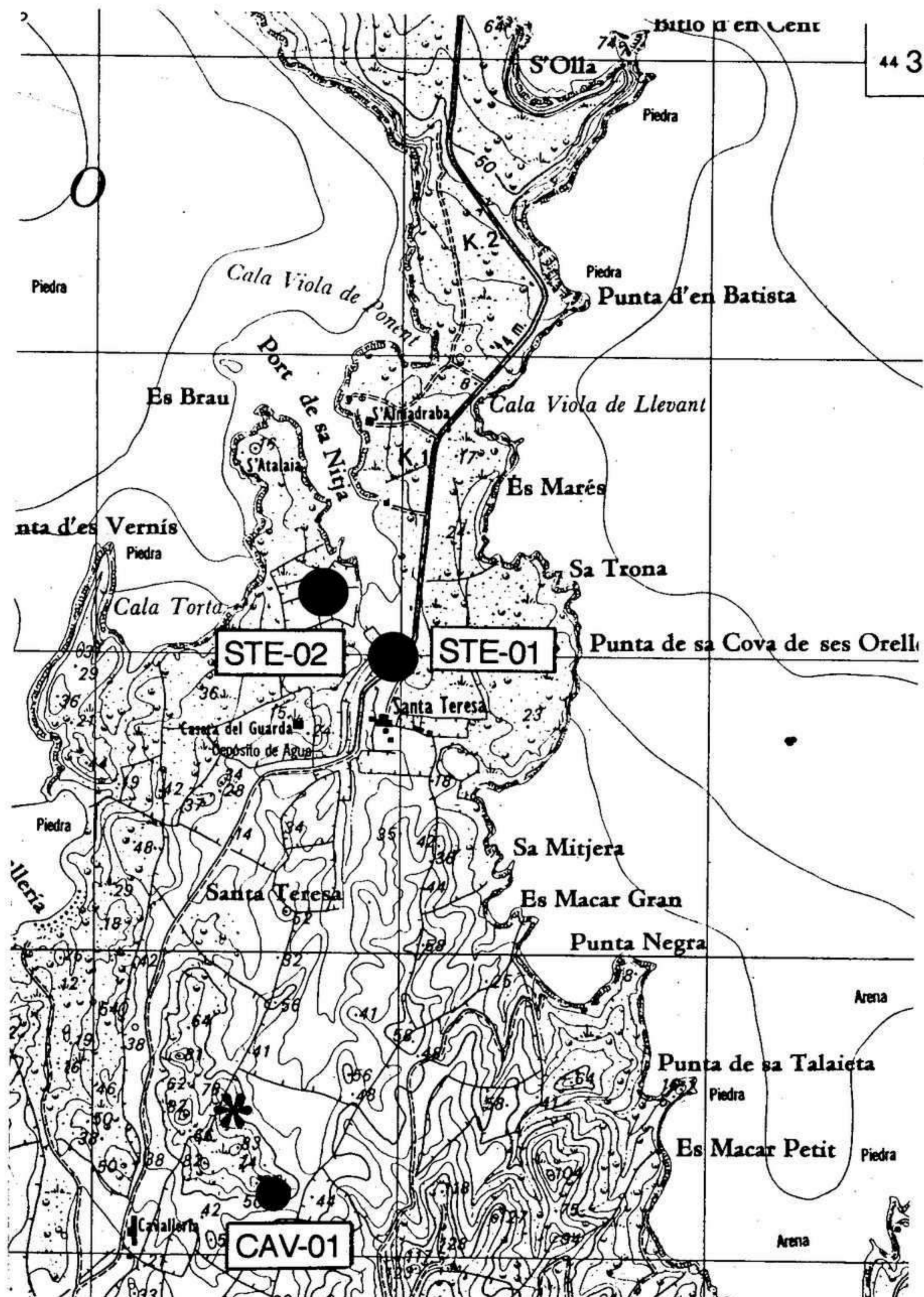

Fig. 1. Localització cartogràfica (mapa militar, 1:25.000) dels jaciments de Sanitja (STE-01, STE-02) i des Pujol Antic de Cavalleria (CAV-01) i de les balmes on es trobà el fragment de taula d'altar (*).

les restes d'una paret seca moderna que tanca la seva entrada, prova de la reutilització de la balma per al bestiar. No hi ha traces de la utilització de la balma amb finalitats de residència o funerària, ni restes de materials susceptibles de ser estudiats amb metodologia arqueològica, encara que hi cap la possibilitat que aquesta avaluació sigui errònia ja que la gran quantitat de fems i altres deixalles que omplen el pis de la cova fan molt difícil assegurar la inexistència de nivells fèrtils des del punt de vista arqueològic (Fig. 1).

DESCRIPCIÓ DE LA PEÇA

Es tracta del cantell d'una possible taula d'altar paleocristiana, realitzat en pedra calissa compacta que segons sembla no pertany als tipus de calisses freqüents als registres geològics de Menorca, sinó més aviat a les calisses mallorquines del tipus de Santanyí. El cantell de la peça està una mica trencat però això no impedeix comprovar l'existència d'una doble motllura, una a cada banda de la vora. El fragment medeix 14,9 centímetres de llargària per 17,3 d'amplària i 3,6 centímetres de gruixa a la part més ampla, que correspon al cantell de la motllura (Fig. 2).

La vora, plana, d'una altura de deu milímetres, es presenta associada a dos grups de motlures perifèriques i curvilínies. El grup superior està integrat per un llistell pla de 22 milímetres d'amplada i delimitat per un petit solc de una motllura composta de tres segments curvilínies: convex, còncav i convex respectivament, l'últim dels quals dona pas a la superfície interna i plana de la *mensa*. El grup interior és doble, format per un cavet i una motllura composta, de tres segments curvilínies: còncav, convex i còncav, respectivament, entre dos filets drets un dels quals enllaça la motllura amb el peu pla de la peça (2) (Fig. 3).

REFERÈNCIA DELS PARAL·LELS MENORQUINS

No és aquesta la primera ara o taula d'altar paleocristiana que es recupera a Menorca. Les troballes precedents estan documentades exclusivament a les basíliques paleocristianes menorquines. De totes elles, només la basílica de Son Bou (Alaior) no ha proporcionat encara aquest tipus de mobiliari litúrgic.

A les excavacions realitzades a la basílica de l'illa del Rei, al port de

(2) Per a les descripcions de les motlures hem utilitzat la terminologia catalana recollida per FULLANA, 1974, i assumida per Mayer (BONNEVILLE, 1980, pp. 91-98).

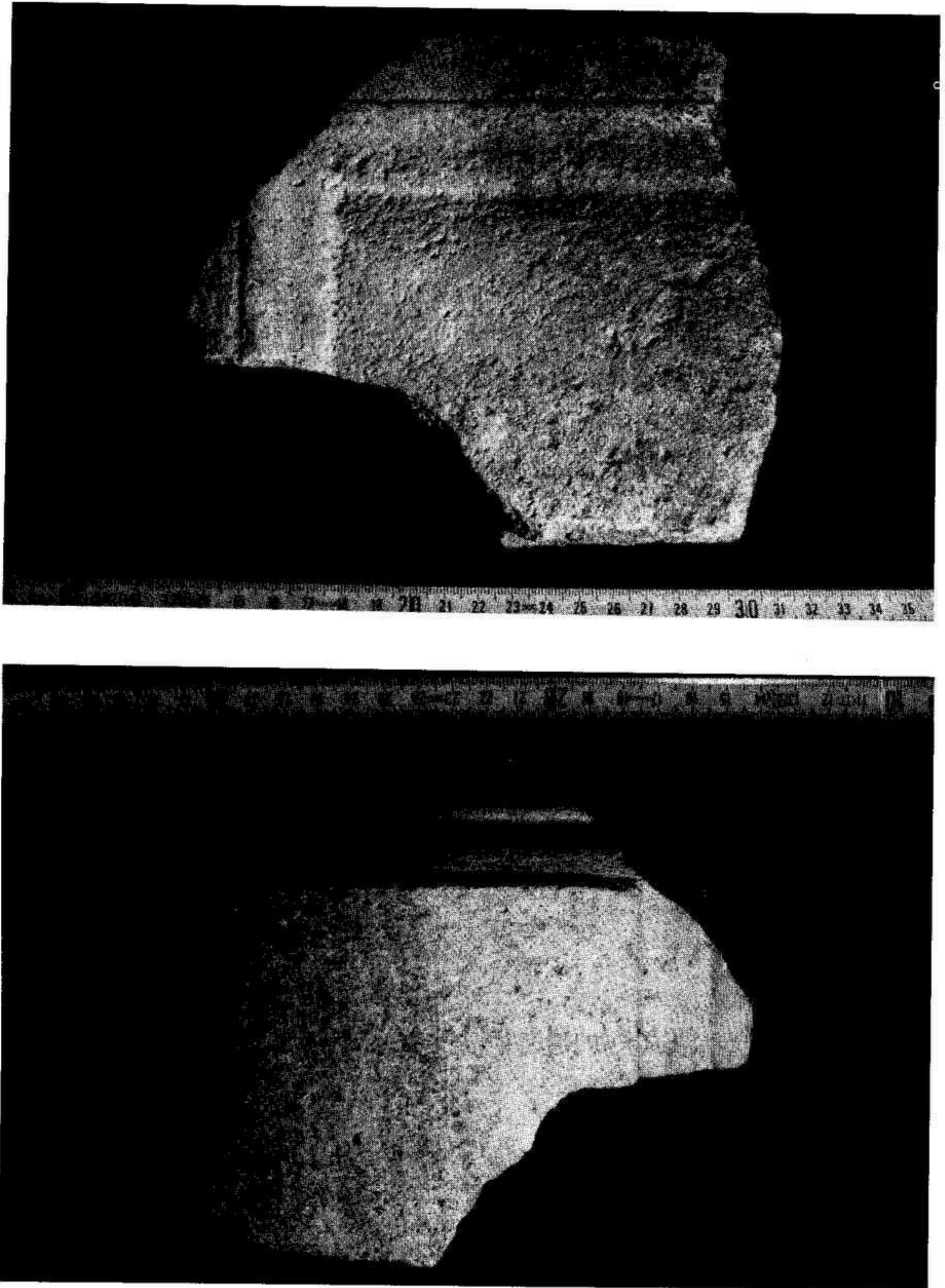

Fig. 2. Cara superior i cara inferior del fragment de *mensa* paleocristiana de Cavalleria (Museu de Menorca). (Foto: Joan C. de Nicolás).

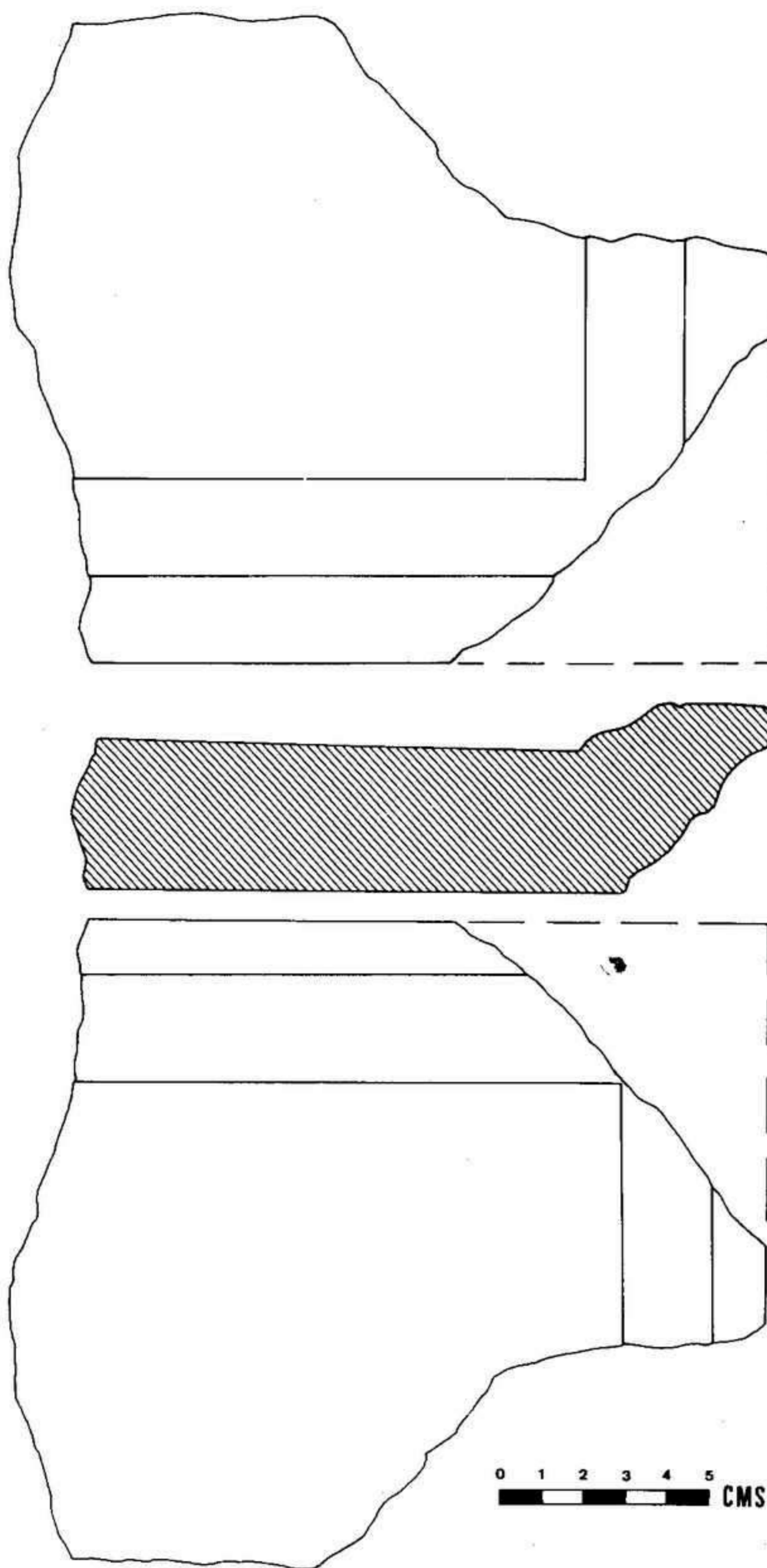

Fig. 3. Cares superior i inferior i secció de la taula d'altar de Cavalleria (Museu de Menorca).
(Dibuix: Joan C. de Nicolás).

Maó, es recuperà un gran fragment de marbre que pertanyia, segons sembla, a una ara (SERRA BELABRE, 1967, p. 33) tot i que aquesta peça que deu estar dipositada al Museu de Menorca encara no ha estat convenientment publicada.

El temple cristià des Fornàs de Torelló (Maó) ha proporcionat, en paraules del doctor Pere de Palol, la peça més completa entre les hispàniques, integrada per una plataforma rectangular de tres blocs de calissa col·locats en el pis del presbiteri, en la qual s'inserien els basaments de cinc columnetes de marbre amb motlures i capitell de tipus corinti. També és localitzà a l'excavació part de la *mensa*, de marbre, amb motllura perifèrica i centre rebaixat, que presentava un forat amb plom, restes del sistema de fixació de la taula amb les columnes, el que permet determinar la posició exacta del fragment i la possible reconstrucció de l'altar (Fig. 4) (PALOL, 1962-2, p. 49, fig. 9; 1967, pp. 184-186, figs. 71 i 72).

Cal esmentar, finalment, els fragments de *mensa*, segurament d'altar procedents d'antigues troballes casuals al lloc on s'amaguen les restes de la probable basílica cristiana que encara s'hauria d'excavar a l'illa d'en Colom (Fig. 5) i els fragments de taula d'altar recuperats a les excavacions del temple paleocristià des Cap des Port de Fornells (Fig. 6) (PALOL, 1983, p. 386, figs., 15 i 16).

CONSIDERACIONS TIPOLÒGIQUES I CRONOLÒGIQUES

A diferència de les altres peces menorquines del gènere que són de marbre, la taula de Cavalleria està feta amb un calissa porosa i compacta d'origen sedimentari, que es presenta tallada amb tota cura i perfecció. Des del punt de vista morfològic la principal diferència es troba en les motlures perimetrals que es presenten per ambdues cares en el fragment de Cavalleria i per una sola cara en les altres taules d'altar menorquines.

La motllura composta de la cara superior és en la peça de Cavalleria molt semblant a les des Fornàs de Torelló i de l'illa d'en Colom i en aquesta, concretament, la vora es presenta amb un bisell o xamfrà que en el cas que ara tractam ha estat substituït per una doble motllura. Una mica diferent, pel traçat curvilini de la motllura és la taula d'altar des Cap des Port de Fornells. En qualsevol cas, aquestes petites diferències tipològiques no permeten una classificació diversificada tant pel que respecta a la cronologia com als possibles obradors de procedència.

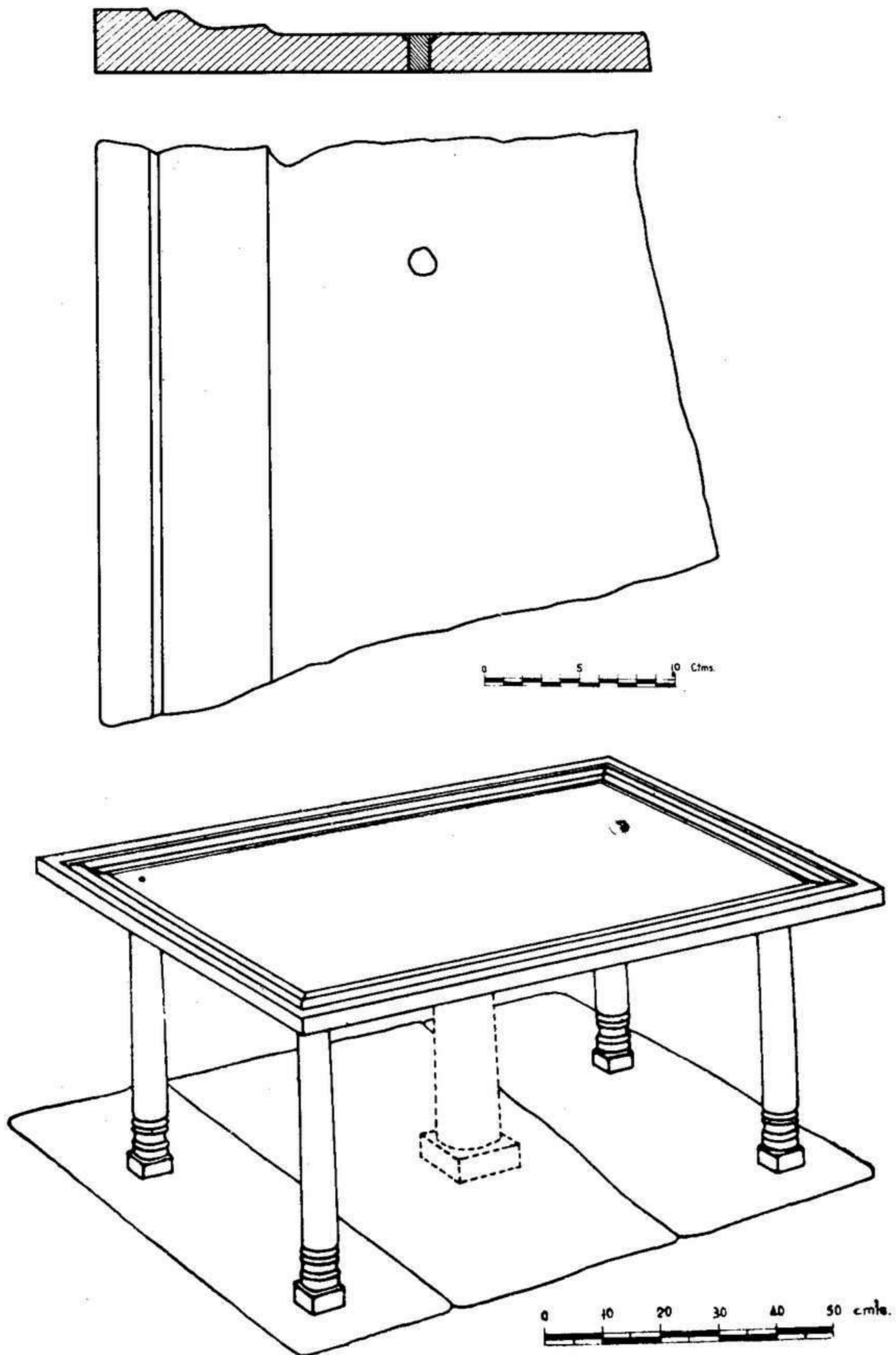

Fig. 4. Fragment de la taula i reconstrucció de l'altar de la basílica paleocristiana des l'ornàs de Torelló (PALOL, 1967, figs., 71 i 72).

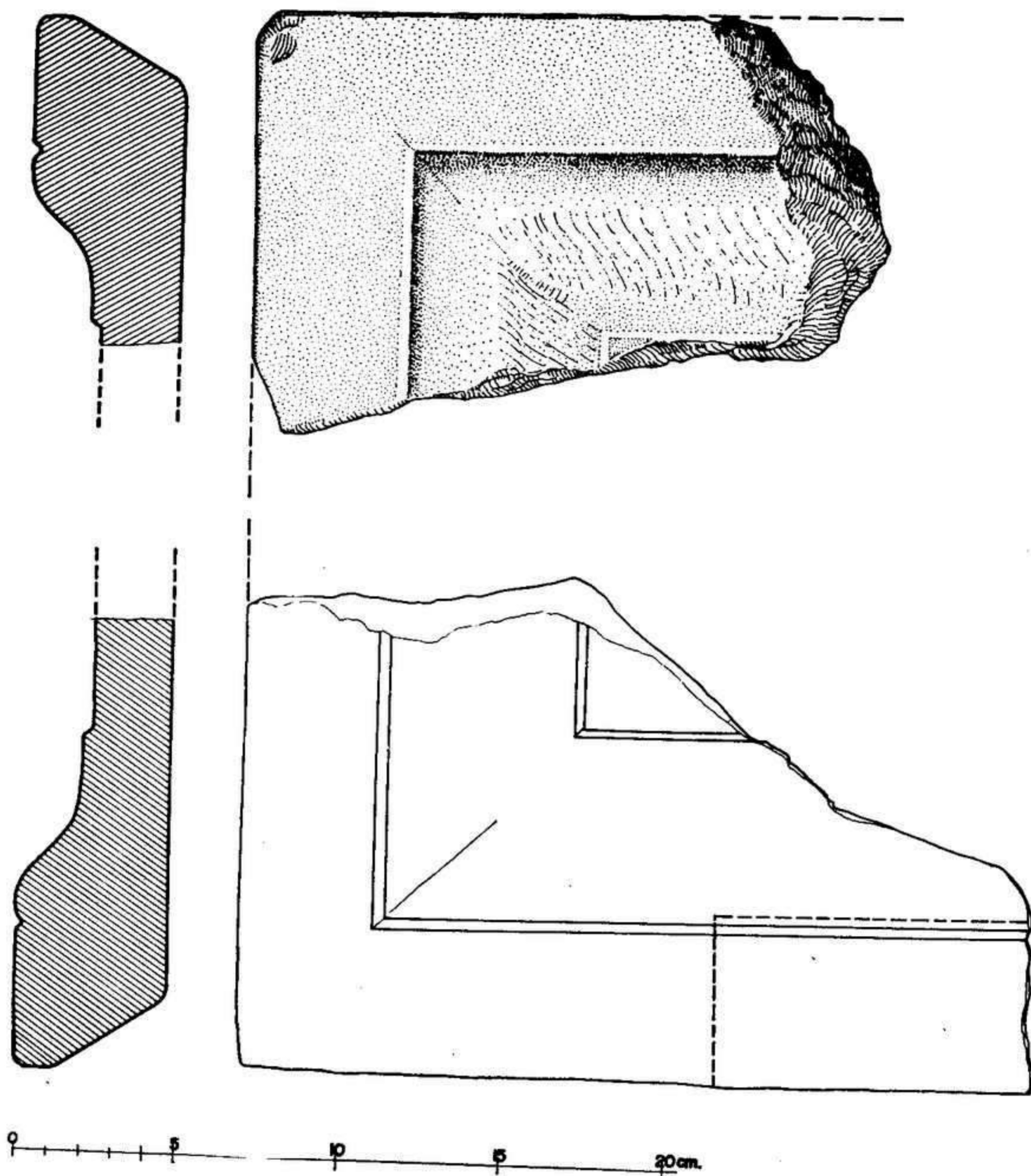

Fig. 5. Fragments de la taula de marbre del temple de l'illa d'en Colom (Col·lecció Pons i Soler i col·lecció Roca) (PALOL, 1983, p. 392).

El grup de *mensae* paleocristianes localitzat fins ara a Menorca pertany a un sol tipus dels tres que ha pogut documentar a les terres hispàniques el doctor Pere de Palol, el tipus d'altars paleocristians fixats sobre columnes que és el més corrent i el que presenta una més ampla difusió a tota la Mediterrània cristiana, des d'Orient fins a Occident (PALOL, 1962-1 I 1967, pp. 184-185). Peces molt semblants a les menorquines són les procedents de les basíliques de Roses i d'Empúries, juntament amb altres exemples de la Tarraconesa (PALOL, 1957-1958 i 1967, pp. 185-187, làms. XXIII i XXIV).

Pel que fa a la cronologia cal dir que el tipus d'altars paleocristians amb columnes té una llarga perduració fins als temps hispano-visigòtics, tot i que en el context en què es troben els exemplars menorquins cal situar-los d'ençà el segle Vè. més probablement entre els segles VIè. i VIIè.

UNA HIPÒTESI: L'ALTAR DE LA MÉS QUE PROBABLE BASÍLICA PALEOCRISTIANA DE SANITJA

La recuperació de la peça que ens ocupa en un lloc inversemblant però proper a dos jaciments arqueològics certament importants, com són es Pujol Antic de Cavalleria i l'assentament del port de Sanitja ens fa pensar que la taula d'altar, probablement, estava ubicada orginàriament en un dels dos jaciments esmentats i que per causes que desconeixen fou traslladada a una certa distància en una època molt posterior a la destrucció de l'altar i de la probable basílica on aquest estava instal·lat. Veiem ara les dues possibilitats esmentades:

El jaciment des Pujol Antic (CAV-01) és un assentament talaiòtic molt degradat, situat dalt un turó de 86 metres per sobre del nivell de la mar. Al punt més alt del turó es localitza un estrany monument gairebé enrunat que ha estat considerat un santuari amb taula tot i que com a tal presenta unes característiques ben singulars. Al coster de migjorn del turó s'observen alguns fonaments de construccions, possiblement d'època romana, i molts fragments de ceràmica púnico-ebusitana dels segles III-I a.C., ceràmica ibèrica pintada (CONDE, NICOLÁS, en premsa), ceràmica campaniana, àmfores romanes d'època republicana i alt-imperials i, en escasses proporcions, fragments de ceràmiques fines del baix imperi. Cap la possibilitat que hi hagués un temple cristià a la zona tot i que és poc probable. El fragment de taula d'altar es localitzà tot just a cinc-cents metres, en línia recta, des Pujol Antic.

L'assentament del port de Sanitja té més possibilitats, com veurem, de relació amb la *mensa*. Es localitza vora la mar, a dos quilòmetres en línia recta, vers el nord, des Pujol Antic de Cavalleria i a poc menys de quilòmetre i mig de la balma on es trobà el fragment de taula d'altar.

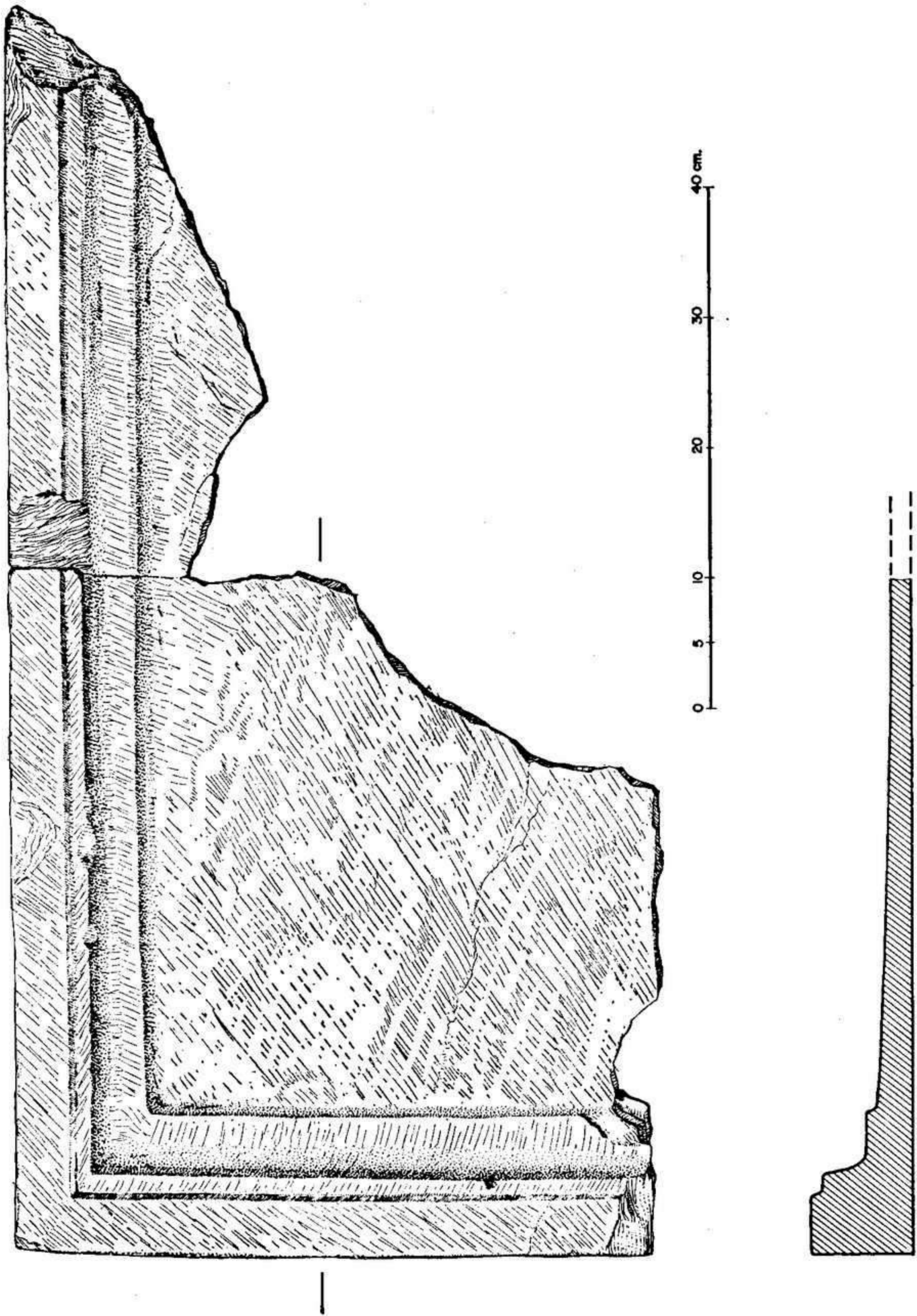

Fig. 6. Fragments de la taula d'altar en marbre de la basílica des Cap des Port de Fornells (Museu de Menorca) (PALOL, 1983, p. 389).

A Sanitja hi ha dues zones arqueològiques ben definides, la més antiga (STE-01) situada vora el cul-de-sac del port, on es localitzen restes d'estructures talaiòtiques i ceràmiques superficials d'època republicana, i la que sembla més recent (STE-02), ubicada als petits turons de la vorera de ponent del port, on són molts freqüents les ceràmiques superficials de l'alt imperi i, sobretot, les del baix imperi. Les excavacions realitzades en aquesta zona han posat al descobert estructures arquitectòniques amb funcionalitat industrial i de magatzem, datades entre els segles IV-VI d.C. i, a poca distància, una necròpolis amb nombroses tombes cobertes amb *signinum* inserides en estructures arquitectòniques que, juntament amb la troballa a una zona propera d'un fragment de marbre circular, possible moble de funcionalitat litúrgica, han fet pensar als excavadors en la presència d'una basílica cristiana en lloc proper al que s'ha excavat (RITA, LATORRE, ORFILA, 1988, p. 48). Pensam que la necròpolis parcialment excavada cal relacionar-la directament amb un temple cristià de finals del segle VIè. o VIIè., tal com es posà de manifest en la visita i en la discussió efectuada al jaciment per Theodor Hauschild, de l'Institut Arqueològic Alemany de Madrid, especialista en arquitectura paleocristiana i excavador del mausoleu de Centcelles, de Tarragona, amb motiu de la celebració a Maó del primer curs *Joan Ramis i Ramis* organitzat per *Trobades científiques de la Mediterrània* i dirigit pel professor Pere de Palol, el mes de novembre de 1984.

Si deixam de banda la possibilitat poc probable que la *mensa* hagi estat transportada fins al lloc on es localitzà des d'un altre jaciment encara més allunyat en el qual s'ubicaria una hipotètica basílica cristiana i, després d'haver esmentat les possibilitats més versemblants, pensam que el fragment de taula d'altar fou traslladat des del jaciment de Sanitja, per causes que probablement mai coneixerem i en data més aviat recent, al lloc de Cavalleria on es produí la troballa. Ens atrevim a suggerir que fou aquest fragment de taula d'altar, fet en pedra calissa, el que ocupà en el seu moment el presbiteri de la probable basílica paleocristiana de Sanitja tot just començada a excavar el 1984 sense que poguem comptar a hores d'ara, després de vuit anys, amb una informació suficient sobre el resultat d'aquestes investigacions i sense que es vegin perspectives a curt termini per a la continuïtat d'aquestes excavacions que haurien de poder confirmar l'existència del suposat temple cristià.

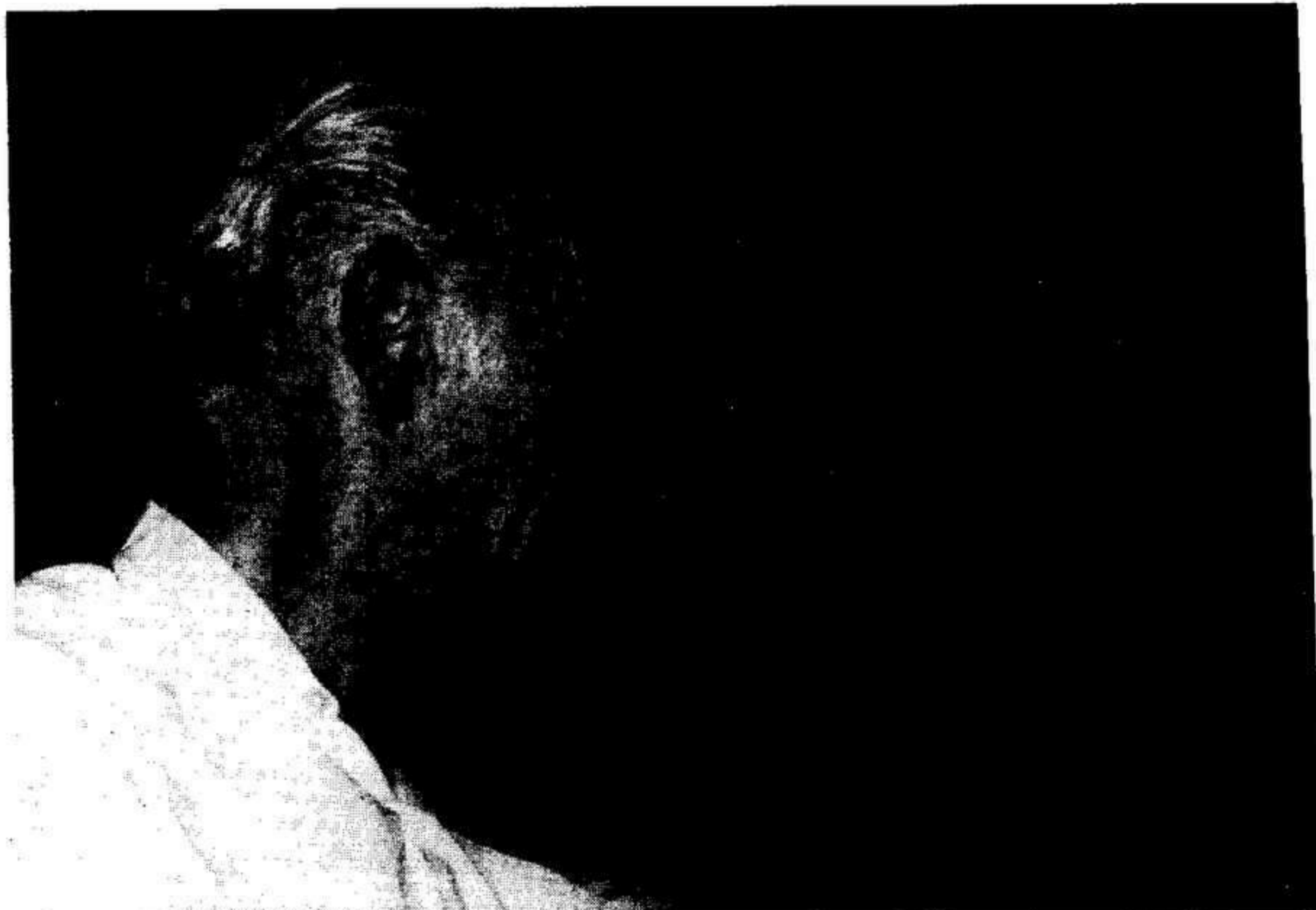
BIBLIOGRAFIA

- BONNEVILLE, J.N. (1980). «Le monument épigraphique et ses moulurations». *Faventia* 2/2. Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona, pp. 75-98.
- CONDE, M.J.; NICOLÁS, Joan C. de (En premsa). *Ceràmica ibèrica pintada a les Illes Balears*.
- FULLANA, Miquel (1974). *Diccionari de l'art i dels oficis de la construcció*. (Els treballs i els dies, 11). Editorial Moll. Palma de Mallorca.
- GUAL, J.M.; NICOLÁS, J.C. de (1991) «Proposta de codificació dels jaciments arqueològics de Menorca». *Meloussa*, 2. Institut Menorquí d'Estudis. Maó, pp. 197-208.
- PALOL SALELLAS, Pere de (1957-1958). «Las mesas de altar paleocristianas en la Tarraconense». *Ampúrias*, 19-20. Barcelona, pp. 81 i ss.
- PALOL SALELLAS, Pere de (1962-1). «Altares hispánicos del siglo V al VIII. Observaciones cronológicas». *Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters*. Colonia, pp. 100 i ss.
- PALOL SALELLAS, Pere de (1962-2). «Basílicas paleocristianas en la isla de Menorca, Baleares». *Variae formae veritas una. Kunsthistorische studien festschrift Friedrich Gerke*. Holle Verlag. Baden-Baden. pp. 39-53.
- PALOL SALELLAS, Pere de (1967). *Arqueología cristiana de la España romana. Siglos IV-VI*. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Enrique Flórez. Madrid-Valladolid, pp. 183-196.

- PALOL SALELLAS, Pere de (1983). «La basílica des Cap des Port de Fornells. Menorca». *II Reunió d'Arqueologia Cristiana hispànica. Montserrat, 1978*. Barcelona. pp. 354-404.
- RITA, M. Cristina; LA TORRE, José L.; ORFILA, Juan A. (1988). «Las excavaciones arqueológicas en el yacimiento de Sanitja (Menorca) hasta 1984». *Les illes Balears en temps cristians fins als àrabs*. Institut Menorquí d'Estudis. Maó. pp. 41-49.
- SERRA BELABRE, Maria Luisa (1967). «La basílica cristiana de la Isla del Rey (Mahón)». *Actas de la Primera reunión nacional de arqueología paleocristiana*. Vitoria, pp. 27-42.

RESSENYA CULTURAL

IN MEMORIAM JOSEP CARDONA MERCADAL

Josep Cardona Mercadal fue una relevante personalidad musical menorquina, que logró, al mismo tiempo, una envidiable simbiosis de la misma, enraizada en su ser, con su entusiasmo por las Ciencias Naturales. Esta doble dimensión ensamblada admirablemente en su persona define la trayectoria de sus 84 años, vividos con envidiable intensidad. Unos pocos días antes de su muerte, acaecida el 19 de abril, compartió todavía con sus hijos y nietos el «hacer música».

En su persona se combinaron tan perfectamente la enseñanza de las Ciencias Naturales y la interpretación de una u otra, desde su cátedra del instituto maonés, en función docente hasta los 70 años, y desde la dirección de la orquesta del Grupo Filarmónico, cuya «alma» fue durante las últimas décadas.

El Ateneo le dedicó el día 1 de junio un acto de homenaje, emotivo y significativo, en el que se resaltaron algunas de las características más sobresalientes.

Su vivencia de la música, experimentada desde la infancia en el seno de su hogar, fomentada especialmente por su madre, doña María Mercadal de Aguinaga, famosa soprano maonesa, fue entusiasta, contagiosa y fecunda. Familiarizado con la literatura musical en su más amplia gama de estilos y autores, analizó, dirigió e interpretó centenares de partituras, ofreciendo la primicia de muchas en Menorca.

Con tesón, realmente inimaginable —como subrayó Deseado Mercadal en el acto de homenaje— creó y mantuvo una orquesta local, empeño en el que fraca-

saron anteriorment altres molts menorquines. Estimulà i promocionà a joves instrumentistes, associant-los tempranament a les orquestes del Grup Filarmònic: la de Càmera i la sinfònica. Esta faceta la comentà Marlén Coll en el mencionat acte de homenatge, recordant que a ella mateixa la introduí en la música de càmera, proporcionant-li l'oportunitat de interpretar-la.

Su notable personalitat aportà innovacions, en la concepció de los programes i en la direcció de los concerts, i en la ensenyanza de las Ciencias Naturales. Discutidas algunas veces, fue-

ron, sin embargo, elogiadas y valoradas positivamente, otras muchas.

Supo transmitir su entusiasmo vital por la música a hijos y nietos, —los mejores testimonios de su eficaz y acertada fecundidad artística, que se continúa en el Grupo Filarmónico—, y logró introducir en el Instituto de Bachillerato de Maó, el interés por la misma.

Josep Cardona Mercadal fue un destacadísimo músico de su época, que, habiendo heredado de don Jaime Albertí la responsabilidad del Grupo Filarmónico, logró, no sólo mantenerlo activo, sino también, acrecentar su proyección. VICENTE MACIÁN.

CENT ANYS DE PREMSA PERIÒDICA MENORQUINA

Des del dia 23 d'abril passat, festa del llibre, i fins al 7 de maig, es presentà a la Biblioteca Pública de Maó l'exposició *100 anys de premsa periòdica a Menorca, 1811-1911*, organitzada per la Biblioteca Pública i duita a terme amb la col·laboració de diferents institucions.

L'IME es va encarregar, entre altres coses, de l'edició del catàleg i de l'organització de les dues conferències que, impartides per especialistes en història de la premsa, van servir com a presentació.

La mostra, la componien els 74 títols de diaris i revistes compresos dins d'aquests anys que es conserven a l'Hermeroteca de la Secció Menorquina en la Biblioteca de Maó, de manera que el catàleg que es va editar, una vegada passa-

da l'exposició, es pot utilitzar també com a catàleg dels fons hemerogràfics d'aquest centre.

Les conferències foren realitzades pel professor Josep Lluís Gómez Mompart, de la Facultat de Ciències de la Informació de la Universitat de Barcelona, qui va parlar de les tendències actuals que se segueixen en la historiografia de la premsa, i pel catedràtic Germà Coll Mesquida, especialista en Història de la Premsa a Menorca, que va centrar la seva dissertació en la premsa menorquina del sexenni revolucionari.

La projecció del vídeo produït per RTVE *Orígenes del periodismo español* va acompanyar les visites de grups escolars que van acudir per veure la mostra.

Aquests actes tingueren dos objec-

tius bàsics: per una banda, divulgar entre la població escolar i altres sectors l'existència d'aquests fons testimonis de la realitat que van viure els nostres avantpassats; per l'altra, donar a conèixer als investigadors les col·leccions hemerogràfiques que tenen al seu abast.

Confiam que l'IME continuï amb la promoció d'actes que, com aquests, s'encaminin a la divulgació i el coneixement del nostre patrimoni documental i esperam que molt prest ens en pugui oferir d'altres dins aquesta direcció. JUAN FRANCISCO SÁNCHEZ NISTAL.

PRESENTACIÓ DE «NO CREGUI EL QUE DIUEN DE MI» A BARCELONA (*)

No creguin que el nom de l'autor d'aquesta obra, que avui pren certificat de naixement, correspon a un baríton ciutadellenc, atacat de dèries literàries en el camí de la Scala al Metropolitan.

No creguin que l'autor és un fabricant de sabates o el quasi-pseudònim d'un polític menorquí preparant el seu retorn a una plàcida vida civil.

No creguin, sobretot, que JOAN PONS és el prototipus del menorquí atacat del virus, tòpic i típic, d'una illa ferida històricament de lletra il·lustrada.

Aquest Joan Pons, que s'atreveix a posar nom tan comú a la portada del llibre, és un escriptor. Només un escriptor. No cauré en el parany de traïr el que acabo de dir, explicant la seva vida, tot i que, essent del mateix llinatge, això enaltiria el nostre comú sentiment tribal. La vida, però, d'un escriptor és la seva obra, la feina quotidiana de somiar, mastegar i digerir una llengua, fins a fer-ne carn pròpia. Només llavors l'escriptor pot dir la primera paraula, perquè el llenguatge viu en ell i viu d'ell. En Joan Pons no va començar, com és costum,

somiant el món de l'Acadèmia o la lluentor de les Arts Liberals, per festejar, des del seu prestigi, les virtuts socials de la Literatura. Ell va començar a la pedrera on s'escapcen els cantons de les lletres, com a manobre del llenguatge, allà on s'aprèn l'ofici d'aixecar, a poc a poc, la casa comuna de la paraula. I convençut ja de la familiaritat de les eines, va atrevir-se a deixar l'aixopluc illenc, per l'aventura d'arribar a tenir la seva cambra a la vella casa materna de la nostra llengua.

Avui en tenim a les mans, més que els fonaments, ja fa temps sedimentats, les primeres parets d'un edifici, que esdevindrà, potser, palau, però difícilment lloc de repòs, perquè per a qui ha fet de la paraula ofici, mai no arriba la darrera pedra i sempre hi queda una motllura a dissenyar i un envà per afegir. Perquè a la casa de la paraula sempre cal obrir espais per als que somien l'aventura.

Tal vegada hauréu llegit que aquest llibre és un conjunt de narracions curtes. No ho creieu. En aquest conjunt d'històries, només hi ha una història. Aquella

que les àvies conten cada nit a la vora del braser, els hiverns, i aquella, sempre la mateixa i sempre diferent, que continua a la serena de l'estiu. Aquella que la memòria va poant, que s'engresca en el detall i es repenja en l'evocació feta present en el diàleg, que confon, tal vegada, deliberadament les dades, però es traeix en els lapsus, suggerint que tota història és sempre la nostra història, que darrera la vida d'una comunitat, sobretot d'una petita comunitat, no hi ha mai veritats o falsedats, sino històries, narracions del que passa, del que ha passat, és a dir, del que en l'aparent intranscendència de l'anècdota hi ha de permanent en el soterrani col·lectiu d'un poble. No tinc temps, ni és el moment, de mostrar-vos la sorprenent i suggestiva síntesi, que la mitja dotzena de personatges centrals que es passegen per les històries d'en Joan Pons signifiquen per a qui vulgui conèixer el substrat mental i antropològic del seu poble. No sé si, conscient o no, el llenguatge d'aquestes breus però enllaçades narracions opera com a joc de guaitar i amagar. Joc d'engany i d'enginy, on l'estructura bàsica de la llengua comuna, «estàndard» en diuen alguns, deixa fugir tot un munt d'expressions locals, que van dibuixant un rastre d'inconscient mal reprimit. Voluntàriament

mal reprimit, és clar, com les històries de les àvies i de les velles xafarderes, que no arriben mai a amagar allò que tothom sap, però que es conta com a secret o com a història certa dels altres. No em sembla poc mèrit atrevir-se a començar per les pròpies arrels més profundes, que van molt més enllà de l'encara curta biografia de l'autor i del que, en nom de l'exercici literari, podria reclamar la seva memòria personal.

És possible que, en el fons, tot escriptor sigui un gran xafarder, i en aquest cas l'autor ha de prendre la precaució d'advertir el lector, des del mateix títol, que no hem de creure el que diuen d'ell, per si a la plaça o al casino la gent comenta que en Joan s'ha atrevit a contar el que tothom sap i no es pot dir.

Nosaltres, però, sí que creurem el que altres diran: ha arribat un jove que té d'ofici *escriure*. Barcelona, 27 de maig de 1991. JAUME MASCARÓ PONS.

(*) Presentació del llibre de JOAN PONS, *No cregui el que diuen de mi*, (Ed. Columna, Barcelona 1991), feta a la llibreria ONA, Barcelona, el 29 de maig de 1991.

«NO CREGUI EL QUE DIUEN DE MI» DE JOAN PONS

Que un autor publiqui la seva primera obra és ja un fet important; si, a més, aquest és menorquí i ho fa a una editorial tan prestigiosa com és *Columna Edicions* de Barcelona, podem dir que la cosa va augmentant d'interès. Per tot

això, la lectura de la primera obra de l'escriptor ferrierenc Joan Pons se'ns feia molt atractiva i, ara ho podem afegir, en absolut decebedora.

L'obra està formada per dotze narracions breus que, en conjunt, ens donen

una visió molt personal del poble natal de l'autor, Ferreries, mai al·ludit de forma directa sinó per mitjà d'indicis (com pot ser la referència a les festes patronals que se celebren el mes d'agost) i, sobretot, descobert davall les descripcions de paisatges com el de Cala Galdana.

La lectura d'aquests contes no pot fer-se de forma aïllada ja que uns personatges comuns estableixen entre ells un lligam invisible però efectiu. De fet, el conte que obre el recull -«L'enigma de les pedres»-, tot i ser el més independent, encara que hi ha qualche personatge que retrobarem més tard, podria donar la clau del que serà el llibre: les coses no han de ser necessàriament el que semblen o el que un voldria que fossin.

El segon conte -«Una terra boja»- introduirà la majoria de personatges que anirem trobant al llarg del llibre. El retorn de Jaume Corbató al seu poble permet a l'autor, a través dels records del personatge, insinuar una sèrie d'històries que més tard veurem completades als altres contes. Un exemple clar seria el de l'epidèmia de grip que ens és insinuat i que serà reprès en un conte posterior on servirà de pretext perquè el protagonista recordi la seva relació amorosa amb Virgínia López. Podem veure, així, com el temps serà un tema clau del recull ja que, a més de ser una història posada en boca de diversos personatges, aquesta no segueix, lògicament, un fil cronològic i no serà fins al final que el lector la copsarà en la seva globalitat.

El darrer conte del recull, «No cregui el que diuen de mi», s'inicia també amb un retorn al poble; ara, el d'Antoni Corrons que, com en Jaume Corbató, vol

NO CREGUI EL QUE DIUEN DE MI

Joan Pons

COLUMNA

acabar amb el seu passat. Així, ens parlaran de trossos de vida que recorden i que no sempre accepten i que els portaran a l'aniquilació. Aquesta darrera narració, i amb ella tot el recull, acaba, simptomàticament amb el foc i l'huracà; és a dir, amb la destrucció.

A *No cregui el que diuen de mi*, Joan Pons juga, al nostre parer, amb dos temes molt importants: la complexitat dels fets, que fa que la realitat es convertesqui en una cosa enganyosa, i el temps o, si volen, el record. Els amors entre la partera i el «jutge», per exemple, ens són narrats pels dos protagonistes de forma independent: ella els descriu amb termes com «fàstic» i «aprensió»; l'home, en canvi, diu que a la noia «semblava que l'acabava de davallar del cel». És evident, doncs, que tot això crearà una atmosfera plena de conflictes i d'històries tèrboles que rosegaran els personatges.

Ens trobam, així, davant una primera obra literària que deixa entreveure un autor madur del qual, sens dubte, haurèm de tornar a parlar. MAITE SALORD RIPOLL.

PETITA HISTÒRIA DE L'ENCICLOPÈDIA DE MENORCA AMB MOTIU DE LA PRESENTACIÓ DEL TOM D'ECONOMIA

Gairebé han passat dotze anys des del dia en què va sortir el primer fascicle —era per Sant Joan de l'any 1979— i dos més des de la realització de les primeres reunions destinades a engegar aquest projecte.

La idea primitiva era fer una enciclopèdia escolar, però diverses vicissituds varen fer derivar el projecte fins arribar a prendre la seva forma actual.

Com era de preveure, els entrebancs, de tipus econòmic majoritàriament, no es feren esperar i així fou necessari capitalitzar el projecte mitjançant préstecs personals demanats i avalats per membres d'Obra Cultural, autors dels fascicles i amics simpatitzants amb la idea. Aquests préstecs, que arribaren fins als tres milions, permeteren posar en marxa la publicació de l'*Enciclopèdia* i d'aquesta manera s'apuntaren els primers subscriptors, gairebé cinc-cents en poc més de dos mesos, que estalonaren d'una manera important l'obra de l'*Enciclopèdia*, no tan sols amb la injecció material que representaven les seves aportacions econòmiques, sinó també pel recolzament moral que suposava per part de la comunitat menorquina.

Amb la sortida al carrer dels primers fascicles, concreció del que fins aquell moment no havia estat res més que una idea, aparegueren també els primers ajuts per part d'institucions i entitats. El Consell Insular, la Fundació del Congrés de Cultura Catalana, la Caixa i

el Dr. Fernando Rubió, quan encara no existia la Fundació Rubió Tudurí-Andrómaco, foren els primers a estalonar econòmicament l'obra. D'aquesta manera subscriptors i *sponsors*, com es diu avui en dia, permeteren la continuació de l'aventura cultural, que tingué una primera culminació amb la sortida del tom de *Geografia Física* el novembre de 1981.

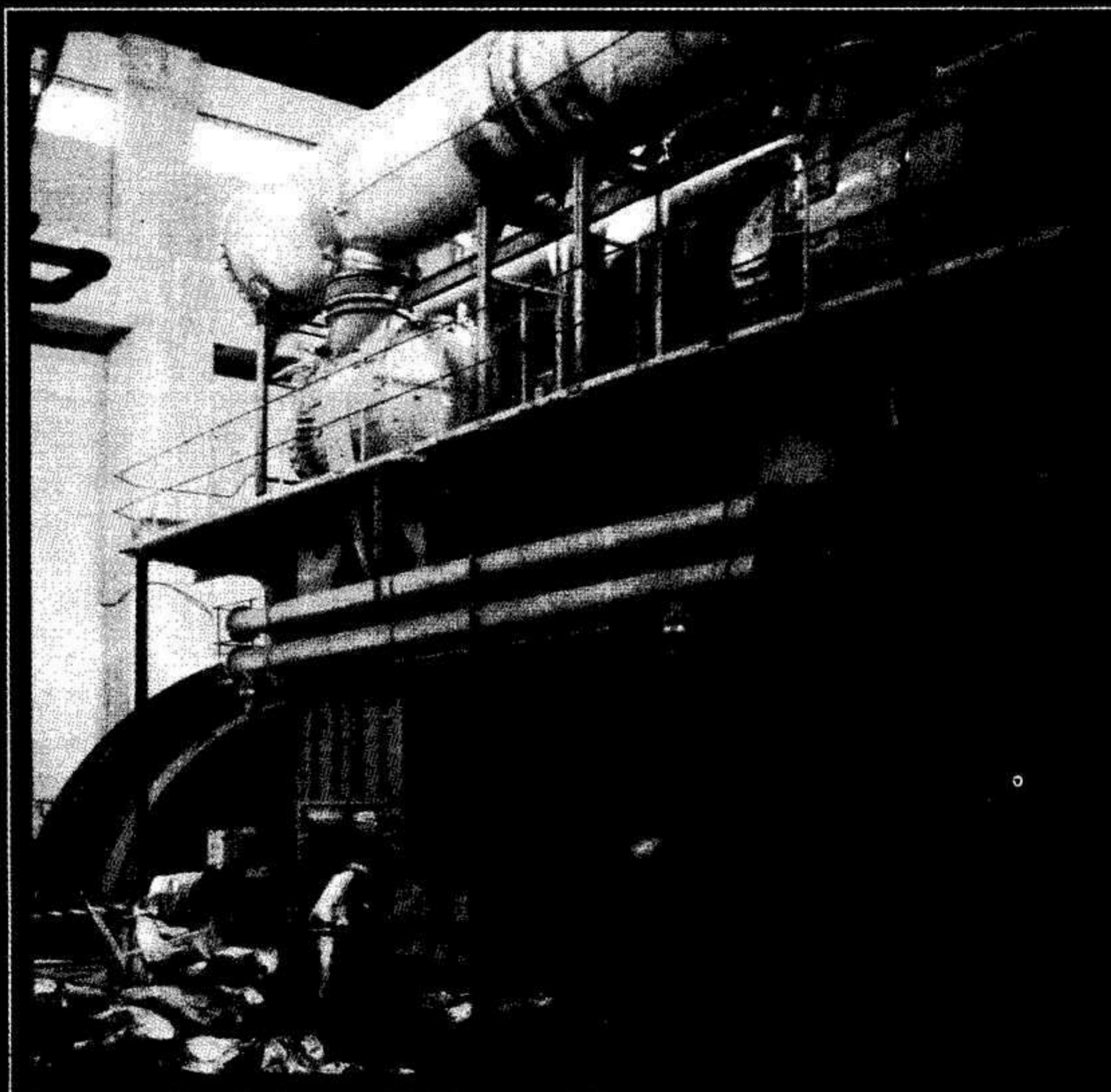
De llavors ençà ha plogut molt. S'han publicat una cinquantena de fascicles de quasi tots els temes que han de conformar l'*Enciclopèdia*. D'aquests, a més dels de *Geografia Física* ja esmentats, s'han arreplegat els de botànica per donar lloc al tom del *Món Vegetal*. El tercer a sortir, i nombre dotze de la col·lecció, és el d'*Economia* el qual, a diferència dels anteriors, s'ha fet directament sense passar per la modalitat dels fascicles.

L'*Enciclopèdia de Menorca* ha tingut bastant de ressò, no només illenc, sinó també nacional i internacional. S'ha donat a conèixer a Barcelona, Girona, Palma i Perpinyà, entre d'altres llocs. Ha estat premiada amb diversos guardons i ha arribat a molts estudiosos d'universitats properes i no tan properes (recentment s'han enviat diverses col·leccions de fascicles d'invertebrats artròpodes a una universitat dels Països Baixos).

Amb l'aparició del tom d'*Economia* es podria deixar enrera una etapa de escassetat econòmica que, gràcies a institucions i entitats privades, i també als

*ENCICLOPÈDIA
DE
MENORCA*

Tom Dotzè / ECONOMIA

*obra cultural
de MENORCA*

subscriptors i compradors, s'ha pogut superar fins ara amb l'esperança que pugui arribar el dia en què l'afluència de vendes serà suficient per tal que aquesta obra, dirigida a un indret tant petit i realitzada per una entitat sense ànim de lucre, dinamitzi el seu ritme de publicació fins assolir la fita raonable d'un tom anual.

El tom d'*Economia*, com diuen els autors al seu pròleg, és el resultat de més d'un any de feina per part de l'equip que ha preparat la seva edició. Un temps que ha estat necessari per maquetar cada pàgina, procurant adequar en cada cas el text, la informació tabulada i les il·lustracions, en la mesura del possible. Un temps que s'ha emprat també a seleccionar els temes fotogràfics que semblaven més adequats per il·lustrar els conceptes que apareixen a les pàgines del text, els quals, una volta escollits, s'havien de plasmar en una sèrie de fotos concretes, algunes vegades trobades als nostres arxius i d'altres fetes expressament. També ha costat molts dies de feina confeccionar els diversos índexs que apareixen al final d'aquest tom, elements imprescindibles per a la seva utilització, que han hagut de ser revisats una i una altra vegada per treure'n conceptes superflus, per unificar-ne d'altres i per assegurar que cap informació d'interès no quedava fora.

No menys complexa ha estat la feina realitzada a la impremta que, amb gran paciència, ha hagut de modificar textos ja picats, per mor que, a mesura que passava el temps, semblava interessant d'anar-hi afegint noves dades que el desenvolupament de la realitat econòmica quotidiana feia arribar als autors, o calia introduir canvis per unificar la pre-

sentació de les dades a cadascun dels capítols. També ha hagut de patir canvis en el muntatge de les pàgines, quan aquest semblava definitiu i llest per entrar en màquines, amb motiu de l'aparició de noves fotografies no previstes, però d'interès indubtable, o bé de nous quadres estadístics. Aquests canvis obligaven, tant el responsable de maquetació com la impremta, a efectuar tot tipus d'equilibris per afegir el nou material provocant una distorsió mínima en el conjunt ja planificat.

Tota aquesta feina, destinada a materialitzar en unes pàgines impreses uns textos escrits, havia estat precedida, com és evident, per un esforç previ i molt important per part dels autors d'aquests textos. Si la feina de confecció d'aquest tom ha durat més d'un any, la feina dels autors per elaborar els textos ha durat molt més. I no em referesc tan sols a l'esforç de plasmar els seus coneixements sobre l'economia de la nostra illa en unes pàgines escrites, sinó sobretot a l'esforç realitzat per adquirir aquests coneixements.

La dedicació professional d'una part dels autors no es desenvolupa a Menorca; aquest és especialment el cas dels responsables de la part específicament econòmica del tom, i els seus coneixements de l'illa provenen d'una voluntat desinteressada d'aplicar la seva qualificació professional a esbrinar la realitat de la seva terra. El mateix podem dir dels autors que viuen a Menorca, ja que, encara que la seva feina els tengui en permanent contacte amb la realitat menorquina, aquesta feina no consisteix a elaborar un quadro de situació com el que es troba al volum.

Per aquest motiu s'ha de reconèixer i

agrair l'esforç de tots els autors a seguir l'evolució econòmica, i en alguns casos sociològica, dels sectors en els quals es troben implicats; a estudiar aquesta evolució per intentar de comprendre les seves característiques i, finalment, a realitzar un esforç de síntesi per posar els resultats dels seus treballs, realitzats al marge de les seves obligacions professionals —cal repetir-ho—, a l'abast de tota la comunitat menorquina.

No podem finalitzar aquesta petita història de l'*Enciclopèdia* sense recordar que darrera els autors es troba una munió de col·laboradors, que possibiliten d'alguna manera que el tom surti de la impremta de la manera que els autors i la direcció s'havien proposat en el moment del seu planejament. No podem esmentar noms perquè la llista sortosament és molt llarga, però sí que hem de deixar constància que esteim molt agraïts a totes aquelles persones que han col·laborat en tantes i tantes feines, que han resultat imprescindibles, com són les de corregir proves, confeccionar els apèndixs, fer maquetes, preparar els índexs, etc. També s'han de tenir en compte tots els qui deixaren reproduir fotografies de la seva propietat, textos de llibres publicats, donaren accés a documentació història o deixaren fotografiar instal·lacions industrials o agrícoles per

il·lustrar les pàgines del tom. També s'ha d'agrair al personal de la impremta la seva paciència pels nombrosos canvis que se'ls obligà a introduir, sempre a darrera hora, a la feina ja feta per donar cabuda a les darreres dades que havien arribat a mans dels autors. I finalment s'ha de tenir en compte el suport econòmic donat a aquest tom pel Consell Insular de Menorca, el Govern Balear a través de la Direcció General de Cultura, el Ministeri de Cultura a través de la Direcció General del Llibre i Biblioteques, a l'Ajuntament de Maó a través del Servei Municipal de Cultura, a l'Ajuntament d'Alaior, a la Fundació Rubió i Tudurí-Andrómaco, a la Fundació del Congrés de Cultura Catalana, a la Caixa, a GESA, a l'Institut d'Estudis Baleàrics i a la Industrial Quesera Menorquina.

El donar les gràcies a totes aquestes persones, entitats i institucions, és no tan sols un deure per part dels impulsors de l'*Enciclopèdia*, sinó també un motiu de satisfacció, ja que al fer patent la seva col·laboració es demostra que l'*Enciclopèdia de Menorca* és una obra feta per als menorquins que compta amb el suport entusiasta d'un ampli sector de la societat menorquina, que d'aquesta manera ajuda a mantenir aquest projecte cultural, ambiciós però possible i necessari. J.M. VIDAL HERNÁNDEZ

VIDA CULTURAL DE L'ATENEU

Durant el segon trimestre de l'any (abril-juny), l'Ateneu ha realitzat 28 actes culturals, a més d'haver ofert també una pel·lícula setmanal per part de la seva vocalia del Cine-Club. D'aquest total, setze han estat conferències, tres

presentacions de novetats editorials, tres exposicions de belles arts, un concert de música, dos homenatges pòstums, dos debats d'actualitat i una concentració de jugadors d'escacs.

Com pot observar-se, allò més do-

minant són les conferències. Recordem ara les qüestions tractades i els oradors que en cada cas han ocupat la tribuna. De les setze conferències, nou foren organitzades per l'Ateneu; la resta pertanyen a altres entitats que han rebut acollida a la nostra entitat. Relacionem-les. Les pròpies són les següents:

En Florenci Sastre Portella (4 d'abril) parlà sobre els gremis a Menorca en el segle XVI, i en detallà els aspectes religiosos i assistencials. Els periodistes Jordi Negre Rigol (5 d'abril) i Joan Bosco Marquès Bosch (22 d'abril) tancaren el cicle sobre el cinquantenari del diari «Menorca». El primer féu una dissertació sobre comunicació enfront de la informació; i el segon exposà el paper que acompanya avui el diari «Menorca». El filòsof basc Javier Sábada donà una conferència (26 d'abril) sobre «La ética que viene». Sor Margarita Marquès (5 de juny) donà una xerrada sobre els seus 20 anys de tasca missionera a l'Índia. El professor Joaquim Muns (6 de juny) féu una dissertació sobre l'economia internacional, tot analitzant les primeres repercussions de la Guerra del Golf. L'arqueòleg britànic Leslie V. Grinsell (11 de juny), un admirador de la naveta d'es Tudons, parlà sobre la prehistòria de Menorca. Hi hagué també una conferència esportiva, Aito García Rencses (21 de juny) explicà l'evolució del jugador de bàsquet. Per últim, recordem la conferència d'Agustí Poch, relativa a la fotografia astronòmica (15 de juny).

Quant a les conferències preparades per altres entitats, foren aquestes: Juan José Tamayo (20 d'abril) parlà sobre els 25 anys del Concili Vaticà II; Maximiliano Herráiz García (3 de maig), sobre «El misteri de Déu i de l'home en l'obra

de Sant Joan de la Creu»; Jesús Contreras (11 d'abril), sobre «Història d'un desencontre»; Joan Bosch (27 d'abril), sobre una «Interpretació religiosa boer de la pròpia història»; Fernando Guijarro Arcas (8 de juny), sobre el «Sáhara: la paz de un pueblo en guerra». El professor nordamericà de català a Vanderbilt Philip Rasico dictà una conferència sobre els menorquins de La Florida, sota el títol «El llibre d'or dels menorquins de La Florida».

Tres són les novetats editorials presentades al llarg d'aquest trimestre. El 6 d'abril, el llibre biogràfic sobre la figura del prevere i músic Benet Andreu Pons, original de Miquel Barber Barceló, i la presentació del qual anà a càrrec de Jaume Cots de Riera, prevere. El 23 d'abril, diada del llibre, es presentà el poemari de Bosco Faner Baguer, rector de Ferreries, titulat «Hores d'hàlit». I el 25 d'abril es féu el mateix amb el llibre de relats de Joan Pons Pons «No cregui el que diuen de mi», la dissertació del qual realitzà Josep Portella Coll.

També són tres les exposicions de belles arts. El 12 d'abril Antoni Llobera obrí una mostra de talles i pirogravats. El 3 de maig la vocalia de Filatèlia i Numismàtica inaugurà la seva VIII exposició filatèlica amb segells de tema religiós per tal de commemorar el Vè. centenari de l'ermita de Gràcia de Maó. I el Foto-Club 18x24 exposà una col·lecció de creacions el 18 de maig.

Especial significació tingueren els dos homenajes pòstums, per recordar a dues personalitats molt lligades a la història de l'Ateneu: Joan Victory Manella (12 d'abril) i Josep Cardona Mercadal (1 de juny).

El Grup Filharmònic participà en el tradicional Concert de Pasqua, que en aquesta ocasió s'envoltà de dol per la mort de qui havia estat l'ànima del grup durant molts d'anys, el mestre Cardona.

L'onze de maig es visqué una concentració menorquina de jugadors d'escacs, tot disputant partides ràpides entre equips d'arreu de l'illa.

Per últim, cal esmentar la celebració de dos debats, aprofitant el moment electoral. Primer es féu un debat amb els caps de llista de les eleccions autonòmiques, després, un altre amb els candidats a l'alcaldia de Maó. MIQUEL ÀNGEL LIMÓN i PONS.

ACTIVITATS REALITZADES PER L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS

PUBLICACIONS

L'Institut Menorquí d'Estudis ha publicat durant el segon trimestre de 1991 el catàleg de l'*Exposició Cent anys de premsa periòdica a Menorca 1811-1911*, que inclou tot el material presentat amb les corresponents fitxes bibliogràfiques.

PREMIS

Acta de concessió del *I Premi d'investigació sobre Es Mercadal i Fornells*.

A la vila de Mercadal, essent les 11 hores del dia 26 de juny de 1991, es reuneixen al saló de sessions de l'Ajuntament des Mercadal els senyors: Jaume Dantí, Rafael Aracil i Jaume Mascaró, tots tres de la Universitat de Barcelona; Joan de Nicolás, com a representant de l'Institut Menorquí d'Estudis, i Margarita Borràs, com a representant de l'Ajuntament des Mercadal, amb l'objecte de formar el jurat per a l'atorgament del *Premi d'investigació sobre Mercadal i Fornells* del present any.

Després de la deliberació, el jurat arriba a les següents conclusions:

1. Es manifesta l'alt i sorprenent in-

terès dels quatre treballs presentats, tant pels temes com per la preparació científica dels sol·licitants, cosa que fa difícil d'arribar a un resultat.

2. En una primera consideració es valora que dos dels treballs tenen un abast molt puntual, ja que es refereixen a una matèria molt específica que, sense desmerèixer el seu interès, està en contraposició al criteri de presentar un criteri més ample i d'àmbit més popular. Aquest factor s'ha valorat com a especialment important en aquesta primera edició del premi.

3. En base a les raons exposades i valorant l'interès del projecte «Canvi en les relacions de producció i evolució del control social al terme des Mercadal i Castell de Santa Àgueda (1600-1837)», per a un coneixement específic de l'entitat històrica des Mercadal i pel fet de proporcionar una visió més de conjunt d'un període important d'aquesta història, que pot ben servir de fonament a futures investigacions, el jurat decideix de concedir el *I Premi d'Investigació* al projecte presentat per Andreu Murillo i Tudurí, amb el títol esmentat.

El jurat, en nom de l'Ajuntament des Mercadal i de l'Institut Menorquí d'Estudis, reitera el seu agraïment per l'interès i l'acceptació que ha tingut el premi per part dels investigadors, i confia i els anima que continuïn la seva tasca.

EXPOSICIONS

Cent anys de premsa periòdica a Menorca 1811-1911.

Dates: 23 d'abril - 7 de maig de 1991.

Lloc: Biblioteca Pública de Maó.

Organitzada per la Biblioteca Pública de Maó, amb la col·laboració de l'Institut Menorquí d'Estudis, el diari «Menorca», Caixa de Balears «Sa Nostra» i la Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear.

CONFERÈNCIES

Amb motiu de l'exposició de la premsa periòdica, els dies 23 i 26 d'abril s'impartiren a la Biblioteca Pública de Maó les conferències «*Tendències actuals en la historiografia de la premsa*», per Josep Lluís Gómez Mompert, i «*Premsa i canvi polític a Menorca en el segle XIX. El sexenni revolucionari*», a càrrec de Germà Coll Mesquida.

També en el marc de la Festa del Llibre, Josefina Salord i Maria Paredes presentaren la figura d'Antoni Febrer i Cardona als alumnes dels instituts de batxillerat d'Alaior i Ciutadella, en sengles conferències commemoratives.

Per altra banda, Philip Rasico, professor de la Universitat de Vanderbilt, el dia 6 de juny, impartí a l'Ateneu la conferència «*El Llibre d'Or dels menorquins de La Florida*».